

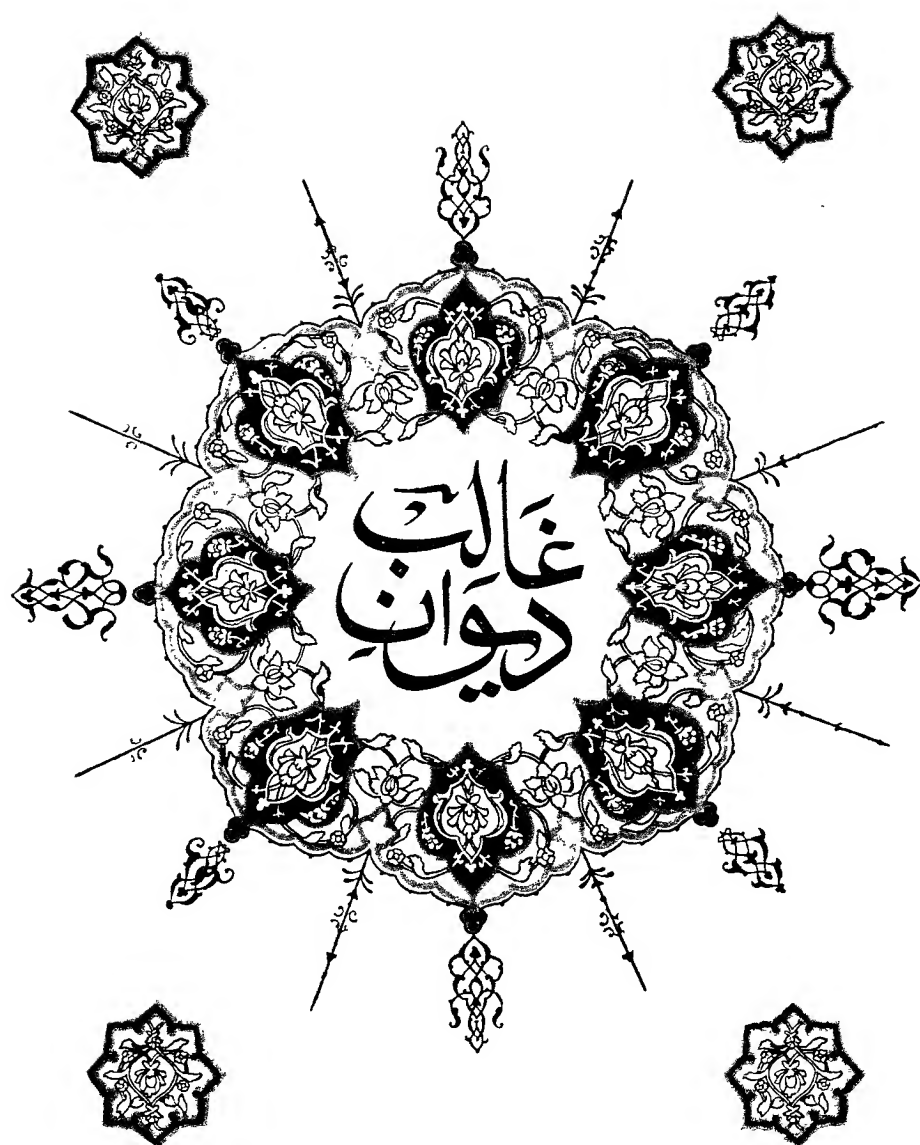
MUNSHI RAM MANOHAR LAL
Oriental & Foreign Book-Sellers
P.B 1165, Nai Sarak, DELHI-6

GOVERNMENT OF INDIA
ARCHÆOLOGICAL SURVEY OF INDIA
ARCHÆOLOGICAL
LIBRARY

ACCESSION NO. 16236

CALL No. 891.551/Gha/Jaf

D.G.A. 79

دیوانِ غالب

مرتبہ
سرور احمد جعفری

891.551
Ghalib

ہندوستانی بک ہرسٹ

۳-اے، ناز بلیڈنگ، بمبئی ۴

MUNSHI RAM MANOHAR LAL
Chandni, The Ganga Enclave, Delhi
P.B. 1105, Connaught Place, DELHI-6

दीवान-ए-शाहिष

संकलन

सरदार जाफरी

हिन्दुस्तानी बुक ट्रस्ट,

३-अ, नाज बिल्डिंग,

बम्बई ४.

نام مرزا اسد اللہ خاں
 عرف مرزا نوشہ
 تخلص اسد اور غالب
 خطاب نجم الدولہ، دبیر الملک
 پیدائش آگرہ، ۲۷ دسمبر ۱۷۹۷ء
 وفات دہلی، ۱۵ فروری ۱۸۶۹ء
 مدفن خاندان لوہارو کا قبرستان،
 سلطان جی چونسٹھ، کھمبہ، نظام الدین، دہلی۔

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.
 Acc. No. 16256
 Date. 16/2/1974
 Call No. 8

نام मिर्जा असदुल्लाह खाँ
 उपनाम मिर्जा नौशः
 कविनाम 'असद' और 'गालिब'
 पदवि नज्मुद्दौलः, दबीरुलमुल्क
 जन्म आगरा, २७ दिसम्बर १७९७
 मृत्यु देहली, १५ फरवरी १८६९
 मजार लोहारू वंश का कब्रिस्तान,
 सुलतानजी, चौंसठ खंवा निजामुद्दीन, दिल्ली।

دیباچہ

انسانی ذہن کی وسعتیں لامحدود ہونے کے باوجود ایک فرد کا ذہن کتنا ہی وسیع کیوں نہ ہو پھر بھی محدود رہتا ہے۔ بڑے سے بڑا شاعر اور مفکر بھی اس کلیے سے آزاد نہیں، لیکن اس کی تخلیق، شعر یا خواب جسے وہ اپنی ذات سے الگ کر کے آئینے کی طرح دنیا کے سامنے رکھ دیتا ہے، انسانی ذہن کی لامحدود وسعتیں اختیار کر لیتا ہے۔ آنے والی نسلوں کا ہر پڑھنے والا اپنی ذہنی استعداد اور جذباتی شدت کے اعتبار سے اس تخلیق میں نئے معنوں اور کیفیتوں کا اضافہ کر دیتا ہے۔ چنانچہ غالب یا شیکسپیر کا ایک مصرعہ ہزار مواقع پر ہزار نئے معنی پیدا کر سکتا ہے، اس کے دامن میں اتنی وسعت ہوتی ہے کہ وہ آنے والی زندگی کے ہنگاموں کو سمیٹ سکے۔ اس کو تنقید کی زبان میں تعمیم، ہمہ گیری اور تہہ داری کے نام دیئے جاتے ہیں، جو جذبات سے عاری اور خیالات سے خالی لفظی بازی گری سے مختلف چیز ہے اور صرف اس وقت پیدا ہوتی ہے جب شاعر اپنے عہد پر حاوی ہونے کے ساتھ ساتھ لفظوں کے صوتی آہنگ اور معنوی کیفیت سے بھی پوری طرح واقف ہو اور ان کو اس طرح چھیڑ سکے جیسے مطرب ساز کے تاروں کو چھیڑتا ہے۔ ادب کی طویل تاریخ میں چند گنی چنی شخصیتیں اس معیار پر پوری اُترتی ہیں، غالب اُن میں ایک ہے۔

غالب اردو کا محبوب ترین شاعر ہے جسے اقبال نے گوئلے کا ہمنوا قرار دیا ہے۔ گذشتہ سو سال میں دیوانِ غالب کے متعدد ایڈیشن شائع ہوئے ہیں اور بے شمار مضامین لکھے گئے ہیں۔ ہر نقاد اور پڑھنے والے نے اپنے مذاق اور مزاج کے لئے غالب کے اشعار میں گنجائش دیکھی۔ کبھی خراج تحسین نے عقیدت کی شکل اختیار کی، کبھی ایک سنجیدہ تجزیے کی اور کبھی اس مبالغے کی جو آرٹ کا حسین زیور ہے۔

غالب کی شخصیت انتہائی دلاویز اور ہمہ گیر تھی۔ نسل کے اعتبار سے وہ ایک ترک تھا جس کا دادا اس کی پیدائش (آگرہ ۲۷ دسمبر سنہ ۱۷۹۷ء) سے تقریباً نصف صدی پہلے سمرقند سے ہندوستان آیا تھا۔ اس خاندان نے غالب کو «چوڑا چکلا ہاڑا لانا قد، سڈول اکھرا جسم، بھرے بھرے ہاتھ پاؤں، کتابی چہرہ، کھڑا نقشہ، چوڑی پیشانی، گھنی لانی پلکیں اور بڑی بڑی بادامی آنکھیں، اور سرخ و سپید رنگ» دیا تھا جس میں شراب نوشی نے چمپی دمک پیدا کر دی

भूमिका

मानव मस्तिष्क का विस्तार असीमित होने के बावजूद एक व्यक्ति का मस्तिष्क कितना ही विशाल क्यों न हो फिर भी सीमित रहता है। बड़े से बड़ा कवि और चिन्तक भी इस नियम का अपवाद नहीं। लेकिन उसकी रचना, कविता या स्वप्न जिसे वह अपने व्यक्तित्व से अलग करके आइने की तरह दुनिया के सामने रखदेता है, मानव-मस्तिष्क का असीमित विस्तार धारण करलेता है। आनेवाली पीढ़ियों का हर पाठक अपनी बौद्धिक योग्यता और भावना की तीव्रता के अनुसार उस रचना में नये अर्थों और गुणों की वृद्धि कर देता है। अतःएव गालिब या शेक्सपियर की एक पंक्ति हजार अवसरों पर हजार नये अर्थ पैदा कर सकती है। उस के दामन में इतना विस्तार होता है कि वह आनेवाली जिन्दगी की खुशियों और गमों को समेट सके। इसको समालोचना की भाषा में साधारणीकरण, सर्व व्यापकता, और तहदारी के नाम दिये जाते हैं, जो भावनारहित और विचारशून्य शाब्दिक बाजीगरी से भिन्न है और केवल उस समय पैदा होती है जब कवि अपने युग पर हावी होने के साथसाथ शब्दों के संगीत और उनके अर्थों के गुणों से भी भलीभाँति परिचित हो और उनको इस तरह छेड़ सके जैसे संगीतकार साज के तारों को छेड़ता है। साहित्य के लम्बे इतिहास में चन्द गिनी चुनी विभूतियाँ इस स्तर पर पूरी उतरती हैं। गालिब उनमें एक है।

गालिब उर्दू का अत्यन्त लोकप्रिय कवि है जिसे इक़बाल ने गेटे का समकक्ष माना है। गत सौ वर्षों में दीवान-ए-गालिब के अनेक संस्करण प्रकाशित हुए हैं और असंख्य लेख लिखे गये हैं। हर समालोचक और पाठक ने अपनी रुचि और स्वभाव के अनुसार गालिब के काव्य में गुंजाइश देखी। कभी प्रशंसा ने श्रद्धा का रूप धारण किया, कभी एक गंभीर विश्लेषण का और कभी उस अतिशयोक्ति का जो कला का सुन्दर आभूषण है।

गालिब का व्यक्तित्व अत्यन्त आकर्षक और सर्वव्यापी था। वंश के विचार से वह ऐबक तुर्क था जिसका दादा उसके जन्म (आगरा, २७ दिसम्बर १७९७) से लगभग अर्धशताब्दि पूर्व समरकन्द से हिन्दुस्तान आया था। इस खानदान ने गालिब को “चौड़ा चकला हाड़, लौंवा क़द, सिडौल इकहरा जिस्म भरे-भरे हाथ-पाँव, किताबी चेहरा, खड़ा नक़्शः चौड़ी पेशानी, घनी लम्बी पलकें और बड़ी बड़ी बादामी आँखें और सुर्ख-ओ-सुपैद रँग” दिया था। जिस में मदिरा पान ने चम्पई कान्ति पैदा कर दी थी। गालिब का स्वभाव ईरानी था, धार्मिक विश्वास ‘अरबी, शिक्षादीक्षा और संस्कार हिन्दुस्तानी और भाषा उर्दू। बुद्धि की कुशाग्रता और काव्य-प्रतिभा जन्मसिद्ध

تھی۔ غالب کا مزاج ایرانی تھا، مذہبی عقاید عربی، تہذیب و تربیت ہندستانی اور زبان اردو۔ ذہانت، طباعی اور سخن وری کا ملکہ پیدائشی تھا اور زندہ دلی، آزادہ روی اور خوش اخلاقی نے مونے پر سہاگے کا کام کیا جس کی وجہ سے لوگ اس کی انانیت اور خود پرستی کو بھی برداشت کر لیتے تھے۔ شعر کہنا بچپن سے شروع کر دیا تھا اور پچیس برس کی عمر سے پہلے اپنے بعض بہترین قصائد اور غزلیں کہہ لی تھیں اور تیس بتیس برس کی عمر میں کلکتے سے دہلی تک ایک ہنگامہ برپا کر دیا تھا۔ تعلیم کے متعلق کافی معلومات اب تک فراہم نہیں ہوسکی ہیں لیکن غالب اپنے عہد کے مروجہ علوم پر حاوی تھا اور فارسی زبان، شعر اور ادب پر بڑی گہری نگاہ رکھتا تھا۔ اور پھر زندگی کا مطالعہ اتنا وسیع تھا کہ خود لکھا ہے کہ ستر برس کی عمر میں عوام سے نہیں خواص سے ستر ہزار آدمی نظر سے گذر چکے ہیں۔ «میں انسان نہیں ہوں انسان شناس ہوں» بادشاہوں اور امیروں سے لے کر میفروشوں تک اور دہلی کے علما اور فضلا سے لے کر انگریز حاکموں تک بے شمار لوگ غالب کے ذاتی دوستوں میں تھے۔ جوانی کی رنگ رلیوں کا ذکر خود بار بار کیا ہے۔ رقص، سردو، شراب، شاید بازی، جو کسی چیز سے پرہیز نہیں کیا اور جب یس پچیس برس کی عمر میں رنگ رلیوں سے دل ہٹ گیا تو صوفیانہ آزادہ روی اختیار کی اور ہندو، مسلمان، عیسائی سب سے یکساں سلوک کیا۔ نماز پڑھی نہیں، روزہ رکھا نہیں، شراب کبھی ترک نہیں کی۔ ہمیشہ اپنے آپ کو گنہگار کہا لیکن خدا، رسول اور اسلام پر پورا ایمان تھا۔ چند چیزوں کا شوق ہوس کی حد تک تھا۔ علم اور عزت کی طلب ایک شدید پیاس بن کر عمر بھر ساتھ رہی۔ کڑوے کریلے، املی کے کھٹے پھول، چنے کی دال، انگور، آم، کباب، شراب، خوبصورت راگ اور حسین مکھڑے ہمیشہ دل کو کھینچتے رہے۔ یوں تو غالب عمر بھر ان چیزوں کے لئے ترستا رہا لیکن اگر کبھی چند چیزیں ایک ساتھ جمع ہو گئیں تو اس وقت غالب کا دماغ آسمان پر پہنچ گیا اور اس نے اپنے آپ کو ہفت اقلیم کا بادشاہ سمجھ لیا۔

چند واقعات غالب کی زندگی میں بہت اہم ہیں۔ بچپن کی یتیمی، دہلی کا قیام اور کلکتے کا سفر۔ اور ان کا اثر اس کی شخصیت اور شاعری پر بڑا گہرا ہے۔ اس کی ابتدائی زندگی اور شاعری کی بے راہ روی مشہور ہے۔ جو بچہ پانچ برس کی عمر میں باپ کی شفقت سے محروم ہو گیا ہو اور جسے کوئی معقول تربیت نہ ملی ہو وہ اپنی ذہانت اور طبیعت ہی کے زور پر آگے بڑھ سکتا تھا

थी और जिन्दादिली, विचार-स्वातंत्र्य और शिष्टाचार ने सोने पर सुहागे का काम किया जिसके कारण लोग उसके अहं और अभिमान को भी सहन कर लेते थे। शेर कहना बचपन से आरम्भ कर दिया था और पच्चीस वर्ष की आयु से पूर्व ही अपने कुछ उत्तम कसीदे और गजलें कहली थीं और तीस-बत्तीस वर्ष की आयु में कलकत्ते से दिल्ली तक एक हलचल मचा दी थी। शिक्षा के सम्बन्ध में काफ़ी जानकारी अब तक उपलब्ध नहीं हो सकी है लेकिन ग़ालिब अपने युग की प्रचलित विद्याओं का पण्डित था और फ़ारसी भाषा, और साहित्य पर गहरी नज़र रखता था। और फिर जीवन का अध्ययन इतना व्यापक था कि उसने स्वयं लिखा है कि सत्तर वर्ष की आयु में जन-साधारण से नहीं जनविशेष से सत्तर हजार व्यक्ति नज़र से गुज़र चुके हैं। “मैं मानव नहीं हूँ मानव-पारखी हूँ।” बादशाहों और धनवानों से लेकर मधुविक्रेताओं तक और दिल्ली के पण्डितों और विद्वानों से लेकर अंग्रेज़ अधिकारियों तक असंख्य व्यक्ति ग़ालिब के निजी दोस्तों में थे। ज़वानी की रंगरलियों का जिक्र अनेक बार स्वयं किया है। नृत्य, संगीत, मदिना, सौन्दर्योपासना, जुआ किसी वस्तु से विरक्ति प्रकट नहीं की। और जब बीस पच्चीस वर्ष की आयु में रंगरलियों से दिल हट गया तो सूफ़ियों जैसा स्वतन्त्र आचार-विचार अपनाया और हिन्दू मुसलमान ईसाई सब से एकसा व्यवहार किया। नमाज़ पढ़ी नहीं, रोज़ा रखा नहीं, शराब कभी छोड़ी नहीं। हमेशा स्वयं को गुनहगार कहा लेकिन खुदा, रसूल और इस्लाम पर पूरा विश्वास था। चन्द्र चीजों का शौक़ हवस की हद तक था। विद्या और प्रतिष्ठा की लालसा एक तीव्र तृष्णा बनकर उम्र भर साथ रही। कड़वे करेले, इमली के खट्टे फूल, चने की ढाल, अंगूर, आम, कवाब, शराब, मधुर राग और सुन्दर मुखड़े हमेशा दिल को खींचते रहे। यों तो ग़ालिब उम्र भर इन चीजों के लिये तग़सता रहा लेकिन यदि कभी चन्द्र चीजें एक साथ जमा होगईं तो उस वक़्त उसका दिमाग़ आस्मान पर पहुँच गया और उसने स्वयं को त्रिलोक का सम्राट समझ लिया।

चन्द्र घटनाएँ ग़ालिब के जीवन में बड़ी महत्वपूर्ण हैं। बचपन में अनाथ हो जाना, दिल्ली का निवास और कलकत्ते की यात्रा। और इनका प्रभाव उसके व्यक्तित्व और काव्य पर बड़ा गहरा है। उसके प्राग्भिक जीवन और शांति की बेग़ह-रवी प्रसिद्ध है। जो बच्चा पाँच वर्ष की आयु में पिता के वात्सल्य से वंचित हो गया हो और जिसे कोई उपयुक्त तर्कवियत (शिक्षा-दीक्षा) न मिली हो वह अपनी प्रतिभा और गुणों के आधार पर ही आगे बढ़ सकता था। और इसमें बेग़ह-रवी बड़ी महत्वपूर्ण मंजिल है जहाँ ठोकरें उस्ताद का काम करती हैं। कहा जाता है कि मीर ने ग़ालिब की प्राग्भिक

اور اس میں بے راہ روی بڑی اہم منزل ہے جہاں ٹھوکریں استاد کا کام کرتی ہیں۔ کھاجانا ہے کہ میر نے غالب کا ابتدائی کلام دیکھ کر کہا تھا کہ کوئی استاد کامل مل گیا تو اچھا شاعر ہو جائے گا نہیں تو مہمل بکنے لگے گا۔ ایک ایرانی ملا عبدالصمد کے سوا (جس کا وجود مشکوک ہے) زندگی کے تجربات ہی غالب کے استاد رہے۔ غالب کی ابتدائی مشکل اور گنجشک شاعری پر، جس کے بعض نمونے موجود دیوان میں بھی باقی رہ گئے ہیں، جب آگرے والے ہنسے تو غالب کی انانیت انہیں خاطر میں نہ لائی۔ لیکن جب شادی کے بعد قیام دہلی کے دوران میں بڑے بڑے عالموں اور مستند استادان فن سے سابقہ پڑا تو غالب ان کی رائے کو نظر انداز نہ کر سکا اور پچیس برس کی عمر تک پہنچتے پہنچتے طبیعت صحیح شعر کی طرف مائل ہو گئی۔ اپنی جاگیر اور پنشن کے سلسلے میں غالب کو تیس برس کی عمر میں (۱۸۲۷ء) کلکتے کا جو سفر کرنا پڑا وہ اس کی زندگی کا بہت بڑا موڑ ہے۔ وہاں اس نے صرف نئی زندگی کی جھلکیاں ہی نہیں دیکھیں بلکہ اپنی ناکامی کے آئینے میں اپنا منہ بھی دیکھا۔ اس طرح غالب نے مغل تہذیب کی آخری بہار اور نئی صنعتی تہذیب کے ابھرتے ہوئے نقوش اور ان کی کیفیتوں کو اپنی شخصیت میں جذب کر لیا۔

لیکن ان سب سے بڑا واقعہ عمر بھر کا افلاس ہے جس نے غالب کو ہمیشہ بے چین اوو بے قرار رکھا۔ اب نہ تو آبا و اجداد کی شان و شوکت باقی تھی جن کے رشتے قدیم ایرانی بادشاہوں سے ملتے تھے اور نہ بو علی سینا کا علم تھا۔ اس لئے اپنے قلم کو غالب نے علم بنا لیا اور آبا و اجداد کے ٹوٹے ہوئے نیروں کو قلم (فارسی سے) زندگی نے غالب کے ساتھ کچھ اچھا سلوک نہیں کیا اور ہمیشہ اس کی روح میں ریگزار ہی اُنڈیلے۔ لیکن غالب کی روح نے زندگی کو لالہ زار بخشے۔ اس کی طبیعت کی یہ فیاضی اردو زبان و ادب کو مالا مال کر گئی۔

یہ سوال اہم ہے کہ غالب کے سامنے کوئی نظریہ کائنات اور فلسفہ حیات تھا یا نہیں۔ وہ کسی خاص نظریے کا بانی نہیں ہے اس لئے اس کے یہاں منظم فکر اور پیام کی جستجو غلط ہو گئی۔ لیکن غالب کی شاعری کے فکری عناصر اور فلسفیانہ مزاج سے انکار نہیں کیا جا سکتا۔ اس لئے رسمی خیالات اور غزل کے روایتی موضوعات کے پیدا کئے ہوئے تضادات کے باوجود کائنات اور انسان کے متعلق غالب کے حاوی رجحانات کا اندازہ کرنا دلچسپی سے خالی نہیں ہے۔ اس میں کوئی شک نہیں کہ اردو کا یہ عظیم المرتبت شاعر قدیم صوفیانہ

शा'अिरी देखकर कहा था कि कोई योग्य उस्ताद मिल गया तो अच्छा शा'अिरी बन जायगा नहीं तो निरर्थक बकने लगेगा। एक ईरानी मुल्ला अब्दुस्समद के सिवाय, (जिसका अस्तित्व संदिग्ध है) जीवन के अनुभव ही गालिब के उस्ताद रहे। गालिब की प्राग्मिक कठिन और उलझी हुई शा'अिरी पर, जिसके कुछ नमूने प्रस्तुत दीवान में भी बाकरी रह गये हैं, जब आगरे वाले हँसे तो गालिब के अहं ने उसकी कोई परवाह नहीं की। लेकिन शादी के बाद दिल्ली-निवास के दौरान में बड़े-बड़े विद्वानों और माने हुए कला-मर्मज्ञों के सम्पर्क में आने के बाद गालिब उनकी राय की उपेक्षा न कर सका और पच्चीस वर्ष की आयु तक पहुँचने-पहुँचते रुचि सही शेर की तरफ प्रवृत्त होगई। अपनी जागीर और पेन्शन के सिलसिले में गालिब को तीस वर्ष की आयु में (सन् १८२७ ई.) कलकत्ते की जो यात्रा करनी पड़ी वह उसके जीवन का बहुत बड़ा मोड़ है। वहाँ उसने केवल नये जीवन की झलकियाँ ही नहीं देखीं बल्कि अपनी असफलता के आइने में अपना मुँह भी देखा। इस प्रकार गालिब ने मुगल संस्कृति की आखरी बहाग और नई औद्योगिक संस्कृति के उभरते हुए चिन्ह और उनकी कैफियतों को अपने व्यक्तित्व में समो लिया।

लेकिन इन सब से बड़ी घटना जीवन भर की निर्धनता है जिसने गालिब को हमेशा बेचैन और व्याकुल रखा। अब न तो पूर्वजों की प्रतिष्ठा और वैभव बाकरी था जिनके संबंध प्राचीन ईरानी बादशाहों से मिलते थे, और न बू'अली सीना की विद्या सीने में थी। इसलिए गालिब ने अपने कलम को 'अलम (ध्वजा) बना लिया और पूर्वजों के टूटी हुई बख्तियों को कलम (फ़ागसी से)। जिन्दगी ने गालिब के साथ कुछ अच्छा व्यवहार नहीं किया और हमेशा उसकी रूह में रेगजार (मरुस्थल) ही उँडेले। लेकिन गालिब की आत्मा ने जीवन को लालःजार (पुष्पोद्यान) प्रदान किये। उसके स्वभाव की यह उदारता उर्दू भाषा और साहित्य को मालामाल कर गई।

यह प्रश्न महत्वपूर्ण है कि गालिब के सामने विश्व और जीवन के बारे में कोई दृष्टिकोण था या नहीं। वह किसी दर्शन विशेष का निर्माता नहीं है इस लिए उसके यहाँ व्यवस्थित विचार और सन्देश की खोज व्यर्थ होगी। लेकिन गालिब की शा'अिरी में चिन्तन के तत्व और दार्शनिक प्रवृत्ति से इनकार नहीं किया जा सकता। इसलिए रस्मी विचारों और गजल के परम्परागत विषयों की पैदा की हुई विपरीतता के बावजूद विश्व और मानव के सम्बन्ध में गालिब की व्यापक प्रवृत्ति का अनुमान लगाना दिलचस्पी से खाली नहीं है।

इसमें कोई संदेह नहीं कि उर्दू का यह महान कवि प्राचीन सूफियाना विचारों से प्रभावित था जो उसको अपने अध्ययन के 'अलावा फ़ागसी और

خیالات سے متاثر تھا جو اس کے علمی مطالعے کے علاوہ اسے فارسی اور اردو شاعری سے ورثے میں ملے تھے۔ یہ کہنے کے بعد بھی کہ «تصوف نہ زبید سخن پیشہ را» غالب نے کائنات کو سمجھنے کے لئے اور مذہب کی ظاہر داریوں سے بچنے کے لئے تصوف کے بعض خیالات سے مدد لی اور انہیں سے اپنی آزاد خیال اور کج اندیشہ فطرت کی تربیت کی۔

وہ وحدت الوجود کا قائل تھا۔ اس نے اپنی فارسی مثنوی «ابر گہر بار» میں کائنات کو «آئینہ آگہی» کہا ہے جس کی فضا میں بکھرے ہوئے حسنِ حقیقت (وجہِ اللہ) کے جلوے نگاہوں کو دعوتِ نظارہ دے رہے ہیں۔ نہ محض یہ کہ انسان جس سمت رخ کرتا ہے اس سمت «وہی وہ» نظر آ رہا ہے بلکہ جس رخ کو انسان چاروں طرف موڑ رہا ہے وہ خود «اسی» کا رخ ہے۔ دوسری جگہ فارسی نثر میں یہ کہا ہے کہ ذرے کی ہستی اس کے اپنے پندار کے سوا کچھ نہیں۔ جو کچھ ہے آفتابِ حقیقت کا نور ہے۔ دریا ہر جگہ بہہ رہا ہے اور اس میں موج، حساب اور گرداب ابھر رہے ہیں۔ اور «ہمہ اوست» ہی «ہمہ اوست» ہے۔ (غزل ۹۹ شعر ۶، ۷، غزل ۱۶۳ شعر ۴، ۵، ۶، ۷)

چونکہ وجود ایک وحدت ہے اور اصل ذاتِ فانی نہیں ہے اس لئے کائنات بھی فانی نہیں ہو سکتی۔ غالب نے یہ بات اتنی کھل کر کہیں بیان نہیں کی ہے۔ لیکن اپنی فارسی تصنیف «مہر نیمروز» میں اس عقیدے کا اظہار ضرور کیا ہے کہ عالم کا کوئی خارجی وجود نہیں (یعنی خدا کی ذات سے الگ عالم کا تصور محض وہم و خیال ہے «ہر چند کہیں کہ ہے، نہیں ہے») اس لئے قدم اور حدوث، نوی اور کہنگی کا سوال پیدا نہیں ہوتا۔ صفات عین ذات ہیں اور پرتو آفتاب سے جدا نہیں۔ قیامت کے بعد نیا آدم پیدا ہوگا اور ایک آدم کے بعد دوسرا آدم ظہور کرے گا اور دنیا یونہی چلتی رہے گی۔ غالب کے اس شعر سے بھی اس خیال کی کسی قدر تصدیق ہوتی ہے۔

✓ آرائشِ جمال سے فارغ نہیں ہنوز

پیشِ نظر ہے آئینہ دائمِ نقاب میں (۹۹-۹)

یہیں سے دوسرا سوال پیدا ہوتا ہے۔ اگر عالم پرتو ذات ہے تو وہ چیزیں جنہیں بدی، گناہ، مصیبت، تکلیف، درد اور غم کہا جاتا ہے کہاں سے آتی ہیں۔ تضادات کہاں سے ابھرتے ہیں۔ اس کا بندھا نکا پرانا جواب یہ ہے کہ پرتو اصل ذات سے جتنا دور ہوتا جاتا ہے اتنی ہی اس میں کثافت آتی جاتی ہے۔ مگر اس جواب کی منطقی کمزوری یہ ہے کہ فاصلہ ذات سے الگ چیز بن

उर्दू काव्य से वगसे में मिले थे। यह कहने के बाद भी कि “शा‘अिर को तसव्वुफ़ शोभा नहीं देता” ग़ालिब ने सृष्टि को समझने के लिए और धर्म के दिग्बावे से बचने के लिए तसव्वुफ़ के कुछ विचारों से सहायता ली और उन्हीं से अपनी स्वतंत्र और तीखी प्रकृति का प्रशिक्षण किया।

वह वहदत-ए-बुजूद (विश्वदेवतावाद, जगीश्वरवाद, यह विश्वास कि सृष्टि के अनेक रूपों में एक ही तत्त्व विद्यमान है) का माननेवाला था। उसने अपनी फ़ारसी मसनवी “अब्र-ए-गुहरबार” में विश्व को चेतना-दर्पण (आईनः-ए-आगही) कहा है जो ब्रह्म-रूप (वज्रुल्लाह) के दर्शन का वातावरण है। न केवल यह कि मानव जिस दिशा में मुँह करता है उस ओर “वह ही वह” नज़र आता है वल्कि जिस मुँह को मानव चारों ओर मोड़ रहा है वह खुद “उसी” का मुँह है। दूसरी जगह फ़ारसी गद्य में यह कहा है कि कण का अस्तित्व उसके अपने अहंकार (पिंदार) के अतिरिक्त कुछ नहीं, जो कुछ है परमसत्य के सूर्य का आलोक है। दरिया हर जगह बह रहा है और उसमें तरंग, बुलबुले और भँवर उभर रहे हैं। और “हमःऊस्त” (सब कुछ वही है) ही “हमःऊस्त” है (गज़ल ९९, शेर ६, ७; गज़ल १६३ शेर ४, ५, ६, ७)।

चूँकि सृष्टि एक वहदत (एकत्व, अद्वैत) है और अस्लजात (ब्रह्म) नश्वर नहीं है इसलिए विश्व भी नश्वर नहीं हो सकता। ग़ालिब ने यह बात इतनी खुलकर कहाँ नहीं कही है लेकिन अपनी फ़ारसी पुस्तक “मेहर-ए-नीम रोज़” में यह विश्वास प्रकट किया है कि जगत्का का कोई बाह्य अस्तित्व नहीं है (या ‘नी खुदा की जात से अलग जगत की कल्पना केवल भ्रम है “हर चंद कहे कि है, नहीं है”) इसलिए अनश्वरता, नश्वरता, नवीनता और पुरातनता का प्रश्न उत्पन्न नहीं होता। सिफ़ात (गुण) ‘अैन-ए-जात (स्वयंब्रह्म) हैं और आलोक सूर्य से अलग नहीं। क़यामत (प्रलय) के बाद नया आदम (मनु) पैदा होगा और एक आदम के बाद दूसरा आदम प्रकट होगा और संसार योंही चलता रहेगा। ग़ालिब के इस शेर से भी इस विचार की पुष्टि होती है:

आराइश-ए-जमाल से फ़ारिग नहीं हनोज़
पेश-ए-नज़र है आइनः दाइम निक्ताब में (९९-९)

यहीं से दूसरा प्रश्न उत्पन्न होता है। यदि विश्व ब्रह्म का प्रकाश है तो वे चीज़ें जिन्हें बदी, गुनाह, मुसीबत, तकलीफ़, दर्द और ग़म कहा जाता है कहाँ से आयी हैं, अंतर्विरोध कहाँ से उभरते हैं। इसका बँधा-टका पुराना जवाब तो यह है कि आलोक ब्रह्म से जितना दूर होता जाता है उतनी ही उसमें मलिनता (कसाफ़त) आती जाती है। किन्तु इस उत्तर की तार्किक कमजोरी यह है कि अन्तर ब्रह्म से अलग वस्तु बन जाता है और “हमःऊस्त” के

جاتا ہے اور «ہمہ اوست» کے ہمہ گیر دائرے کو توڑ دیتا ہے۔

غالب نے یہ سوال اٹھایا ضرور لیکن اس کا تشفی بخش جواب نہ دے سکا۔ خود صوفیا اور فلسفیوں سے یہ سوال نہیں سنبھل سکا تو ایک شاعر سے کیا توقع کی جاسکتی ہے۔ اپنی فارسی مثنوی «ابر گہر بار» کے مناجات والے حصے میں غالب صرف یہ کہہ سکا کہ «صفات کمال» کے ایک نقطے سے تمام متضاد چیزیں پیدا ہوتی ہیں لیکن یہ جادو بیانی جو «ہمہ اوست» کی تفصیل ہے اصل سوال کا جواب نہیں ہے۔ اس سے زیادہ شاعرانہ اور تسکین بخش جواب فارسی کے پہلے قصیدے میں ملتا ہے جس میں غالب خدا سے مخاطب ہو کر کہتا ہے کہ تو نے «وہم غیر» سے دنیا میں ہنگامہ برپا کر رکھا ہے۔ خود ہی ایک حرف کہا اور خود ہی گمان میں مبتلا ہو گیا۔ یہ خود اور غیر خود کی تقسیم ایسی ہے کہ دیکھنے والا اور دیکھا جانے والا ایک ہوتے ہوئے بھی دو معلوم ہو رہے ہیں اور ان کے درمیان پرستش کی رسم کا پردہ پڑا ہوا ہے حالانکہ وحدت میں دوئی کی سمائی نہیں ہے۔ پھر آگے چل کر وہ رازِ نہاں سے پردہ اٹھاتا ہے اور کہتا ہے کہ دکھ، درد بھی وہیں سے آتے ہیں مگر اس لئے کہ راحت کی لذت بڑھادیں۔ خزان کا جواز غالب نے «تجدید طرب» میں ڈھونڈھا ہے۔ مصائب ایک طرح کا امتحان ہیں تاکہ دوست دشمن کی نظروں سے پوشیدہ رہے اور مہمان کے راستے میں کاٹے اس لئے بچھائے گئے ہیں کہ جب خستگی کا علاج کیا جائے تو آسائش کا نیا مزہ ملے۔ گویا خود اور غیر خود کی تقسیم ایک ایسے تضاد کا باعث ہے جو زندگی کو زندگی بناتا ہے۔ یہ وحدت بے دوئی نہیں ہے۔

لطافت بے کثافت جلوہ پیدا کر نہیں سکتی

چمن زنگار ہے آئینہ بادِ بہاری کا (۴۸)

یہاں پہنچ کر بدی نیکی کا ایک حصہ بن جاتی ہے۔ ناقص اور کامل کا امتیاز ختم ہو جاتا ہے (۴/۴۲) مادہ اور روح، زندگی اور موت سب ایک ہو جاتے ہیں۔ مذہب اور مذہبی عقائد کی حیثیت «سرابستان» سے زیادہ نہیں رہتی۔ ترکِ رسوم اور ترکِ ملت اجزائے ایمان بن جاتے ہیں۔ (۱۴/۱۱۲) مسرت اور غم کی تقسیم بے معنی ہو جاتی ہے، بہار و خزان ایک دوسرے کے گلے میں بانہیں ڈال لیتی ہیں۔ ایک پیمانہ رنگ گردش میں ہے۔ بہار اس کا ایک رنگ ہے اور خزان دوسرا۔ دن رات ایک دوسرے کے پیچھے دوڑ رہے ہیں۔ یہ سب وحدت کا جوش و خروش ہے۔ ایک نقطہ ہے جو تیزی سے گردش کر رہا ہے

सर्वव्यापी घेर को तोड़ देता है।

गालिव ने यह प्रश्न उठाया जख्म किन्तु इसका संतोषप्रद उत्तर न दे सका। स्वयं सूक्तियों और दार्शनिकों से यह प्रश्न नहीं सँभल सका तो एक कवि से क्या आशा की जा सकती है। अपनी एक फ़ारसी मसनवी “अब्र-ए-गुहरवार” के “मुनाजात” वाले हिस्से में गालिव केवल यह कह सका कि सिफ़ात-ए-कमाल (गुण) के एक बिन्दु से तमाम अंतर्विरोधी वस्तुएँ पैदा होती हैं लेकिन यह वर्णन-चमत्कार जो “हमःऊस्त” का विवर्ण है, असली प्रश्न का उत्तर नहीं है। इससे अधिक कवितामय और संतोषप्रद उत्तर फ़ारसी के पहले क़सीदे में मिलता है जिसमें गालिव खुद से संबोधन करता है कि तूने अन्य के संदेह (वहम-ए-गौर) से दुनिया में हलचल मचा रखी है। खुद ही एक अक्षर कहा और खुद ही शंका में पड़ गया। यह खुद और गौर-ए-खुद का विभाजन ऐसा है कि देखनेवाला और देखा जानेवाला एक होते हुए भी दो मालूम दे रहे हैं और इनके बीच में पूजा की रीति (रस्म-ए-परस्तिश) का पर्दा पड़ा हुआ है। यद्यपि अद्वैत में द्वैत की समाई नहीं है। फिर आगे चलकर वह गुप्त भेद से पर्दा उठाता है और कहता है कि दुख दर्द भी वहीं से आये हैं किन्तु इस लिए कि सुख-चैन का आनंद बढ़ा दें। हेमन्त का औचित्य गालिव ने आनंद के नवीनीकरण में ढूँढ़ा है। कठिनाइयाँ एक प्रकार की परीक्षा हैं ताकि मित्र शत्रु की दृष्टि से छिपा रहे। और अतिथि के पथ में कौंटे इसलिए बिछाये गये हैं कि जब जीर्णता का इलाज किया जाय तो सुख का नया आनंद मिले मानो खुद और गौर-ए-खुद का विभाजन एक ऐसी विपरीतता का कारण है जो जीवन को जीवन बनाती है। यह विपरीतता अद्वैत है द्वैत नहीं—

लताफ़त बेकसाफ़त जल्वः पैदा कर नहीं सकती

चमन जंगार है आईनः -ए-बाद-ए-बहारी का (४८)

यहाँ पहुँचकर बदी नेकी का एक हिस्सा बन जाती है। अपूर्ण और पूर्ण का भेद समाप्त हो जाता है (४२-४)। पदार्थ और आत्मा, जीवन और मृत्यु सब एक हो जाते हैं। धर्म और धार्मिक विश्वास की हैसियत “मरस्थल” से अधिक नहीं रहती। रिति-रिवाज और सम्प्रदाय का त्याग ईमान (विश्वास) का अंग बन जाते हैं (११२-१४)। हर्ष और विषाद का विभाजन निरर्थक हो जाता है। बहार और ख़िज़ाँ एक दूसरे के गले में बाँहें डाल लेती हैं। एक ही रंग का पैमाना घूम रहा है। बहार (वसंत) इसका एक रंग है और ख़िज़ाँ (पतझड़) दूसरा। दिन रात एक दूसरे के पीछे दौड़ रहे हैं। यह सब अद्वैत का आवेश और उत्क्रांश है। एक बिंदु है जो तेज़ी से घूम रहा है और अपनी उड़ान के वेग से नाचता हुआ शोला बन गया है। यह अस्तित्व कष्ट और आराम की कल्पना से निस्पृह है। डूबनेवाले ने लहर का तनौचा खाया है और प्यासे

اور اپنی سرعتِ پرواز سے ناچتا ہوا شعلہ بن گیا ہے۔ یہ وجودِ زحمت اور راحت کے تصور سے بے نیاز ہے۔ ڈوبنے والے نے موج کا طمانچہ کھایا اور پیاسے نے پانی پی لیا۔ ویسے دریا نے خود نہ کسی کو ڈبونا چاہا اور نہ پانی پلانا چاہا۔ وہ اپنے آپ میں محو ہے۔ عمل اور ردِ عمل اس کی موجیں ہیں جن سے امروز فردا اور فردا امروز بن رہا ہے۔

ہے طلسمِ دہر میں صد حشرِ پاداشِ عمل
آگہیِ غافل، کہ یک امروز بے فردا نہیں (ضمیمہ ۲۵)

وحدتِ وجود کے ڈانڈے کہیں تو وجدانت سے حائلتے ہیں اور کہیں نو فلاطونیت سے۔ یہ فلسفہ ذاتِ مطلق، نفیِ صفات اور ترکِ دینا سے لے کر تشبیہ سے آراستہ اور صفات سے سچی ہوئی ذات کے تصور تک پھیلا ہوا ہے۔ اور جب اس میں ایرانی اور تاتاری پیگن ازم (کفر) کی آمیزش ہو جاتی ہے تو لذتِ طلبی کا پہلو بھی پیدا ہو جاتا ہے۔ اب یہ اپنی اپنی ہمت پر منحصر ہے کہ آدمی اس منزل پر پہنچ کر دنیا کو تاج دے یا شوق کا ہاتھ بڑھا کر اس رنگ و نور اور صوت و آہنگ سے بھرے ہوئے ناچتے کھانوں کو اٹھالے۔ غالب نے یقیناً اس عقیدے سے ایک بڑا رجائی نقطہ نگاہ اختیار کیا ہے جو اس کی پوری شاعری میں خونِ بہار کی طرح دوڑ رہا ہے۔ رنج و غم »تجدیدِ طرب« کی بنیاد ہیں اس لئے اُن سے گریز کرنا موت اور کھیلنا زندگی کی دلیل ہے۔ خود موت زندگی کا مزہ بڑھا دیتی ہے اور نشاطِ کار کا حوصلہ بخشتی ہے (۲۲) دہر کی سختیاں اس لئے ہیں کہ انسانیت کی تلوار سان پر چڑھ جائے اور جوہر چمک اٹھیں۔ غالب نے اپنے ایک اور فارسی قصیدے میں کہا ہے کہ میرا جنون مجھے بیکار نہیں بیٹھنے دیتا۔ آگ جتنی تیز ہے اتنی ہی میں اور اُسے ہوا دے رہا ہوں۔ موت سے لڑتا ہوں اور ننگی تلواروں پر اپنے جسم کو پھینکتا ہوں۔ شمشیر و خنجر سے کھیلتا ہوں اور ساطور و پیکاں کو بوسے دیتا ہوں۔

یہی وجہ ہے کہ غالب کے غم اتنے دلاویز ہیں۔ ان میں جو بھر پور نشاط کی کیفیت ہے وہ اردو کے کسی اور شاعر کے یہاں نہیں ملے گی۔ صرف اقبال اس میں غالب کے قریب آتا ہے لیکن وہاں بھی رجائیت کا فکری پہلو نشاطِ ہستی کی جذباتی کیفیت پر حاوی ہے۔ غالب کی شاعری میں غم اور نشاط کو الگ الگ کرنا تقریباً ناممکن ہے اس لئے اس کو صرف غم یا صرف نشاط کا شاعر سمجھنا غلطی ہے۔ وہ دراصل نشاطِ غم کا شاعر ہے۔ یعنی وہ بلاؤں سے دست و گریباں ہو کر سامانِ طرب حاصل کرتا ہے۔ جیسے شراب کی تلخی گوارہ کر کے

ने पानी पी लिया। वैसे दरिया ने स्वयं न किसी को डुबोना चाहा और न पानी पिलाना चाहा। वह अपने आप में लीन है। क्रिया और प्रतिक्रिया उसकी तरंगें हैं जिनसे आज कल और कल आज बन रहा है—

है तिलिस्म-ए-दहर में सद हश्र-ए-पादाश-ए-‘अमल

आगही गाफिल, कि यक इमरोज बे फर्दा नहीं (जमीन: २५)

वहदत-ए-बुजूद (विश्वदेवतावाद) की सीमाएँ कहीं तो वेदांत से जा मिलती हैं और कहीं नौफलातूनियत (NEO PLATONISM) से। यह दर्शन जात-ए-मुतलक (ब्रह्म), नफ़ि-ए-सिफ़ात (निर्गुणत्व), और संसारत्याग से लेकर उपमाओं से आरोपित और गुणों से सजी हुई जात (ईश्वर) के विचार तक फैला हुआ है, और जब इसमें ईरानी और तातारी पैगैनिज्म (कुफ़र) का सम्मिश्रण हो जाता है तो आनन्दप्राप्ति का पहलू भी पैदा हो जाता है। और अब यह अपने अपने साहस पर निर्भर है कि मनुष्य इस मंजिल पर पहुँचकर संसार को तज दे या शौक का हाथ बढ़ाकर इस रंग और प्रकाश, ध्वनि और संगीत से भरे हुए नाचते खिलौने को उठा ले।

गालिब ने निश्चय ही इस विश्वास से एक बड़ा आशावादी दृष्टिकोण अपनाया जो उसके सारे काव्य में खून-ए-बहार की तरह दौड़ रहा है। दुःख और संताप आनंद के नवीनीकरण की बुनियादें हैं। इसलिए इनसे विमुख रहना मृत्यु, और खेलना जीवन की दलील है। स्वयं मृत्यु जीवन का आनंद बढ़ा देती है और कार्य-आनंद का साहस प्रदान करती है (२२)। संसार की कठिनाइयाँ इसलिए हैं कि मानवता की तलवार सान पर चढ़ जाय और जौहर चमक उठे। गालिब ने अपने एक और फ़ागसी कसीदे में कहा है कि मेरा जुनून (उन्माद) मुझे बेकार नहीं बैठने देता, आग जितनी तेज है उतनी ही मैं और उसे हवा दे रहा हूँ, मौत से लड़ता हूँ और नंगी तलवारों पर अपने शरीर को फेंकता हूँ, तलवार और कटार से खेलता हूँ और तीरों को चूमता हूँ।

यही कारण है कि गालिब के ग़म इतने आकर्षक हैं। उनमें जो भरपूर हर्ष की कैफ़ियत है वह उर्दू के किसी कवि के यहाँ नहीं मिलेगी। केवल इक़बाल उसमें गालिब के निकट आता है। किन्तु वहाँ भी आशावाद का चिंतन-पक्ष अस्तित्व के हर्ष की भावुक कैफ़ियत पर हावी है। गालिब की शा‘अिरी में ग़म और हर्ष को अलग अलग करना लगभग असंभव है। इसलिए उसे केवल ग़म या केवल हर्ष का कवि समझना भूल है। वह वास्तव में ग़म की खुशी का शा‘अिर है। यानी वह मुसीबतों से लड़कर हर्ष का सामान प्राप्त करता है जैसे शराब की कड़वाहट सहन करके मदिरता की मंजिल प्राप्त की जाती है, फिर वह कड़वाहट स्वयं मदिर बन जाती है।

इसके बाद यह समझने में कोई कठिनाई नहीं रह जाती कि गालिब के

سرور کی منزل حاصل کی جاتی ہے۔ پھر وہ تلخی خود سرور بن جاتی ہے۔ اس کے بعد یہ سمجھنے میں کوئی دشواری نہیں رہ جاتی کہ غالب کی کائنات میں انسان کی کیا جگہ ہے۔ وہ بھی اور مخلوق کی طرح پرتو ذات ہے۔ لیکن انسان اور کائنات کی باقی چیزوں میں فرق ہے انسان کے پاس آرزو ہے، جذبہ ہے، شوق ہے، تڑپ ہے۔ اس کے ضمیر میں ایک ہنگامہ ہے جو بحر وجود میں پانی کے نم کی طرح ہے اور ریشم کے لچھے میں تار کی طرح اور سب سے بڑی بات یہ کہ اس کے پاس عقل ہے وہ اپنے ہاتھوں اور دل کے تعاون سے اپنا کردار حاصل کرتا ہے اور عقل و جان کی آمیزش سے گفتار (ابر گہر بار) اسکی عقل محدود سہی لیکن لا محدود عقل کا حصہ ہے۔ غالب نے «مغنی نامہ» میں اس کو دنیا کی آراستہ کرنے والی قوت کہا ہے جو روحانیوں کی صبح کا نور اور یونانیوں کے شبستان کا چراغ ہے۔ دنیا کی ساری رونق اس انسان کی وجہ سے ہے۔

زما گرم است این ہنگامہ بنگر شور ہستی را
قیامت می دمد از پردہ خاکے کہ انسان شد
غالب کی نظروں میں انسان کی عظمت اتنی زیادہ ہے کہ وہ اسے کائنات کا محور سمجھتا ہے اور دنیا کی تخلیق کا باعث قرار دیتا ہے۔
ز آفرینش عالم غرض جز آدم نیست
بگرد نقطہ ما دور ہفت پرکار است

پردہ خاک سے اٹھنے والے اس قیامت کے فتنے کی ماری کاوش یہ ہے کہ اس کائنات کو جس میں وہ چاروں طرف سے گھرا ہوا ہے دیکھے اور سمجھے۔ ہر وقت اور ہر رنگ میں گرم تماشا رہے اور اپنی چشم تنگ کو نظاروں کی کثرت سے وا کرتا رہے (۱۱۸) اپنے گرد و پیش بکھرے ہوئے جلووں کے حجاب اٹھائے اور ان کے معنی تک پہنچنے کے لئے دل و جگر کا خون کر ڈالے اور اگر سرو برگ ادراک معنی نہ ممکن ہو تو بھی تماشاخانے نیرنگ صورت میں محو ہو جائے (۴-۵۲) ممکن ہے کہ اس مشتاق جمال اور تشنہ دید کے لئے بہار کو فرست نہ ہو اور نگار کو الفت نہ ہو۔ نہ سہی۔ بہار پھر بہار ہے۔ نگار پھر نگار ہے۔ (۱۰، ۹-۲۱۰) آرزو کا آنشکدہ تو بہر حال روشن رکھا جاسکتا ہے۔ کیونکہ جب تک تخیل اور تصور اور تمنا کی دولت پاس ہے اس وقت تک

ہرچہ در مبداء فیاض بود آن من ست
گل جدا ناشدہ از شاخ بدامان من ست
اس لئے غالب کی شاعری میں ترک دنیا، ترک لذت اور ترک طلب

विश्व में मनुष्य का क्या स्थान है। वह भी अन्य सचराचर की भाँति ब्रह्म का प्रकाश है। किन्तु मानव तथा अन्य सचराचर में एक अंतर है। और यह बहुत बड़ा अंतर है। मानव के पास कामना है, भावना है, शौक है, तड़प है। उसके अंतःकरण में एक हलचल है जो अस्तित्व-सागर में जल की आर्द्रता की तरह और रेशम के लच्छे में तार की तरह है (फ्रांसीसी मसनवी)। और सबसे बड़ी बात यह है कि उसके पास बुद्धि है। वह अपने हाथों और मन के सहयोग से अपना चरित्र और आचरण प्राप्त करता है, और बुद्धि और प्राण के मिलन से वाक्शक्ति (अब्र-ए-गुहरवार)। उसकी बुद्धि सीमित सही किन्तु असीम बुद्धि का एक अंश है। गालिव ने “मुगनीनामे” में इस बुद्धि को विश्व की श्रृंगारकारिणी शक्ति कहा है जो रूहानियों (आध्यात्मवादियों) की उपा का प्रकाश और यूनानियों के विज्ञान की रातों का दीप है। संसार की सारी शोभा इसी मानव के कारण है—

जिमा गर्मस्त इन हंगामः विनगर शोर-ए-हस्ती रा
क्यामत भी दमद अज पदः-ए-खाके कि इन्सों शुद

(दुनिया की यह हलचल मेरे कारण है और मिट्टी के उस पदों में प्रलय मचल रहा है जो मानव बन गया है)

गालिव की दृष्टि में मानव की महानता इतनी विशद है कि वह उसे सृष्टि का अक्ष (धुरा) समझता है और विश्व की सृष्टि का कारण ठहराता है।

जि आफ़रीनिश-ए-आलम गरज जुज आदम नीस्त
वगिर्द-ए-नुवतः-ए-मा दौर-ए-हफ़त परकारस्त

(विश्व की सृष्टि का उद्देश्य मानव के अतिरिक्त और कुछ नहीं है। मैं केन्द्र हूँ और मेरे चारों ओर सात वृत्त घूम रहे हैं)

मिट्टी के पदों से उठनेवाले इस क्यामत के फ़ितने का सारा प्रयास यह है कि इस सृष्टि को जिसमें वह चारों ओर से घिरा हुआ है देखे और समझे। हर समय और हर रंग में दुनिया के तमाशे में तन्मय और विभोर रहे और अपनी संकीर्ण आँखों को उन्मीलित करता रहे (११८)। अपने चारों ओर बिखरी छवि के पदों उठाये और उनके अर्थ तक पहुँचने के लिए दिल-ओ-जिगर का खून कर डाले और यदि तत्त्व को समझने का सामान न हो तो भी रूप की जादूगरी के तमाशे में खोजाय (५२-४)। संभव है कि इस सौन्दर्योपासक और दर्शनाभिलाषी के लिए बहार को अवकाश न हो और निगार (मुन्दरी) को प्रेम न हो। न सही, बहार फिर बहार है, निगार फिर निगार है। चमन (उद्यान) की शीतलता और सुरभित समीर से और मा'शूक की मस्त अदा से तो इन्कार संभव नहीं है (२१०-६, १०)। कामना की अग्निशाला तो बहरहाल प्रज्वलित रखी जासकती है क्योंकि जबतक कल्पना,

کے مضامین شاذ و نادر ہی ملیں گے جو روایتی طور سے چلے آئے ہیں لیکن غالب کے اپنے مزاج کا حصہ نہیں ہیں،

غالب کا ذوق اپنی لذت کوشی اور لذت اندوزی میں حد و انتہا کا قائل ہی نہیں ہے، وہ حسن کو اس طرح جذب کر لینا چاہتا ہے کہ نگاہوں کو بھی اپنے اور معشوق کے درمیان حائل سمجھتا ہے (۵-۴۲)۔ اس عالم میں ظاہر ہے کہ نگاہ کی کامیابی بھی اُسے سکون نہیں بخش سکتی اور وہ اپنے نامراد دل کی تسلی کے لئے تڑپتا رہ جاتا ہے (۶-۱۵۳) جب پینے پر آتا ہے تو خم کو ساغر بنا لینا چاہتا ہے (۲-۱۳۴) اور جب گناہوں پر اُترتا ہے تو دریائے معاصی تنک آبی سے خشک ہو جاتا ہے (۶-۳۹) غالب کی لذت طلبی کی نہایت خوبصورت مثال اردو کی مشہور غزل «مدت ہوئی یار کو مہماں کئے ہوئے» (۲۳۴) اور فارسی کی غزل «بیا کہ قاعدۂ آسمان بگردانیم» میں ملتی ہے جہاں وہ رطل گراں کی گردش سے قضا و قدر کو بھی بدل دینا چاہتا ہے، وہ جرأت رندانہ کے ساتھ شوق فضول کو بھی ضروری سمجھتا ہے (۲-۱۸۹) اور ایک نہایت لطیف «ہوسناکی» کی منزل میں پہنچ جاتا ہے، شاید یہ نکتہ جوانی کی بے راہ روی نے سمجھا دیا تھا کہ آوارگی میں رسوائی سہی لیکن طبیعت سان پر چڑھ جاتی ہے (۳-۲۱۱)

غالب کی «آوارگی» اور «ہوسناکی» پر شاید اس کے دلچسپ پیمانے ہیں گریے کا پیمانہ حسرت دل اور حسرت کا پیمانہ ناکردہ گناہ (۱۰-۲۳۱) ماندگی کا پیمانہ پورے بیابان کی وسعت بھی نہیں، (۱۱) کیونکہ جب بیابان کے بیابان تھکن سے بھر جاتے ہیں تو رفتار شوق کی لہروں پر نقش قدم جابوں کی طرح بہنے لگتے ہیں اور اس کی تسکین کے لئے دوجہان بھی کافی نہیں ہیں۔ (۱۰-۳) سارا دشت امکاں تمنا کا صرف ایک قدم ہے (ضمیمہ ۱۲) غالب کی شاعری دوسرے قدم کی جستجو جو ایک مسلسل اضطراب، تڑپ، جان، کسک اور حرکت میں تبدیل ہو گئی ہے۔ «شوق عنان گسیختہ دریا کہیں جسے» (۵-۲۳۰)

«شوق» غالب کا نہایت محبوب لفظ ہے اور اس خاندان کے دوسرے الفاظ تمنا، آرزو اور خواہش سے اس کی شاعری چھلک رہی ہے۔ جنون جو شوق کی انتہا ہے اس کو ہمیشہ اکساتا رہتا ہے۔ اس کو معلوم ہے کہ شوق انتہائی عاجزی میں بھی انسان کو سر بلند کر دیتا ہے اور ذرے کو صحرا کی وسعت اور قطرے کو دریا کا تلاطم عطا کرتا ہے (۳-۴۳) اس لئے شوق اور طلب کی راہ میں وہ ایک لمحے کے لئے بھی آسودہ نہیں ہونا چاہتا۔ منزل سے کہیں زیادہ لذت منزل کی جستجو میں ہے۔ «جب میں بہشت کا تصور

अनुव्यान और अभिलाषा की संपत्ति पास है उस समय तक—

हर चे: दर मन्द:-ए-फ़ैयाज बुवद आन-ए-मनस्त

गुल जुदा नाशुद: अज शाख़ वदामान-ए-मनस्त

(जो कुछ उदार सृष्टि के पास है मेरा है। डाल से न टूटा हुआ फूल मेरी गोद में है) इसलिए ग़ालिब की शा'अिरी में संसार, आनंद और इच्छा के त्याग के विषय कदाचित ही मिलेंगे जो परंपरागत रूप से चले आये हैं किन्तु ग़ालिब के अपने स्वभाव का अंश नहीं हैं।

ग़ालिब की अभिरुचि रस और आनंद की प्राप्ति में सीमाओं का बंधन नहीं मानती। वह सौन्दर्य को इस प्रकार आत्मसात कर लेना चाहता है कि निगाहों को भी अपने और मा'शूक के बीच बाधा समझता है (४२-९) इस स्थिति में स्पष्ट ही निगाह की सफलता भी उसे शांति प्रदान नहीं कर सकती और वह अपने अतृप्त हृदय की शांति के लिए तड़पता रह जाता है (१५३-६)। जब पीने पर आता है तो घड़े को प्याला बना लेना चाहता है (१३४-२) और जब गुनाहों पर आता है तो गुनाहों का सागर पानी की कभी से सूख जाता है (३६-६)। ग़ालिब की आनंद-तृष्णा का अति सुन्दर उदाहरण उर्दू की प्रसिद्ध ग़ज़ल “मुद्दत हुई है यार को मेहमों किये हुए” (२३४) और फ़ारसी की ग़ज़ल में मिलता है जहाँ वह अमूल्य मधुपात्र की गर्दिश से मृत्यु और मान्यताओं को भी बदल देना चाहता है। वह स्वच्छंद साहस के साथ अनुदेश्य लालसा को भी आवश्यक समझता है (१८६-२) और एक अत्यंत मृदुल “लोलुपता” की मंजिल में पहुँच जाता है। शायद यह बात जवानी की बेराहरी ने सिखला दी थी कि आवागरी में अपमान तो होता है लेकिन तबी'अत सान पर चढ़ जाती है (२११-३)।

ग़ालिब की आवागरी और लोलुपता के गवाह उसके दिलचस्प पैमाने (मापदण्ड) हैं। रोने का पैमाना वह गुनाह जो किये नहीं गये (२३१-१०) थकन का पैमाना पूरे बयावान का विस्तार भी नहीं (११) क्योंकि जब बयावान के बयावान थकन से भर जाते हैं तो अभिरुचि की गति की लहरों पर पदचिन्ह बुलबुलों की तरह वहने लगते हैं और उसकी शान्ति के लिये दोजहान भी काफ़ी नहीं है (१०३)। सारा सम्भावनाजगत कामना का केवल एक क़दम मालूम होता है (जमीम: १२)। ग़ालिब का काव्य दूसरे क़दम की खोज है और यह खोज एक अविराम दुख, तड़प, जलन, कसक और गति में परिवर्तित हो गई है। “शौक-ए-अिनौ गुसेख़्त: दरिया कहे जिसे” (२३०-९)

“शौक” ग़ालिब का अत्यंत प्रिय शब्द है और इस परिवार के अन्य शब्द तमन्ना, आरज़ू और ख़्वाहिश से उसकी कविता छलक रही है। उनून

کرتا ہوں اور سوچتا ہوں کہ اگر مغفرت ہوگئی اور ایک قصر ملا اور ایک حور ملی، اقامت جاودانی ہے اور اسی ایک نیک بخت کے ساتھ زندگانی ہے، اس تصور سے جی گھبراتا ہے اور کلیجہ منہ کو آتا ہے۔ ہے ہے وہ حور اجیرن ہو جائے گی۔ طبیعت کیوں نہ گھبرائے گی۔ وہی زمردیں کاخ اور وہی طوبیٰ کی ایک شاخ» (ایک خط) اور غالب کے استاد نے ابتدائے جوانی میں یہ نکتہ سکھادیا تھا کہ شکر کا مزا چکھ۔ لینا مگر مکھی بن کر شہد پر کبھی نہ بیٹھنا نہیں تو طاقت پرواز باقی نہیں رہے گی۔ اسی لئے غالب منزل کا نہیں راہ منزل کا آسودگی کا نہیں لذت تشنگی کا شاعر ہے۔

رشک بر تشنہ تہار وادی دارم

نہ بر آسودہ دلانِ حرم و زمزمِ شان

نیش آرزو کی لذت ہی رہگذاروں کی لذت سے آشنا کرتی ہے (۱۷-۳) اور اس چیز نے غالب کی شاعری کو حرکت کے تصور سے سرشار کر دیا ہے جس کا اظہار موج، طوفان، تلاطم، شعلہ، سیماب، برق اور پرواز کے الفاظ کی بہتات سے ہوتا ہے، یہ تصور رچ بس کر غالب کے جمالیاتی ذوق کا اہم جزو بن گیا ہے۔ چنانچہ غالب کا معشوق بھی برق و شرر ہے اور غالب اس کی رفتار کا پرستار۔ (۵-۶۱) (۵-۱۵۹)

اسی کے ساتھ غالب کی متحرک اور رقصال امیجری (IMAGERY) ہے جو تصویرگری کی معراج ہے۔ جب وہ اپنی اچھوتی تشبیہوں اور نادر استعاروں کا جادو جگانا ہے تو ایک ایک حرف نرت کرنے لگتا ہے، ٹہرے ہوئے نقوش سیال ہوجاتے ہیں، مجرد خیال ایک پیکر رنگ و بو بن کر سامنے آجاتا ہے، دشت گرمی رفتار سے جلنے لگتے ہیں (۷۰-۲) یاباں رہرو کے قدموں کے آگے آگے بھاگنے لگتے ہیں (۱۹۱) صحرا کے جسم میں راستے نبضوں کی طرح دھڑکنے لگتے ہیں (فارسی قصیدہ ۲۶) بے جان پتھروں کے سینے میں ناتراشیدہ بت ناچنے لگتے ہیں (فارسی غزل) آئینوں کے جوہروں میں پلکیں لرزنے لگتی ہیں (۱۸-۴) شراب کے پیالوں کو اُٹھائے ہوئے ہاتھوں کی لکڑیوں میں خون دوڑنے لگتا ہے (۱۱۲-۱۳) معشوق کی گفتار سے دیواروں میں جان پڑ جاتی ہے (۱۷۴) اور قد کی دلکشی دیکھ کر سرو و صنوبر سائے کی طرح ساتھ ساتھ گھومنے لگتے ہیں (۱۷۴-۲) پھولوں کی ڈالیاں انگڑائی لے کر بلند ہونے لگتی ہیں اور پھول خود بخود گوشہ دستار کے پاس پہونچ جاتے ہیں (۷۳-۶) غرض ایک صاعقہ و شعلہ و سیماب کا عالم ہوتا ہے (۱۶۴-۳)

(उन्माद) जो शौक की अंतिम मंजिल है उसको सदा उकसाता रहता है। उसे ज्ञात है कि शौक अत्यंत विनम्रता में भी मानव को गर्वोन्नत कर देता है और कण को मरुस्थल का विस्तार और बूँद को सागर का आवेग प्रदान करता है (४३-३)। इसलिए शौक और तलव (तृष्णा) की राह में वह एक क्षण के लिए भी निर्दिष्ट नहीं होना चाहता। मंजिल से कहीं अधिक रस मंजिल की जुस्तुजू (तलाश) में है। “जब मैं विहिस्त (स्वर्ग) का तसव्वुर (कल्पना) करता हूँ और सोचता हूँ कि अगर मगफिरत (मुक्ति) होगई और एक कस्र (प्रासाद) मिला और एक हूर (अप्सरा) मिली अक्रामत (आवास) जाविदों (शाश्वत) है और इस एक नेकबख्त के साथ जिन्दगानी है इस तसव्वुर से जी बबराता है और कलेजा मुँह को आता है। हय, हय वह हूर अजीरन होजायगी। तबीयत क्यूँ न घबरायगी वही जमुरदी काख (पत्ने का घर) और वही तूबा (कल्पवृक्ष) की एक शाख”। (एक पत्र से उद्धृत)। और गालिब के उस्ताद ने युवावस्था के आरंभ में यह नुक्रता सिखा दिया था कि शकर का मजा चख लेना मगर मक्खी बन कर शहद पर कभी न बैठना नहीं तो उड़ने की शक्ति बाक़ी नहीं रहेगी। इसीलिए गालिब मंजिल का नहीं मंजिल के पथ का, तृप्ति का नहीं तृष्णा के रस का कवि है। प्यास बुझा लेना उसका उद्देश्य नहीं प्यास को बढ़ाना उसका आदर्श है।

रश्क वर तश्न:-ए-तन्हा ख-ए-वादी दारम्
न वर आसूदः दिलान-ए-हरम-ओ-जमजम-ए-शॉ

(ईर्ष्या मार्ग में अकेले भटकने वाले प्यासे से होती है न कि हरम-ओ-जमजम पर पहुँच कर तृप्त होजाने वालों से)। आरजू के डंक का आनंद रहगुजारों के आनंद से परिचित कराता है और इस चीज ने गालिब की कविता को गति की भावना से भरपूर कर दिया है जिसका प्रकटीकरण मौज (तरंग) तूफ़ान, तलातुम (आवेग), शोला (ज्वाला), सीमाव (पारा), बर्क (बिजली) और परवाज (उड़ान) के शब्दों की बहुतायत से होता है। यह भाव रच-बस कर गालिब के सौन्दर्यबोध का महत्वपूर्ण अंग बन गया है। अतःएव गालिब का मा‘शूक भी बर्क-ओ-शरर (बिजली और आग) है और गालिब उसकी गति का उपासक (६१-९ व १९९-९)।

इसके साथ गालिब की गतिवान और नर्तित इमेजरी [IMAGERY] है जो चित्रांकन की पराकाष्ठा है। जब वह अपनी अछूती उपमाओं और अनुपम रूपकों का जादू जगाता है तो हर अक्षर नृत्य करने लगता है। स्थिर चित्र तरल बन जाते हैं। एकाकी विचार रंग और सुगंध का एक आकार बनकर सामने आता है। अरण्य गति के उत्पाप से जलने लगते हैं (७०-२), बयाबान पथिक के क़दमों के आगे-आगे भागने लगते हैं (१६१),

اور عمر اضطراب کی راہوں پر چلتی ہے اور ماہ و سال کی پیمائش آفتاب کی گردش کے بجائے بجلیوں کی چمک اور تڑپ سے کی جاتی ہے۔ (۱۵۳)

غالب کے یہاں تخیل کے چھلاوے بھی اسی حقیقت کی غمازی کرتے ہیں۔ تخیلی جست کہنے کے لئے ایک فنی خصوصیت ہے لیکن حقیقتاً یہ اضطراب باطن کی ظاہری صورت ہے۔ چونکہ وہ بہت سی باتیں ان کہی چھوڑ دیتا ہے اس لئے شعر مشکل ضرور ہو جاتا ہے لیکن اس سے شعر کا حسن بڑھ جاتا ہے اور معنی کا دامن زیادہ وسعت اختیار کر لیتا ہے:

تو اور آرائش خمِ کاکل

میں اور اندیشہ بائے دور و دراز (۷۲-۲)

یہ نشاط انگیزی اور لذت اندوزی اور غم نوشی اور آرزو مندی جو سمٹ کر جنبش و حرکت کے تصور اور تخیل کے چھلاووں میں تبدیل ہو گئی ہے اتفاقی چیز نہیں ہے۔ یقیناً اس میں غالب کی اُفتادِ طبع اور صوفیانہ شاعری کی ان روایات کو بڑا دخل ہے جو صحت مند ہیں۔ لیکن بات صرف اتنی نہیں ہے۔ غالب کا نفسیاتی تجزیہ بھی یہ تقاضا کرتا ہے کہ ماحول کے اثرات کو نظر انداز نہ کیا جائے۔ دنیا کو «آئینہ آگہی» کہنے والا اور اس کے تماشے پر زور دینے والا، شاعری کو قافیہ پیمائی کے بجائے معنی آفرینی کا درجہ دینے اور قلم کی جنبش پر عقل کی پابندیاں عائد کرنے والا (مغنی نامہ) شاعر اپنے گرد و پیش سے بے خبر رہ کر صرف اپنے خون دل کے اُچھالنے پر اکتفا نہیں کر سکتا تھا:

چاک مت کر جیب بے ایام گل

کچھ اُدھر کا بھی اشارہ چاہئے (۱۹۰-۴)

جب وہ کہتا ہے کہ انجمنِ آرزو سے باہر سانس لینا بھی حرام ہے (۵۷) تو یہ محض چند سکوں، چند بیالوں اور چند بوسوں کی آرزو نہیں ہے بلکہ ایک نا آفریدہ گلشن کی تمنا ہے جس کے نشاطِ تصور نے نغمہ سنجی پر مجبور کر دیا ہے (ضمیمہ ۲۱) اور اس نا آفریدہ گلشن کو صرف ذاتی خواہشات کا گلشن سمجھ لینا غالب کی توہین ہے۔ اس میں سماجی امکانات کا تصور اس لئے شامل ہے کہ غالب کے پاس سماجی ارتقا کا ایک معقول تصور تھا اور حسرتِ تعمیر اس کے سینے کا سب سے بڑا درد (۱۳۶) غزل کے کسی شعر کے متعلق یہ کہنا کہ اس کا اصل محرک کیا تھا مشکل ہے کیوں کہ اس پر استعاروں کے حجاب پڑے ہوئے ہیں (۶۰-۷۰) لیکن غالب نے اپنے خطوط میں غدرِ سنہ ۱۸۵۷ء کی تباہی کے بعد دہلی کے جو دلدوز مریثے لکھے

वेजान पत्थरों के सीने में अनगढ़ी मूर्तियाँ नृत्य करने लगती हैं (फ़ारसी गजल) आइनों के जौहर में पलकें विकंपित हो उठती हैं (१८-४), मदिग-पात्रों के हाथों की रेखाओं में रक्त दौड़ने लगता है (११२-१३), मा'शूक के वार्त्तालाप से दीवारों में जान पड़ जाती है (१७४) और क्रद की मोहकता देखकर सर्व-ओ-सनोवर छाया की भौंति साथ-साथ घूमने लगते हैं (१७४-२) फूलों की डालियाँ अँगड़ाई लेकर उन्मुख होने लगती हैं और फूल स्वयमेव गोशः-ए-इस्तार के पास पहुँच जाते हैं (७३-६) वस एक विजली और आग और पारे की सी हालत होती है (१६४-३) और उम्र व्याकुलता की गहों पर चलती है और माहव वर्ष की माप सूर्य की गर्दिश के वजाय विजलियों की चमक और तड़प से की जाती है (१९३)। गालिव के यहाँ कल्पना के छलावे भी इसी यथार्थ की चुगली खा रहे हैं। कल्पना की छलौंग कहने के लिये एक कलात्मक विशेषता है किन्तु वास्तव में यह छिपी हुई व्याकुलता का प्रकट रूप है। चूँ कि वह बहुत सी बातें अनकही छोड़ देता है इसलिए शेर दूरबूह अवश्य हो जाता है लेकिन इससे शेर का सौन्दर्य बढ़ जाता है और अर्थ का अँचल अधिक विस्तार धाग्न कर लेता है —

तू और आराइश-ए-खम-ए-काकुल

में और अंदशःहा-ए-दूर-ओ-दराज (७२-२)

यह हर्ष और आनंद बटोरने, और दुख भेलने और कामना की कैफ़ियतें जो सिमटकर कमान और गति की कल्पना और विचारों के छलावों में परिणत हो गई है, आकस्मिक चीज नहीं है। निश्चय ही इसमें गालिव के स्वभाव के तीखेपन और सूफ़ियाना शा'अिर्ग की उन परम्पराओं का बड़ा हाथ है जो स्वस्थ हैं। लेकिन बात केवल इतनी ही नहीं है। गालिव का मनोवैज्ञानिक विश्लेषण भी यह तक्राजा करता है कि वातावरण के प्रभावों से दृष्टिविमुख न हुआ जाय। दुनिया को “चेतना दर्पण” कहने वाला और उसके तमाशे पर जोर देने वाला शा'अिरी को क्राफ़ियः पैमाई (तुकवन्दी) के वजाय अर्थपूर्णता का दर्जा देनेवाला और लेखनी के कम्पन पर बुद्धि के बन्धन लगाने वाला (मुग़नी नामः) शा'अिर अपने वातावरण से अनभिज्ञ रह कर केवल अपने खून-ए-दिल के उछालने पर सन्तुष्ट नहीं होसकता था—

चाक मत कर जैव बे अय्याम-ए-गुल

कुछ उधर का भी इशारा चाहिये [१९०-४]

जब वह कहता है कि अंजुमन-ए-आर्ज (कामना की महाफ़िल) से बाहर साँस लेना भी हराम है (५७) तो यह केवल चन्द सिकों, चन्द प्यालों और चन्द चुम्बनों की आगजू नहीं है बल्कि एक अरचित-उद्यान की कामना है जिसकी कल्पना के आनन्द ने गीत छेड़ने पर मजबूर कर दिया है

ہیں انہیں میں ایک جگہ یہ حسرتِ تعمیر کا شعر بھی لکھا ہوا نظر آتا ہے :

» دلی کا حال تو یہ ہے :

گھر میں تھا کیا کہ ترا غم اُسے غارت کرتا
وہ جو رکھتے تھے ہم اک حسرتِ تعمیر سو ہے»

ان چھ لفظوں اور دو مصرعوں کے پیچھے غالب کے خیالات کی ایک دنیا آباد ہے جو غالب کے خطوط میں دیکھی جاسکتی ہے . سنہ ۱۸۵۷ء سے بہت پہلے غالب نے یہ اندازہ کر لیا تھا کہ مغل تہذیب اور سماج کا چراغ اب ہمیشہ کے لئے گل ہونے والا ہے . حالانکہ اس کی قدیم قدریں غالب کو بہت عزیز تھیں لیکن اس کو یہ بھی علم تھا کہ اب عمارت بے بنیاد ہو چکی ہے اور جڑیں کھوکھلی ہیں . ہوا کا کوئی بھی جھونکا اسے گرا سکتا ہے . غالب کے ذاتی حالات بھی اس سے ملتے جلتے تھے . جو سوگ گھر میں تھا وہی آگرہ اور دہلی پر طاری تھا اور دونوں نے مل کر غالب کو ابتدائے جوانی ہی سے اُداس کر دیا تھا .

لیکن اسی کے ساتھ غالب نے اس نئی دنیا کی بھی جھلک دیکھ لی تھی جو سائنس اور صنعت کی ترقی کے ساتھ آرہی تھی وہ انگریزی سرمایہ داری کی استحصالی طاقت کا اندازہ نہ کر سکا (اور اگر کیا ہو تو اس کا ثبوت نہیں ملتا) لیکن انگریزوں کی لائی ہوئی سائنس اور صنعت نے اُسے اتنا متاثر کیا کہ جب غدر سے کئی سال پہلے سر سید احمد خاں نے ابوالفضل کی آئین اکبری کی تصحیح کی اور غالب سے اس پر تقریظ لکھنے کی خواہش ظاہر کی تو غالب نے غزل کے استعاروں کے سارے حجابات بالائے طاق رکھ کر صاف صاف لفظوں میں کہہ دیا کہ آنکھیں کھول کر صاحبانِ انگلستان کو دیکھو کہ یہ اپنی ہنرمندی میں اگلوں سے آگے بڑھ گئے ہیں . انہوں نے ہوا اور موج کو بیکار کر کے آگ اور دھوئیں کی طاقت سے اپنی کشتیاں سمندروں میں تیرا دی ہیں . یہ بغیر مضارب کے نغمے پیدا کر رہے ہیں اور ان کے جادو سے الفاظ چڑیوں کی طرح اُڑتے ہیں . ہوا میں آگ لگ جاتی ہے اور بغیر چراغ کے شہر روشن ہو جاتے ہیں اس آئین کے سامنے باقی سارے آئین فرسودہ ہو چکے ہیں . جب موتیوں کا خزانہ سامنے ہو تو پرانے کھلیانوں سے خوشہ چینی کی کیا ضرورت ہے . یہ کہنے کے بعد غالب نے جو نتیجہ نکالا ہے وہ اہم ہے آئین اکبری کے اچھے ہونے میں کیا شبہ ہے لیکن مبداءِ فیاض کو بخیل نہیں سمجھنا چاہئے کیوں کہ خوبی کا کوئی انت نہیں ہے . خوب سے خوبتر کا سلسلہ جاری رہتا ہے . اس لئے مردہ پرستی مبارک کام نہیں . (فارسی مثنوی ۱۰)

(जमीन: २१) और उस अरचित उद्यान को केवल निजी इच्छा का उद्यान समझ लेना, गालिव का अपमान है। इसमें सामाजिक संभावनाओं की कल्पना इसलिए सम्मिलित है कि गालिव के पास सामाजिक प्रगति का एक उत्तम विचार मौजूद था और निर्माण की अभिलाषा उसके दिल का सबसे बड़ा दर्द (१३६)। गजल के किसी शेर के संबंध में यह कहना कि उसका वास्तविक प्रेरक क्या था, कठिन है क्योंकि उसपर रूपकों के आवरण पड़े होते हैं (६०-६, ७)। लेकिन गालिव ने अपने पत्रों में गदर [१८५७] की तबाही के बाद देहली के जो हृदय विदारक मसिये लिखे हैं उन्हींमें एक जगह यह हसरत-ए-तामीर [निर्माण की अभिलाषा] का शेर भी लिखा हुआ नजर आता है—“दिल्ली का हाल तो यह है—

घर में था क्या कि तिरा गम उसे गारत करता

वो जो रखते थे हम इक हसरत-ए-तामीर सो है” [१३६]

इन छः शब्दों और दो पंक्तियों के पीछे गालिव के विचारों की एक दुनिया आबाद है जो गालिव के पत्रों में देखी जा सकती है। १८५७ से बहुत पहले गालिव ने यह अनुमान कर लिया था कि मुगल संस्कृति और समाज का दीप अब सदा के लिए बुझनेवाला है। यद्यपि इसकी प्राचीन मान्यताएँ गालिव को बहुत प्रिय थीं लेकिन उसे यह भी ज्ञात था कि इमारत बेबुनियाद हो चुकी है और जड़ें खोखली हैं। हवा का कोई भी झोंका उसे गिरा सकता है। गालिव के निजी हालात भी इससे मिलते जुलते थे। जो सोग घर में था वही आगरे और देहली पर छाया था और दोनों ने मिलकर गालिव को युवावस्था के आरंभ ही से उदास कर दिया था।

लेकिन इसीके साथ गालिव ने उस नयी दुनिया की झलक देख ली थी जो विज्ञान और उद्योग की प्रगति के साथ आ रही थी वह अंग्रेजी पूँजीवाद की शोषण-शक्ति का अनुमान न लगा सका (और यदि लगाया हो तो उसका सुबूत नहीं मिलता) लेकिन अंग्रेजों के लाये हुए विज्ञान और उद्योग ने उसे इतना प्रभावित किया कि जब गदर से कई वर्ष पहले सर सैयद अहमद ख़ाँ ने अवुल फ़जल की “आईन-ए-अकबरी” का परिशोधन किया और गालिव से उसकी समीक्षा लिखने की इच्छा प्रकट की तो गालिव ने गजल के रूपकों के सारे आवरण अलग रखकर कर स्पष्ट शब्दों में कह दिया कि आँखें खोल कर साहिबान-ए-इंग्लिस्तान को देखो कि ये अपने कला-कौशल में अगलों से आगे बढ़ गये हैं। उन्होंने हवा और लहरों को बेकार करके आग और धुँएँ की शक्ति से अपनी नावें सागर में तैरा दी हैं। यह बिना भिजराव के संगीत उत्पन्न कर रहे हैं और उनके जादू से शब्द चिड़ियों की तरह उड़ते हैं, हवा में आग लग जाती है और फिर बिना दीप के नगर आलोकित हो जाते हैं।

اس کے بعد کوئی شبہ نہیں رہ جاتا کہ غالب کے پاس سماجی ارتقا کا ایک معقول تصور تھا (مہر نیمروز کا تصور صفحہ ۱۱) اور وہ اکبری عہد کے آئین کے مقابلے میں نئے صنعتی نظام کو ترجیح دیتا تھا اور سائینس کی ایجادات اور تصورات کو شاعری میں جگہ دینے کے حق میں تھا (خطوط - مہر ۵۴۸) غالب کے لئے یہ اندازہ کرنا مشکل تھا کہ اس نئے نظام کے سماجی رشتے کیا ہیں اور اس کی فطرت میں کس قسم کی غارتگری ہے۔ لیکن اس کا ایک شعر ایسا ضرور ہے جو ایک لمحے کے لئے چونکا دیتا ہے:

غارت گرِ ناموس نہ ہو گر ہوسِ زر
کیوں شاہدِ گلِ باغ سے بازار میں آوے (۱۷۴-۸)

غزل غنائی اور داخلی شاعری کی معراج ہے اس لئے اس کے اشعار میں ذاتی جذبے اور سماجی اضطراب کے درمیان حد کھینچنا مشکل ہے پھر بھی یہ محسوس کر لینا مشکل نہیں کہ غالب اپنے عہد سے بے انتہا مایوس تھا۔ اس مایوسی میں ذاتی نارسائیوں اور سماجی معذوریوں نے مل کر ایک کیفیت پیدا کردی ہے۔ غالب کو زندگی جس طرح بھگتی پڑی وہ ایک حساس دل کا خون کردینے کے لئے کافی ہے۔ پانچ برس کی عمر میں باپ کا اور آٹھ برس کی عمر میں چچا کا سایہ سر سے اُٹھ گیا۔ ایک خوش حال تنہیال میں ماں کے بے رنگ آنچل کے نیچے بچپن گزارا اور ابتدائی جوانی کی چند روزہ فرصت گناہ کے بدلے عمر بھر کی ناکامی، نامرادی، تپش اور جلن ملی۔ اٹھارہ اُنیس برس کی عمر سے زندگی کی سفاکیوں کا مقابلہ کرنے کے لئے تنہا میدان میں اترنا پڑا۔ آمدنی کا کوئی ذریعہ نہیں تھا۔ باپ اور چچا کی موت کے بعد جو جاگیر پرورش کے لئے ملی تھی اس کا زیادہ حصہ لوگ کھا گئے اور غالب عمر بھر ہاتھوں میں عرضیاں اور قصیدے لئے بوئے دہلی، لکھنؤ، کلکتہ، رام پور در بدر ٹھوکریں کھاتا پھرا۔ نااہل اہل دولت اور انگریز افسروں کی جھوٹی تعریف میں خون دل اُگلا اور اس کے بعد بھی قرض کی شراب پی اور بھیک پر زندگی گذاری۔ مرتے وقت (دہلی ۱۵ فروری سنہ ۱۸۶۹ء) بھی یہ تلخ احساس ساتھ تھا کہ بیوہ بیوی پر مفلسی اور ناداری میں کیا بیتے گی۔ یہ بھی ہوا کہ قرض خواہوں کی نالش اور ڈگریوں کے ڈر سے گھر میں چھپ کر بیھٹنا پڑا اور کسی دشمن کی سازش سے جوئے (شطرنج اور چوسر) کی لت میں قید خانے کی ذلت برداشت کرنی پڑی۔ مغل دربار میں جس کی بہار لٹ چکی تھی وہ قدر و منزلت بھی نہ ملی جو کم تر قسم کے شاعروں کو

इस विधान के आगे वाक़ी सारे विधान जीर्ण हो चुके हैं। जब मोतियों का ख़जाना सामने हो तो पुराने खलियानों से दाने चुनने की क्या आवश्यकता है। यह कहने के बाद ग़ालिब ने जो निष्कर्ष निकाला है वह महत्वपूर्ण है। आईन-ए-अकबरी के अच्छा होने में क्या संदेह है, लेकिन उदार सृष्टि को कृपण नहीं समझना चाहिए क्योंकि गुणों का कोई अन्त नहीं है। ख़ूब से ख़ूब-तर का क्रम जारी रहता है। इसलिए मृतकोपासना शुभ कार्य नहीं है (फ़ारसी मसनवी नं १०)।

इसके बाद कोई संदेह नहीं रह जाता कि ग़ालिब के पास समाज-विकास का एक उत्तम आदर्श था और वह अकबर-कालीन विधान की तुलना में नये औद्योगिक विधान को प्रधानता देता था और विज्ञान के आविष्कारों और विचारों को शाहिरी में स्थान देने के पक्ष में था (ख़ुतूत-मेहर ५४८)। ग़ालिब के लिए यह अनुमान लगाना कठिन था कि इस नयी व्यवस्था के सामाजिक संबंध क्या हैं और इसकी प्रकृति में किस प्रकार की विनाशकता है। लेकिन इसका एक शेर ऐसा अवश्य है जो एक क्षण के लिए चौंका देता है—

ग़ारसगर-ए-नामूस न हो गर हवस-ए-ज़र
क्यों शाहिद-ए-ग़ुल बाग़ से बाज़ार में आवे (१७४-८)

ग़ज़ल गीतिमय (ग़िनाई, LYRICAL) और आंतरिक (SUBJECTIVE) काव्य की पराकाष्ठा है। इसलिए इसके शेरों में व्यक्तिगत मनोभाव और सामाजिक व्याकुलता के मध्य सीमा निर्धारित करना कठिन है, फिर भी यह अनुभव कर लेना कठिन नहीं कि ग़ालिब अपने युग से अत्यंत निराश था। इस निराशा में निजी असमर्थताओं (नारसाइयों) और समाजी विवशताओं ने मिलकर एक कैफ़ियत पैदा कर दी थी। ग़ालिब को जिन्दगी जिस तरह भुगतनी पड़ी वह एक भावुक हृदय का खून कर देने के लिए काफ़ी है। पाँच वर्ष की आयु में बाप का और आठ-नौ वर्ष की आयु में चचा का साया सर से उठ गया। एक संपन्न ननिहाल में माँ के बेरंग आँचल के नीचे बचपन व्यतीत किया और आरंभिक युवावस्था की चंदरोज़ा फ़ुगसत-ए-गुनाह के बदले उम्र भर की असफलता, विफलता, उत्ताप और जलन मिली। अठारह-उन्नीस वर्ष की आयु से जीवन की निर्मिताओं का सामना करने के लिए अकेले मैदान में उतरना पड़ा। आय का कोई साधन नहीं था। बाप और चचा की मृत्यु के बाद जो जागीर पालन-पोषण के लिए थी उसका अधिकांश लोग खा गये और ग़ालिब उम्र भर हाथों में अर्जियाँ और क़सीदे लिये हुए देहली, लखनऊ, कलकत्ता, कानपुर, दर-बदर ठोकरें खाता फिरा, अयोग्य धनवानों और अंग्रेज़ अफ़सरों की भूठी प्रशंसा में हृदय-रक्त उगला और उसके बाद भी क़र्ज़ की शराब पी और भीख पर जिन्दगी गुजारी। मरते समय [दिल्ली, १५ फ़रवरी १८६६] भी यह कटु अनुभूति

مل رہی تھی اور آخر عمر میں ایک علمی بحث کے جرم میں برسوں مسلسل ماں بہن کی گالیاں کھانی پڑیں۔ جوانی میں جوان محبوبہ کا جنازہ آنکھوں کے سامنے اُٹھ گیا جس کی ادائیں عمر بھر تڑپاتی رہیں۔ گھر میں بچوں کے کھیل کود کے بجائے اُن کی لاشیں نظر آئیں۔ جس بھانجے کو گود لیا تھا وہ جوان مر گیا۔ دلی آنکھوں کے سامنے اُجڑی۔ دوست احباب آنکھوں کے سامنے قتل ہوئے۔ ہم عصر شعرا اور علما پھانسیوں پر چڑھا دئے گئے اور کالے پانی بھیج دئے گئے اور غالب کے لئے «ماتم یک شہر آرزو» (۱۷-۲) کے سوا کچھ باقی نہیں رہ گیا۔ ان حالات میں وہ یہی کہنے پر مجبور تھا:

✓ نہ گل نغمہ ہوں نہ پردہ ساز

میں ہوں اپنی شکست کی آواز (۷۲)

غالب کو یہ دکھ تھا کہ «قلندری و آزادگی و ایثار و کرم» کے جو جوہر اس کو ودیعت ہوئے تھے وہ ظہور میں نہ آئے «اگر تمام عالم میں نہ ہو سکے نہ سہی، جس شہر میں رہوں اس شہر میں تو بھوکا تنگا نظر نہ آئے۔ خدا کا مقہور، خلق کا مردود، بوڑھا، ناتواں، بیمار، فقیر، نکبت میں گرفتار، میرے اور معاملات کلام و کمال سے قطع نظر کرو۔ وہ جو کسی کو بھیک مانگتے نہ دیکھ سکے اور خود در بدر بھیک مانگے وہ میں ہوں» (ایک خط) اس خط کے پیچھے غالب کا تصور انسان کار فرما ہے جس کو اس نے اپنے ایک فارسی قصیدے (۲۶) میں بھی پیش کیا ہے۔ ایک اور جگہ کہتا ہے کہ خدا نے صرف ایمان کا شعلہ روشن کیا ہے، تمدن اور شہروں کی آرائش تو انسان سے ہے۔ (ضمیمہ ۳۴) جب اس انسان کی رسوائی غالب سے برداشت نہ ہو سکی تو کبھی تو خدا سے فریاد کی کہ آج ہم اتنے ذلیل کیوں ہیں (۲/۹۹) اور کبھی یہ کہہ کر دل کو تسکین دے لی:

آرائشِ زمانہ ز بیدادِ کردہ اند

ہر خوں کہ ریختِ غارِ روئے زمین شناس

مایوسی کا آہنگ غالب کی بے شمار غزلوں اور شعروں میں ملتا ہے وہ اس کی انتہائی سادہ اور مؤثر تخلیقات ہیں جو دل سے ایک چیخ بن کر باہر نکلی ہیں (۲۱، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۲۱۶) یہ آہوں کی طرح ظاہری آرائش سے پاک ہیں۔ لیکن غالب کی عظیم شخصیت اس کی مایوسی کو محض جذبے کی سطح سے بلند کر کے ذہن کی سطح پر لے آتی ہے اور غالب اڑنے کے لئے اپنے ہتھیار سنبھال لیتا ہے اور اپنی تلخ نوائی کو طنز میں تبدیل کر دیتا ہے:

साथ थी कि विधवा पत्नी पर गरीबी और निर्धनता में क्या बीतेगी। यह भी हुआ कि अणुदाताओं की नालिश और डिग्रियों के डरसे घर में छिपकर बैठना पड़ा और किसी शत्रु के षड़यंत्र से जुए (शतरंज और चौसर) की लत में कैदखाने का अपमान सहन करना पड़ा। मुगल दरबार में, जिसकी बहार लुट चुकी थी, वह आदर-पद भी न मिला जो निम्नतर कोटि के कयियों को प्राप्त हो रहा था और आयु के अन्तिम चरण में एक बौद्धिक वाद-विवाद के अपराध में वरसों मौ-बहन की गालियाँ खानी पड़ीं। युवावस्था में युवती प्रेयसी का जनाजा आँखों के सामने उठ गया जिसकी अदाएँ उम्रभर तड़पाती रहीं। घर में बच्चों के खेल-कूद के बजाय उनकी लारें नजर आयीं। जिस भांजे को गोद लिया था वह जवान मर गया, दिल्ली आँखों के सामने उजड़ी, बंधु-बांधव आँखों के सामने कत्ल हुए, समकालीन कवि और विद्वान फौंसियों पर चढ़ा दिये गये और काले पानी भेज दिये गये और गालिब के लिए “मातम-ए-यक शहर-ए-आरजू” (कामना नगरी का शोक) (१७-२) के अतिरिक्त कुछ बाक़ी नहीं रह गया। इन हालात में वह यही कहने पर विवश था—

न गुल-ए-नरम: हूँ न पर्द-ए-साज
मैं हूँ अपनी शिकस्त की आवाज [७२]

गालिब को यह दुख था कि “कलंदरि-ओ-आजादगि-ओ-ईसार-ओ-क़रम” (स्वतंत्रता, त्याग और उदारता) के जो जौहर उसको मिले थे वह प्रकट न होसके। “अगर तमाम ‘आलम में न होसके न सही, जिस शहर में रहूँ उस शहर में तो भूखा-नंगा नजर न आये। खुदा का मक़दूर (कोप-भाजन) ख़ल्क का मरदूद (बहिष्कृत) बूढ़ा, नातवान (दुर्बल), बीमार, फ़क़ीर, नक़बत (दरिद्रता) में गिरफ़तार मेरे और मुआमिलात-ए-कलाम-ओ-क़माल (कविता और गुण) से क़त्-ए-नजर करो (अनदेखा करो)। वह जो किसी को भीख माँगते न देख सके और खुद दर-बदर भीख माँगे वह मैं हूँ” (एक ख़त)। इस ख़त के पीछे गालिब का मानव के संबंध में विचार काम कर रहा है जिसको उसने अपने एक फ़ारसी क़सीदे (२६) में भी प्रस्तुत किया है। एक और जगह कहता है कि खुदा ने सिर्फ़ ईमान की ज्योति जगाई है। सभ्यता और शहरों का शृंगार तो मनुष्य से है (जमीम: ३४)। जब उस मनुष्य का अपमान गालिब से सहन न होसका तो कभी तो खुदा से फ़रियाद की कि आज हम इतने पतित क्यों हैं (६६-६) और कभी यह कह कर दिलको दिलासा दे लिया—

आराइश-ए-जमाना जि बेदाद करद: अन्द
हर खूँ कि रेखत राज: -ए-रू-ए-जमी शनास
(जमाने का शृंगार अत्याचार से किया गया है और जो भी रक्त प्रवाहित

کیا وہ نمرود کی خدائی تھی
بندگی میں مرا بھلا نہ ہوا (۶-۲۷)

وہ انتہائی مشکل حالات میں بھی جی کھول کر ہنسنا جانتا ہے۔ اس پر غالب کے ان گنت لطیفے اور خطوط گواہ ہیں کہ اس نے بھوک، موت، تذلیل پر چیز کا مقابلہ ایک مردانہ زہر خند سے کیا۔ طنز کے تیر ناداری اور بیزاری کے زہر میں بجھائے جاتے ہیں اور خود اعتمادی اور انانیت کی کمان سے پھینکے جاتے ہیں۔ بظاہر یہ خوش دلی کا معمولی سا عمل معلوم ہوتا ہے لیکن دراصل یہ ایک سپر تھی جسے غالب نے زمانے کے واروں سے بچنے کے لئے استعمال کیا۔ اور اس کی چوٹ غالب کی شاعری پر پڑ رہی ہے۔ (۸۰-۹۲، ۳-۱۰۹، ۴-۱۲۷، ۱۷۵، ۲۰۲، ۲۲۰) وہ طنز اور ظرافت کی چھلنی میں آنسوؤں کو چھان دیتا ہے اور چھلنی کے بھیگے ہوئے چھیدوں پر بے شمار مسکراتے ہوئے ہونٹوں کا گمان ہوتا ہے :

کی مرے قتل کے بعد اس نے جفاسے توبہ
باے اس زود پشیمان کا پشیمان ہونا
(۸-۱۸)

یہ فتنہ آدمی کی خانہ ویرانی کو کیا کم ہے
ہوئے تم دوست جس کے دشمن اسکا آسمان کیوں ہو (۸-۱۲۷)
یہ بڑا لطیف مگر انتہائی تیکھا طنز ہے جو ہنس ہنس کر زخم کھانے کی توفیق عطا کرتا ہے اور اس توفیق ہی میں غالب کی خود داری اور انفرادیت کا راز پوشیدہ ہے جسے زمانے کے مصائب نے انانیت اور خود پرستی میں تبدیل کر دیا ہے:

زمانہ سخت کم آزار ہے، بجانِ اسد
وگر نہ ہم تو توقع زیادہ رکھتے ہیں (۱۱۰)

یہ زیادہ مضبوط سپر تھی۔ اس کے بغیر آشوبِ دہر کا مقابلہ ممکن نہیں تھا۔ غالب کی انانیت کبھی کسی کو خاطر میں نہیں لائی۔ نہ غمِ عشق کے سامنے اس کا سر جھکا نہ غمِ روزگار کیے۔ مجنوں ہو یا فرہاد، خضر ہو یا سکندر، زمانہ ہو یا خونِ دل آزار، کوئی غالب کی آنکھوں میں نہیں سماتا۔ وہ خدا کی بندگی میں بھی آزاد و خود ہیں رہا (۲-۲۳) اور بے وفاقوں کے عشق میں بھی (۴-۱۲۷) اس کا سب سے زیادہ خوبصورت اظہار اس غزل میں ہے » بازیچہ اطفال ہے دنیا مرے آگے « (۲۰۹)

یہ شانِ قہیدوں میں بھی برقرار رہتی ہے حالانکہ یہ غالب کی شاعری اور زندگی کا کمزور پہلو ہے۔ لیکن اس کا اعتراف نہ کرنا ظلم ہوگا کہ حالات

किया गया है वह धरती का अंगराग बन गया है) ।

निराशा का स्वर गालिव की अनगिनत गजलों और श्रेणों में मिलता है। वह उसकी अत्यंत सहज और प्रभावशाली रचनाएँ हैं जो दिल से एक चीख बनकर बाहर निकली हैं (२१, १६१, १६२, १६३, २१६)। ये आहों की तरह प्रकट शृंगार से अरंजित हैं। लेकिन गालिव का महान व्यक्तित्व उसकी निराशा को केवल भावुकता के स्तर से उठाकर बुद्धि और ज्ञान के स्तर पर ले आता है और गालिव लड़ने के लिये अपने हथियार सम्भाल लेता है और अपनी तल्वर नवाई [कटु वाणी] को व्यंग में बदल देता है।

क्या वह नमस्सुद की खुदाई थी
वन्दगी में मिरा भला न हुआ (२७-६)

वह अत्यन्त कठिन अवस्था में भी जी खोल कर हँसना जानता है। इसपर गालिव के अनगिनत चुटकुले और पत्र गवाह हैं कि उसने भूख, मौत, अपमान, हर चीज का सामना एक मर्दाना जहरीली हँसी से किया। व्यंग के तीर विफलता और असन्तोष के विषय में बुझाये जाते हैं और आत्मविश्वास और अहं के धनुष से फेंके जाते हैं। प्रकटतः यह खुशदिली की मामूली सी क्रिया माहूम होती है लेकिन वास्तव में वह एक ढाल थी जिसका गालिव ने जमाने के वारों से बचने के लिये उपयोग किया। इस खुशदिली की छाप गालिव की शा'अिरी पर पड़ रही है [८०-२, ९२-३, १०९, १२७-४, १७९, २०२, २२०]। वह व्यंग और हास्य की छत्रनी में खून के आसुओं को छान देता है और छलनी के भीगे हुए छेदों पर असंख्य मुस्कुराते हुए होठों का भ्रम होता है।

की भिरे कत्त के बा'द उसने जफ़ा से तौबः
हाय उस ज़ूद पशेमौ का पशेमौ होना
(१८-८)

यह फ़ितनः आदमी की खाना वीरानी को क्या कम है
हुए तुम दोस्त जिसके दुश्मन उसका आस्माँ क्यों हो (१२७-८)

यह बड़ा तीखा व्यंग है जो हँस-हँस कर जखम खाने का सामर्थ्य प्रदान करता है। और इस सामर्थ्य ही में गालिव के आत्मसम्मान और व्यक्तित्व [INDIVIDUALITY] का भेद छुपा हुआ है जिसे जमाने की विपत्तियों ने अहं और आत्मश्लाघा में बदल दिया—

जमानः सरखत कम आज़ार है, बजान-ए-असद
वगरनः हम तो तवक्को'अ जियादः रखते हैं (११०)

यह अधिक मजबूत ढाल थी। इसके बिना संसार के दुखों का सामना सम्भव नहीं था। गालिव के अहं ने कभी किसी की परवा नहीं की। न प्रेन-

زمانہ سے مجبور ہو کر اس نے اپنا ہاتھ ضرور پھیلا لیا لیکن اس کو ہمیشہ ذلیل پیشہ سمجھتا رہا («غیر کیا خود مجھے نفرت مری اوقات سے ہے») اور کلیات فارسی کے دیباچہ میں اس پر افسوس کیا ہے کہ آدھی شاعری نا اہلوں کی قصیدہ خوانی پر صرف ہو گئی۔ یہی وجہ ہے کہ قصیدوں کا مدحیہ حصہ کمزور ہے اور تشیب کا حصہ نہایت زور دار اور شاعرانہ۔ اس کو یہ احساس بڑی شدت سے تھا کہ جس کی قصیدہ خوانی کر رہا ہوں اس سے میرا درجہ بلند ہے اور بعض قصیدوں میں اس کا اظہار کرنے کے لئے غالب نے اپنی تعریف کا پہلو نکال لیا ہے۔

غالب کی آخری پناہ گاہ اس کا تصور اور تخیل ہے کیوں کہ «مفلسوں کا مدار حیات خیالات پر ہے» (ایک خط) اس دنیا میں پہونچ کر وہ کائنات پر حکمرانی کرنے لگتا ہے اور زندگی کی ہر کمی کو پورا کر لیتا ہے۔ یہ خوابوں کی دنیا ہے اور یہاں خوابوں کی تخلیق کرنے والے کے سوا کسی کی حکمرانی نہیں چلتی۔ یہاں بادشاہ اژدہے معلوم ہونے لگتے ہیں اور شاعر پیغمبر ہو جاتا ہے اور جبرئیل اس کے ناقہ شوق کا حدی خواں۔ یہاں سفاکی نہیں ہے صرف درد مندی ہے۔ حسرتیں نہیں ہیں صرف نشاطِ کامرانی ہے۔ قدح سازی اور ساقی تراشی ہے۔ پیاس جتنی بڑھتی ہے دریا کا جوش بھی اتنا ہی زیادہ ہوتا ہے۔ برے حالات میں جبے کا حوصلہ بیدار ہوتا ہے اور خون جگر پی کر چہرے کی تازگی بڑھ جاتی ہے (مغنی نامہ) تصور نا افریدہ گلشنوں سے گلچینی کرتا ہے اور بہاروں کے گیت گاتا ہے۔ اس دنیا میں صرف جنبش اور پرواز ہے اور آگے بڑھے جانے کا مستانہ عمل «تا بازگشت سے نہ رہے مدعا مجھے» (۱۵۰-۳)

غالب کی یہ ساری خصوصیات مل کر اس کے تصور عشق کو ایک ایسا روپ دیتی ہیں جس سے اُردو پہلے نا آشنا تھی۔ حسن کی بے پناہ کشش کے سامنے، جس میں افلاطونیت کم ہے اور جسمانیت زیادہ، انتہائی سپردگی اور نیاز مندی کے باوجود غالب کا عشق خود دار اور سر بلند ہے۔ زندگی کے لئے اگر یہ اصول ہے کہ جو نالہ ہوٹوں تک نہیں آیا وہ سینے کا داغ بن گیا (۲۳-۵، ۱۱۶، ۱۲۲-۶، ۱۴۹-۸، ۱۵۴-۵، ۱۹۷، ۲۱۲-۲) اس لئے ضبط غم کا حوصلہ تنگ ہونا چاہیے اور غصے کی شدت زیادہ (فارسی شعر) تو عشق کے لئے یہ اصول کہ:

عجز و نیاز سے تو وہ آیا نہ راہ پر
دامن کو اس کے آج حریفانہ کھینچے (ضمیمہ ۳۸-۲)

संताप के सामने उसका सर झुका न जग-संताप के। मजनों हो या फ़रहाद, ख़िज़र हो या सिकन्दर, ज़माना हो या ख़ुबान-ए-दिल आज़ार [दुख देनेवाला मा'शूक] कोई ग़ालिब की आँखों में नहीं समाता। वह खुदा की बन्दगी में भी मनमौजी और अभिमानी रहा [२३-२] और बेवफ़ाओं के 'अशूक' में भी [१२७-४] उसका सबसे अधिक सुन्दर विवरण इस ग़ज़ल में है—

“बाजीच: -ए-अफ़्क़ाल है दुनिया मिरे आगे” [२०६]

यह शान क़सीदों में भी बाक़ी है, यद्यपि यह ग़ालिब की शा'अिरी और जीवन का कमज़ोर पहलू है। लेकिन यह स्वीकार न करना जुल्म होगा कि मजबूर होकर उसने अपना हाथ ज़रूर फैलाया मगर इसको सदा ज़लील पेशा समझता रहा, और एक जगह अफ़सोस किया है कि आधी शा'अिरी अपात्रों की प्रशंसा में व्यर्थ होगई। यही कारण है कि क़सीदों का प्रशंसात्मक अंश कमज़ोर है और तशबीव [आरंभिक भाग] अत्यंत काव्यमय। ग़ालिब को इसका एहसास था कि जिसकी प्रशंसा कर रहा हूँ उससे मेरा दर्जा ऊँचा है इसलिए उसने कहीं कहीं स्वयं अपनी प्रशंसा का पहलू निकाल लिया है।

ग़ालिब का अंतिम आश्रयस्थल उसका अनुध्यान और कल्पना है क्योंकि “निर्धनों के जीवन का आधार कल्पना पर है” (एक ख़त)। इस जगत में पहुँचकर वह विश्व पर राज्य करने लगता है और जीवन के हर अभाव की पूर्ति कर लेता है। यह स्वप्नों का संसार है और यहाँ स्वप्नों का निर्माण करनेवाले के अतिरिक्त किसी का शासन नहीं चलता। यहाँ बादशाह अज़गर मालूम होने लगते हैं और शा'अिर पैग़म्बर हो जाता है और जिब्रईल (खुदा का संदेश लेकर आनेवाला फ़रिश्ता) “नाक़: -ए-शौक़ का दुदीख़वान” (अपने गीत से शौक़ को आगे बढ़ानेवाला)। यहाँ निर्दयता नहीं है केवल करुणा है। अपूर्ण कामनाएँ नहीं हैं केवल कामनापूर्ति का हर्ष है, क़दहसाज़ी (प्याले बनाना) और साक़ीतराशी [साक़ी गढ़ना] है। प्यास जितनी बढ़ती है सागर का उबाल भी उतना ही बढ़ता है। बुरे हालात में जीने का हौसला जाग उठता है और जिगर का ख़ून पीकर चेहरे की ताज़गी बढ़ जाती है (अब्र-ए-गुहरबार)। अनुध्यान अरचित उद्यानों से कुसुमचयन करता है और बहारों के गीत गाता है। इस दुनिया में केवल गति और उड़ान है और आगे बढ़े जाने का मस्ताना अमल, “ता बाज़ग़श्त से न ग़हे मुद्'आ मुक्के” (१९०-३)।

ग़ालिब की ये सारी विशेषताएँ मिलकर उसके प्रेम के दृष्टिकोण को ऐसा रूप देती हैं जिससे पहले उर्दू शा'अिरी अपरिचित थी। सौन्दर्य के असीम आकर्षण के सामने, जिसमें अफ़लातूनियत कम है और जिस्मानियत (शारीरिकता) अधिक, अत्यधिक समर्पण और श्रद्धा के बावजूद ग़ालिब का

اور غزل کی اشاریت کا تقاضا یہ ہے کہ صرف معشوق کو نہیں بلکہ ہر آدرش کو چاہیے وہ نئی زندگی کی تمنا ہی کیوں نہ ہو، اسی طرح دامن کھینچ کر لایا جاسکتا ہے۔ شاید یہی وجہ ہے کہ غالب نے اپنے آپ کو آئین غزل خوانی میں گستاخ کہا ہے (۱۷۸-۱۲)

اس سے اردو شاعری کو ایک نیا مزاج ملا جس کی خود داری میں ہلکی سی بغاوت کی آمیزش تھی، یہ کبھی تشکیک کی شکل میں ابھرتا ہے کبھی طنز کی اور کبھی تخیل کی کمندیں بن جاتا ہے۔ غالب کے ہم عصر اس مزاج کو نہ سمجھ سکے جو خون کے گھونٹ پی کر مسکراتا ہے اور زندگی اور انسان کو نئی عظمت عطا کرتا ہے۔ غالب سے پہلے خدا اور معشوق پر کس نے طنز کیا تھا، ضبط غم کے بند کس نے توڑے تھے، ظلم و ستم کی چلتی ہوئی تلوار کو اپنے دریائے بے تابی کی موج خوں کس نے بنایا تھا (۱۳۳-۵) کس نے غزل کے جذبہ میں فکر کی اتنی شدید آمیزش کی تھی۔ کس نے غزل اور قصیدے کی زبان کا فرق مٹا کر نئی نظم کی بنیادیں استوار کی تھیں۔ اسی لئے غالب کی غزل کا آہنگ میر کے آہنگ سے اونچا ہے۔

انیسویں صدی کے آخر اور بیسویں صدی کی ابتدا میں غالب کی مقبولیت میں جو اضافہ ہوا ہے اس میں اور باتوں کے علاوہ اس نئے مزاج کا بھی دخل ہے۔ یہ احساس آزادی سے بیدار ہونے والے نئے ہندوستان کے مزاج سے ہم آہنگ ہے جسے عظمت رفتہ پر ناز بھی ہے اور دکھ بھی ہے اور نئی عظمت کی تلاش بھی ہے۔ غالب نے سیاسی شاعری نہیں کی لیکن نئے عہد کے مزاج کو سمو لیا۔ اور جب نئے طوفان سے کھیلنے والے آئے تو انہوں نے بلاخیز موجوں سے لڑنے کے لئے غالب کی شاعری سے تقویت حاصل کی۔ «غالب کے آرٹ کی وجہ سے غزل حدیث دلبری سے بڑھ کر حدیث زندگی بنتی ہے اور زندگی کے مختلف دوروں، کروٹوں اور انقلابات کا ساتھ دینے لگتی ہے»۔ (آل احمد سرور)

یہ اتفاقی بات نہیں ہے کہ اردو کی پرانی شاعری سے بغاوت کرنے والا حالی غالب کا شاگرد تھا اور نئی تعلیم پر زور دینے والا سر سید غدر سے پہلے نئی سائنس اور صنعت کی تعریف غالب سے سن چکا تھا۔ اور یہ بھی اتفاقی بات نہیں ہے کہ وطن پرست شبلی کی غزلوں میں غالب کی صدائے باز گشت ہے اور اقبال کے فکر و فن پر غالب کے فکر و فن کے آفتاب کی کرنیں پڑ رہی ہیں۔ جوش ملیح آبادی سے لے کر نئے دور کے شاعروں تک کوئی ایسا نہیں جو

‘अश्रुत स्वाभिमानि और मस्तकोन्नत है। जीवन के लिए यदि यह नियम है कि जो नालः (आर्त्तनाद) होठों तक नहीं आया वह सीने का दाग बन गया (२३-५, ११६, १२२-६, १४६-८, १९४-९, १६७, २१२-२) इसलिए दुख के सहन का साहस कम होना चाहिये और क्रोध का आवेग अधिक (फ़ारसी शेर) तो ‘अश्रुत के लिए यह नियम कि:—

‘अिज्ज-ओ-नियाज से तो वह आया न राह पर
 दामन को उसके आज हरीफ़ानः खेंचिये (जमीमः ३८-२)

उर्दू ग़ज़ल की सांकेतिकता का तक्काज़ा यह है कि केवल मा‘शूक़ को नहीं बल्कि हर आदर्श को चाहे वह नये जीवन की कामना ही क्यों न हो इसी तरह दामन खेंच कर प्राप्त किया जा सकता है। शायद यही कारण है कि ग़ालिब ने अपने आप को आईन-ए-ग़ज़लख़ुवानी (काव्य-शास्त्र) में गुस्ताख़ (धृष्ट और अशिष्ट) कहा है (१७८-१२)।

इससे उर्दू शा‘अिरी को एक नया मिज़ाज (स्वभाव और स्वर) मिला जिसके स्वाभिमान में हल्के से विद्रोह का सम्मिश्रण है। यह कभी तशकीक (शंका) के रूप में उभरता है और कभी व्यंग के और कभी कल्पना की कमेंटें बन जाता है। ग़ालिब के समकालीन इस मिज़ाज को नहीं समझ सके जो खून के घूँट पीकर मुसकुगता है और जीवन तथा मानव को नयी गरिमा प्रदान करता है। ग़ालिब से पहले खुदा और मा‘शूक़ पर किसने व्यंग किया था, दुख-सहन के बाँध किसने तोड़े थे, जुलम-ओ-सितम (अन्याय और अत्याचार) की चलती हुई तलवार को अपनी व्याकुलता के सागर की रक्त-तरंग किसने बनाया था (१३३-५), किसने ग़ज़ल की भावना में विचार का इतना अधिक सम्मिश्रण किया था, किसने ग़ज़ल और क़सीदे की भाषा का अंतर मिटाकर नयी नज़्म (आधुनिक काव्य-शैली) की बुनियादें रखी थीं (इसीलिए ग़ालिब की ग़ज़ल का स्वर मीर के स्वर से ऊँचा है)।

१६ वीं शताब्दी के अंत और २० वीं शताब्दी के आरंभ में ग़ालिब की लोकप्रियता में जो अभिवृद्धि हुई है उसमें और बातों के आतिरिक्त इस नये मिज़ाज का भी योग है। यह स्वतंत्रता की चेतना से जागृत नये हिन्दोस्तान के नये मिज़ाज से एकस्वर है, जिसे विगत वैभव पर गर्व भी है और दुख भी है और नयी महानता की तलाश भी। ग़ालिब ने राजनीतिक कविता नहीं की लेकिन नये युग के मिज़ाज को समो लिया। और जब नये तूफ़ान में खेलनेवाले आये तो उन्होंने प्रलयकारी तरंगों में लड़ने के लिए ग़ालिब की शा‘अिरी से शक्ति प्राप्त की “ग़ालिब की कला के कारण ग़ज़ल प्रेम-वर्णन में बढ़कर जीवन-वर्णन बनती है और जीवन के विभिन्न युगों, कगवटों और क्रांतियों का साथ देने लगती है” (आले अहमद मुरूर)।

کسی نہ کسی شکل میں غالب کا خوشہ چین نہ ہو۔ غالب کے بے شمار اشعار شمالی ہندوستان میں ضرب المثل بن چکے ہیں اور اردو جانتے والا شاید ہی کوئی گھر دیوان غالب سے خالی ہو۔

آج ہمارے ہاتھ میں غالب کی شاعری دو زمانوں کی ترجمان بن کر آئی ہے۔ اس میں ایک عہد کا خمیر اور دوسرے عہد کا نشہ ہے۔ جاتی ہوئی رات کا کرب اور طلوع ہوتی ہوئی سحر کا نشاط حل ہو گیا ہے۔

غالب کی عظمت صرف اس میں نہیں ہے کہ اس نے اپنے عہد کے باطنی اضطراب کو سمیٹ لیا بلکہ اس میں کہ اس نے نیا اضطراب پیدا کیا۔ اس کی شاعری اپنے عہد کے شکنجوں کو توڑ دیتی ہے اور ماضی اور مستقبل کی وسعتوں میں پھیل جاتی ہے۔ اس نے اپنے ہر تجربے کو جو ایک انتہائی لطیف جمالیاتی ذوق رکھنے والے ذہن کی کار فرمائی تھی انسانی نفسیات کی آگ میں تپا کر پگھلایا ہے، کلیے کی کسوٹیوں پر کسا ہے اور پھر شعر کی شکل میں ڈھالا ہے۔ تب اس کے یہاں ایک عالمگیر اور آفاقی شاعر کا لہجہ پیدا ہوا ہے اور وہ زندگی کے ہر لمحے کا شاعر بن گیا ہے۔ وہ انسانی روح کی رنگا رنگ کیفیات سے آشنا ہے۔ انتہائی نشاط ہو یا انتہائی مایوسی، تشکیک کا عالم ہو یا تصور کی کرشمہ سازی، دقیق فلسفیانہ مسائل ہوں یا حد درجہ عامیانہ چیزیں، بوسوں کی سرشاری ہو یا ہم آغوشی کی لذت، ہر کیفیت میں غالب کی شاعری ساتھ دے گی۔ کمتر درجے کے شعراء اس کی کسی ایک ادا کو اپنا فلسفہ بنا سکتے ہیں لیکن غالب بیک وقت اپنی ساری اداؤں کا جادو ڈالتا ہے۔

اس شاعری سے لطف اندوز ہونے کے لئے صرف لفظی معنوں سے واقف ہونا کافی نہیں ہے۔ شعروں کو بار بار پڑھنا بھی ضروری ہے۔ پھر لفظ حرفوں کے مجموعے کی شکل میں نہیں بلکہ تصویروں کی شکل میں پہچانے جائیں گے۔ آدمیوں کے چہروں کی طرح وہ آہستہ آہستہ مانوس ہوں گے اور اپنی شخصیت ظاہر کریں گے۔ پھر لفظوں کا صوتی لوچ محسوس ہوگا اور ان کے باہمی ٹکراؤ کی جھنکار سے کان آشنا ہوں گے۔ تب جا کر معنوی ترنم اور داخلی آہنگ کے دروازے کھلیں گے۔ اس طرح لفظی مفہوم سے گذر کر شاعرانہ مفہوم تک پہنچنے کا راستہ ملے گا اور وہ وجدانی کیفیت پیدا ہوگی جہاں وفا کا لفظ محبوب کی زلفوں کی طرح مہک اٹھے گا اور سرو چراغاں رقص کرتا نظر آئے گا، عشق، ذوق اور عمل بن جائے گا۔ حسن محبوب حسن کائنات میں تبدیل ہو جائے گا۔ ناز وہ آدرش بن جائے گا جس کے حصول کے لئے دل و جان کی بازی

यह आकस्मिक बात नहीं है कि उर्दू की पुगनी शा'अिरी से विद्रोह करनेवाला हाली गालिव का शिष्य था और नयी शिक्षा पर बल देनेवाला सर सैयद ग़ादर से पहले नये विज्ञान और उद्योग की प्रशंसा गालिव से सुन चुका था। और यह भी आकस्मिक बात नहीं है कि देशभक्त शिवली की गज़लों में गालिव की प्रतिध्वनि है और इक़बाल के चिंतन और कला पर गालिव के चिंतन और कला के सूर्य की किरणें पड़ रही हैं। जोश मलीहाबादी से लेकर आज के शा'अिरी तक कोई ऐसा नहीं है जो किसी न किसी रूप में गालिव से प्रभावित न हो। गालिव के अनगिनत शेर उत्तरी भारत के लोगों की ज़बान पर चढ़े हुए हैं और उर्दू जाननेवाला शायद ही कोई घर दीवान-ए-गालिव से ख़ाली हो।

आज हमारे हाथ में गालिव की शा'अिरी दो युगों की तर्ज़ुमान बन कर आयी है। उसमें एक युग का मदिरालस और दूसरे युग की मादकता है, जाती हुई रात की वेदना और उदीयमान उषा का हर्ष मिश्रित होगया है।

गालिव की महानता केवल इसमें नहीं है कि उसने अपने युग की आंतरिक व्याकुलता को समेट लिया बल्कि इसमें कि उसने नयी व्याकुलता पैदा की। उसकी शा'अिरी अपने युग के बंधनों को तोड़ देती है और भूत और भविष्य के विस्तार में फैल जाती है। गालिव ने अपने हर अनुभव को जो एक अत्यंत मृदुल सौन्दर्यबोध रखनेवाले मस्तिष्क की प्रक्रिया थी, मानवी मनोविज्ञान की आग में तपाकर पिघलाया है, व्यापक नियम की कसौटियों पर कसा है और फिर काव्य के रूप में ढाला है। तब उसके यहाँ एक विश्व कवि का स्वर पैदा हुआ है और वह जीवन के हर क्षण का कवि बन गया है। वह मानव-आत्मा की बहुगुंजी अवस्थाओं से परिचित है। अत्यधिक हर्ष हो या अत्यधिक निराशा, शंका की दशा हो या कल्पना की जादूगरी हो, दर्शन की गूढ़ समस्याएँ हों या अत्यंत निम्नकोटि की वस्तुएँ, चुम्बनों की मादकता हो या अलिंगन का आनंद, हर स्थिति में गालिव की शा'अिरी साथ देगी। निम्नतर कोटि के कवि उसकी किसी एक अदा को अपना विचार-दर्शन बना सकते हैं, लेकिन गालिव एकसाथ अपनी सारी अदाओं का जादू डालता है।

इस शा'अिरी का ग़सास्वादन कर सकने के लिए केवल शाब्दिक अर्थों का ज्ञान पर्याप्त नहीं है। शेरों को बाग-बार पढ़ना भी आवश्यक है। फिर शब्द अक्षरों के समूह के रूप में नहीं बल्कि चित्रों के रूप में पहचाने जायेंगे। मनुष्यों के चेहरों की तरह वे धीरे-धीरे सुपरिचित बनेंगे और अपना व्यक्तित्व प्रकट करेंगे। फिर शब्दों की ध्वनि का लोच महसूस होगा और उनके परस्पर टकराव की झनकार से कान परिचित होंगे। तब जाकर अर्थ-संगीत और आंतर्गिक स्वर के द्वार खुलेंगे। इस तरह शाब्दिक अर्थों से गुज़रकर काव्यात्मक अर्थों तक

لگانا خوش مزاقی کی دلیل ہے، شمشیر و سناں کا جلال اور انداز و ادا کا جمال جلوہ گر ہوگا، فراق کا درد، آرزو کی لطافت میں تبدیل ہو جائے گا اور وصال لذت طلب کی سرشاری میں، شوق ایک قوت تخلیق بن کر ابھرے گا اور دشت و صحرا امکانات کی وسعتیں اختیار کر لیں گے، جنوں جستجو بن جائے گا جس کی راہیں کبھی زندان کی زنجیریں روکیں گی اور کبھی دیر و حرم کی دیواریں جنھوں نے اپنے اندر شوق کی واماندگی کو سجا رکھا ہے (ضمیمہ ۲/۲۰) اور میخانہ مکمل انسانیت اور مکمل آزادی کی منزل بن کر سامنے آئے گا، پھر دیوانِ غالب کے ہر ہر ورق پر اس کے تخیل کی مخلوق انگڑائیاں لینے لگے گی، اس کے سراپا ناز محبوب آنکھوں کے سامنے مسکرائیں گے اور دنیا زیادہ خوبصورت ہو جائے گی اور انسان زیادہ قابل احترام۔

* * *

مروجہ دیوانِ غالب دراصل غالب کے مجموعی اردو کلام کا انتخاب ہے اس کے کئی نسخے غالب کی زندگی میں شائع ہوئے۔ میں نے پیش نظر ایڈیشن کے لئے مالکِ رام کے مرتب کئے ہوئے دیوان کو استعمال کیا ہے جس کا متن مطبع نظامی کانپور کے ایڈیشن (۱۸۶۲ء) پر مبنی ہے، اور اس کی تصحیح خود غالب نے کی تھی، میں نے صرف غزلیں اصل ترتیب کے ساتھ باقی رکھی ہیں اور ضمیمے میں بھی دو قطعات کے علاوہ باقی اشعار غزلوں ہی کے ہیں۔

عام طور سے اردو لکھاوٹ میں اوقاف اور اعراب کا رواج نہیں ہے اور عبارت اٹکل سے پڑھی جاتی ہے اس لئے دیوانِ غالب کے مختلف نسخوں میں بعض اضافتوں میں اختلاف ملتا ہے جو یا تو دیوان ترتیب دینے والوں نے روا روی میں لکھ دی ہیں یا کاتب نے آرائش کے خیال سے لگادی ہیں۔ مالکِ رام نے اوقاف کے معاملے میں بڑی محنت اور کاوش کی ہے لیکن اعراب میں انھوں نے بھی اتنی احتیاط نہیں برتی۔ میں نے اوقاف بدستور باقی رکھے ہیں لیکن بعض اضافتوں میں اختلاف کیا ہے۔ مثلاً مالکِ رام کے یہاں اور بعض دوسرے نسخوں میں »جوشِ قدح سے بزمِ چراغاں کئے ہوئے« لکھا ہے۔ میں نے بزم کے لفظ پر اضافت باقی نہیں رکھی ہے۔ اسی طرح »چشمِ دلالِ جنسِ رسوائی« کے بجائے میں نے »چشم، دلالِ جنسِ رسوائی« لکھا ہے، لیکن یہ بات صرف چند شعروں تک محدود ہے۔

تلفظ کا مسئلہ بھی اہم ہے بیرونی زبانوں کے بعض الفاظ اردو میں

पहुँचने का पथ मिलेगा। और उल्लासजनित मत्तता की वह अवस्था प्राप्त होगी जहाँ वक्रा (प्रेम-निर्वाह) का शब्द मा'शूक की जुल्फों (अलकों) की तरह सुरभित हो उठेगा और सर्व-ए-चरागों (दीप-सज्जित वृक्ष) नृत्य करता नजर आयेगा 'अशूक (प्रेम) अभिरुचि और आचारण बन जायगा, प्रेयसी का सौन्दर्य सृष्टि के सौन्दर्य में परिणत हो जायगा, नाज (रूप-गर्व) वह आदर्श बन जायगा जिसकी प्राप्ति के लिए तन-मन की बाजी लगाना मुरुचि का परिचायक है, शमशीर-ओ-सिनों (तलवार और बछ्छी) का तेज और अंदाज-ओ-अटा (हाव-भाव) की सुन्दरता प्रकट होगी, फ़िराक (विग्रह) का दर्द कामना की मृदुलता में परिणत हो जायगा और विसाल (मिलन) तृष्णा के आनंद की परितृप्ति में; शौक (आकांक्षा) एक निनणि-शक्ति बनकर उभरेगा और दस्त-ओ-सहग (मैदान और जंगल) संभावनाओं का विस्तार धारण करलेंगे; जुनून (उन्माद) जिज्ञासा बन जायगा जिसकी राहें कभी जिन्दों (कारागार) की जंजीरों रोकेंगी और कभी दैर-ओ-हरम (मन्दिर और मस्जिद) की दीवारों, जिन्होंने अपने अन्दर लालसा की थकन को सजा रखा है; (जमीम: २०-२) और मैखान: (मदिरालय) पूर्ण मानवता और पूर्ण स्वतंत्रता की मंजिल बनकर सामने आयगा। फिर दीवान-ए-गालिब के हर पृष्ठ पर उसकी कल्पना की सृष्टि अँगड़ाइयाँ लेने लगेगी, उसके सगपा नाज महबूब आँखों के सामने मुस्कुरायेंगे और दुनिया ज्यादा खूबसूरत होजायगी और मानव अधिक आदरणीय।

° ° °

प्रचलित दीवान-ए-गालिब वास्तव में गालिब के उर्दू काव्य का संग्रह है जिसके कई संस्करण गालिब के जीवनकाल में प्रकाशित हुए। मैंने इस संस्करण के लिए श्री मालिक राम द्वारा सम्पादित दीवान का उपयोग किया है जिसका मूल मतब: -ए-निजामी कानपुर के संस्करण (१८६२ ई०) पर आधारित है। और इसका संशोधन स्वयं गालिब ने किया था।

मैंने केवल राजलें मूल-क्रम के साथ बाक़ी रखी हैं और जमीमे (परिशिष्ट) में भी दो क़त'ओं के 'अलाव: बाक़ी अश'आर राजलों के ही हैं।

'आम तौर से उर्दू लिखावट में विरामचिन्हों और मात्राओं का रिवाज नहीं है। और 'अवगत अटकल से पढ़ी जाती है इसलिए दीवान-ए-गालिब के विभिन्न संस्करणों में कुछ इजाफ़तों में विरोध मिलता है, जो या तो दीवान सम्पादित करनेवालों ने जल्दी में लिखदी हैं या क़ातिब ने सजावट के लिए लगादी हैं। मालिक राम ने विरामचिन्हों के मु'आमले में बड़े परिश्रम और सावधानी से काम लिया है लेकिन ऐ'शव लगाने में उन्होंने भी इतनी सावधानी नहीं बरती। मैंने विरामचिन्ह ज्यों के त्यों रखे हैं लेकिन कुछ इजाफ़तों

آکر بگڑ چکے ہیں۔ چونکہ اس طرح وہ اردو کے لفظ بن گئے ہیں اس لئے میں عام طور سے بول چال کے تلفظ کو اصل فارسی یا عربی تلفظ پر ترجیح دیتا ہوں یہی وجہ ہے کہ میں نے سوال کو سوال اور گرفتار کو گرفتار اور نشتر کو نشتر لکھا ہے ایسے الفاظ میں بھی جن کے دو تلفظ ہیں میں نے بول چال کے تلفظ کو بہتر سمجھا ہے۔ اس کی کسوٹی صرف میرا ذاتی علم ہے۔ اس لئے عجز پر عجز کو اور ستایش پر ستایش کو ترجیح دی ہے، لیکن اتنی احتیاط کی ہے کہ ہندی فرہنگ میں واوین کے اندر دوسرا تلفظ بھی لکھ دیا ہے۔ میں نے بعض الفاظ مثلاً خزاں، چراغ اور نشاط کو نہیں بدلا ہے لیکن میرا خیال ہے کہ اردو میں خزاں، چراغ اور نشاط فصیح ہیں اور ان کو اسی طرح استعمال کرنا چاہئے یہ دوسرا سوال ہے کہ خود غالب نے کیا تلفظ کیا ہے۔ جب تک اس پر تحقیق نہ کی جائے اس وقت تک ہم ذاتی ذوق کی کسوٹیاں استعمال کرنے پر مجبور ہیں۔

ناگری لکھاوٹ میں اردو شعروادب کا اچھا خاصہ حصہ منتقل ہو چکا ہے۔ لیکن اردو کو ناگری لکھاوٹ میں منتقل کرنے کے مسائل پر پوری طرح غور نہیں کیا گیا ہے۔ ابتدا میں یہ بے احتیاطی فطری امر تھی لیکن اب جبکہ ہندی ہندوستان کی قومی زبان بن چکی ہے اور اسکو دیوناگری لکھاوٹ کے ذریعے سے ہندوستان کی مختلف زبانوں کے سرمائے کو اپنے دامن میں سمیٹنا ہے تو یہ ضروری ہے کہ لکھاوٹ کے مسائل پر علمی اور سائنسی طریقے سے غور کیا جائے اور دوسری زبانوں کی آوازوں کو منتقل کرنے کے لئے نئی علامتیں اور نشانات اختیار کئے جائیں۔ یہ زندہ زبانوں کی خصوصیت ہے اور ناگری لپی پہلے بھی کا، کھا، جا اور پھا کے نیچے ہندی کا اضافہ کر کے اپنی زندگی کا ثبوت دچکی ہے۔

اردو ادب ہندی ادب سے سب سے زیادہ قریب ہے۔ اور دونوں کی بول چال کی زبان اور علاقہ مشترک ہے۔ لیکن پھر بھی اردو میں کچھ خصوصیات ہندی سے الگ ہیں۔ مثلاً عطف و اضافت۔

عطف دو یا دو سے زیادہ لفظوں یا جملوں کو ملانے کا کام دیتا ہے۔ حروف عطف بہت سے ہیں لیکن یہاں صرف اس واؤ سے بحث ہے جو «اور» کے معنوں میں استعمال ہوتا ہے جیسے «گل و بلبل» اضافت ایک لفظ سے دوسرے لفظ کے تعلق کو ظاہر کرتی ہے۔ اضافت کی علامت زیر سے لکھی جاتی ہے جو حرف کے نیچے لگایا جاتا

के मु‘आमले में विरोध किया है। उदाहरण के लिये मालिक राम के यहाँ और कुछ दूसरे संस्करणों में “जोश-ए-क्रदह से बज्म-ए-चरागों किये हुये” लिखा है। मैंने बज्म की इजाफत बाक्री नहीं रखी। इसी तरह “चश्म-ए-दलाल जिन्स-ए-रुस्वाई” के बजाय मैंने ‘चश्म, दलाल-ए-जिन्स-ए-रुस्वाई’ लिखा है। लेकिन यह बात केवल चन्द्र शे‘रों तक सीमित है।

उच्चारण का प्रश्न भी महत्वपूर्ण है। विदेशी भाषाओं के चन्द्र शब्द उर्दू भाषा में आकर बिगाड़ चुके हैं। चूँकि इस तरह वह उर्दू के शब्द बन गये हैं इसलिए मैं साधारणतः बोलचाल के उच्चारण (तद्भव) को मूल फ़ारसी या ‘अरबी उच्चारण (तत्सम) पर प्रधानता देता हूँ। यही कारण है कि मैंने सुवाल को सवाल, गिरिप्रतार को गिरप्रतार और निशतर को नशतर लिखा है। ऐसे शब्दों में भी जिनके दो उच्चारण हैं, मैंने बोलचाल के उच्चारण को बेहतर समझा है। इसकी कसौटी मेरा निजी ज्ञान है। इसलिये ‘अज्ज पर ‘अिज्ज को और सिताइश पर सताइश को प्रधानता दी है लेकिन इतनी सावधानी बरती है कि हिन्दी शब्दावली में कोष्ठक के अन्दर दूसरा उच्चारण भी लिख दिया है। मैंने कुछ शब्द जैसे ख़ज्वाँ, चराग और नशात को नहीं बदला है लेकिन मेरा विचार है कि उर्दू में ख़िज्वाँ, चिराग और निशात प्रचलित हैं और उनका इसी तरह प्रयोग करना चाहिये। यह दूसरा प्रश्न है कि स्वयं ग़ालिब ने क्या उच्चारण किया। जब तक इसकी छानबीन न की जाय उस समय तक हम निजी रुचि की कसौटी का प्रयोग करने पर बाध्य हैं।

नागरी लिपि में उर्दू काव्य और साहित्य का एक बड़ा भाग प्रकाशित हो चुका है। लेकिन उर्दू को नागरी लिपि में परिवर्तित करने के प्रश्न पर पूरी तरह विचार नहीं किया गया। प्रारम्भ में यह असावधानी स्वाभाविक थी, लेकिन अब, जबकि हिन्दी हिन्दुस्तान की राष्ट्रभाषा बन चुकी है और उसको देवनागरी लिपि द्वारा हिन्दुस्तान की विभिन्न भाषाओं की पूँजी को अपने दामन में समेटना है तो यह आवश्यक है कि लिपि के प्रश्नों पर साहित्यिक और वैज्ञानिक रूप से विचार किया जाय और दूसरी भाषाओं की आवाजों को व्यक्त करने के लिये नयी ‘अलामतें और संकेत अपनाये जायें। यह जीवित भाषाओं की विशेषता है और नागरी लिपि पहिले भी क, ख, ग, ज और फ के नीचे बिन्दी लगाकर अपने जीवित होने का सुबूत दे चुकी है।

उर्दू साहित्य हिन्दी साहित्य से सब से अधिक निकट है और दोनों की बोलचाल की भाषा और स्थान एक ही है। लेकिन फिर भी उर्दू में कुछ ऐसी विशेषतायें हैं जो हिन्दी से भिन्न हैं जैसे ‘अत्फ और इजाफत।

‘अत्फ दो या दो से अधिक शब्दों या वाक्यों को मिलाने का काम देता है। ‘अत्फ के बहुत से अक्षर हैं लेकिन यहाँ पर केवल उस वाव (و) से

ہے اور اس کے استعمال سے گل کا رنگ «رنگِ گل» اور غالب کا دیوان «دیوانِ غالب» ہو جاتا ہے۔

ناگری میں عطف و اضافت کے لکھنے کے جو طریقے رائج ہیں وہ ناقص ہیں، ان سے لفظوں کی اصل شکل بگڑ جاتی ہے اور بعض اوقات معنی کا اختلاف پیدا ہو جانے کا اندیشہ ہوتا ہے، مثلاً عام طور سے گل اور بلب کو ملانے کے لئے (गुलो बुलबुल) لکھا جاتا ہے یا (गुल व बुलबुल) ایک میں گل کی شکل بگڑ گئی ہے اور دوسرے میں تلفظ کی غلطی کا امکان ہے۔ پیش نظر دیوان میں عطف کے واؤ کے لئے (ओ) کی علامت استعمال کی گئی ہے اور (गुल-ओ-बुलबुल) لکھا گیا ہے۔

اضافت کے لئے (॥) کی علامت استعمال کی گئی ہے اور (दीवाने गालिब) کے بجائے جس کے معنی پاگل غالب بھی ہو سکتے ہیں (दीवान-ए-गालिब) لکھا گیا ہے، اس طرح لفظ کی اصل شکل باقی رہتی ہے اور اضافت کا زیر «ے» میں تبدیل نہیں ہوتا۔

اردو کے تین حروف کے لئے بھی نئی علامتوں سے کام لیا گیا ہے، ایک ژے، دوسرے عین اور تیسرے چھوٹی ہے۔

جس حرف کو اردو میں (ژ) لکھتے ہیں اس کی آواز ہندی میں موجود نہیں ہے، یہ زا اور شا کے درمیان کی آواز ہے، اس لئے شا کے نیچے بندی لگادی گئی ہے (श)

عین کی آواز اردو میں الف کی آواز سے مل گئی ہے اس لئے ناگری لکھاؤ میں عام طور سے دونوں حرفوں کو ایک ہی طرح لکھا جاتا ہے جن لفظوں کے شروع میں عین آتا ہے اُن میں کوئی دشواری پیدا نہیں ہوتی جیسے عاشق اور عورت، لیکن جن لفظوں کے بیچ میں یا آخر میں عین آتا ہے وہاں اس کی الگ آواز کو ادا کرنا ضروری ہو جاتا ہے بعض اوقات عین الف کے ساتھ بھی آتا ہے جیسے عادت یا وداع اس جگہ لکھاؤ میں عین کو الف سے الگ کرنے کی ضرورت پڑتی ہے۔ یہی وجہ ہے کہ پیش نظر دیوان میں الف کے لئے (अ) اور عین کے لئے (आ) کی علامت استعمال کی گئی ہے۔

عین دوسرے حرفوں کی طرح متحرک بھی آتا ہے اور ساکن بھی۔ متحرک عین کے لکھنے میں کوئی دشواری نہیں ہے اور اسے ہر جگہ (अः) لکھا گیا ہے۔ ساکن عین جو ہمیشہ لفظ کے آخر یا بیچ میں آتا ہے اس کے لئے یہ طریقہ اختیار کیا گیا ہے کہ لفظ کے آخر میں پورا عین لکھ دیا گیا ہے جیسے

बहस है जो और के अर्थ में प्रयुक्त होता है। जैसे “गुल और बुलबुल” की जगह गुल-ओ-बुलबुल।

इजाफ़त एक शब्द से दूसरे शब्द का सम्बन्ध प्रकट करती है। इजाफ़त की ‘अलामत ज़ेर से लिखी जाती है जो अक्षर के नीचे लगाया जाता है और उसके प्रयोग से गुल का रँग “रँग-ए-गुल” और ग़ालिब का दीवान “दीवान-ए-ग़ालिब” हो जाता है।

नागरी में ‘अत्फ़ और इजाफ़त के लिखने के जो तरीक़े प्रचलित हैं, वह दोषपूर्ण हैं। उनसे शब्दों का मूल-रूप बिगड़ जाता है और कभी कभी अर्थ का अनर्थ हो जाने की आशंका होती है। जैसे साधारणतः “गुल और बुलबुल” को लिखने के लिए “गुलो बुलबुल” लिखा जाता है या गुल व बुलबुल। एक में गुल का रूप बिगड़ गया है और दूसरे में उच्चारण की अशुद्धि की सम्भावना है।

इस दीवान में ‘अत्फ़ के वाव (ج) के लिए -ओ- की ‘अलामत अपनाई गई है और “गुल-ओ-बुलबुल” लिखा गया है।

इजाफ़त के लिए -ए- की ‘अलामत अपनाई गई है। और दीवाने ग़ालिब के बजाय जिसका अर्थ पागल ग़ालिब भी हो सकता है, “दीवान-ए-ग़ालिब” लिखा गया है। इस तरह शब्द का मूल-रूप बाक़ी रहता है और इजाफ़त का ज़ेर ये (ـے) में नहीं बदलता।

उर्दू के तीन अक्षरों के लिए भी नये चिह्नों से काम लिया गया है। एक श (ش) दूसरे ‘अैन (ع) और तीसरे छोटी हे (ہ)

जिस अक्षर को उर्दू में (ش) लिखते हैं उसकी आवाज़ हिन्दी में मौजूद नहीं है यह ज और श के बीच की आवाज़ है। इसलिए श के नीचे बिन्दी लगा दी गई है (ش)

‘अैन (ع) की आवाज़ उर्दू में अलिफ़ (ا) की आवाज़ से मिल गई है इसलिए नागरी लिपि में साधारणतः दोनों अक्षरों को एक ही तरह लिखा जाता है। जिन शब्दों के आरम्भ में ‘अैन आता है उन में कोई बाधा नहीं आती। जैसे “आशिक़” और “औरत”। लेकिन जिन शब्दों के अन्त में या बीच में ‘अैन आता है वहाँ उसकी अलग आवाज़ का प्रकट करना आवश्यक हो जाता है। कभी कभी ‘अैन अलिफ़ के साथ भी आता है। जैसे ‘आदत या विदा‘अ। इस जगह लिखावट में ‘अैन को अलिफ़ से अलग करने की जरूरत पड़ती है। यही कारण है कि इस दीवान में अलिफ़ (ا) के लिए (अ) और ‘अैन (ع) के लिए (‘अ) की ‘अलामत प्रयोग की गई है।

‘अैन दूसरे अक्षरों की तरह गतिवान भी आता है और गतिहीन भी। गतिवान ‘अैन के लिखने में कोई कठिनाई नहीं आती और उसे हर जगह

شمع (शम्+अ) یا وداع (विदा+अ) ، لیکن جہاں کہیں لفظ کے بیچ میں ساکن عین آیا ہے وہاں (अ) کی علامت خارج کر دی گئی ہے اور صرف الٹاواؤ باقی رکھا گیا ہے جیسے بعد (वा+इ) یا معنی (मा+नी) یا ضعف (जो+प्र) . اگر ان لفظوں سے الٹا واؤ جو ساکن عین کی علامت ہے خارج کر دیا جائے تو بعض لفظوں کی شکل ایسی بدلے گی کہ ان کا مطلب کچھ ہو جائے گا . بعد (वा+इ) باد (वा+इ) ہو جائے گا یعنی ہوا اور معنی (मा+नी) مانی (मानी) ہو جائے گا جو ایران کے ایک قدیم مصور کا نام ہے .

عین پر ختم ہونے والے لفظوں پر جب اضافت لگ جاتی ہے تو ساکن عین پھر متحرک ہو جاتا ہے . لیکن چونکہ اضافت کے لئے ایک الگ علامت ہے اس لئے ایسے لفظوں کے آخر میں آنے والے عین سے بھی (अ) کی علامت خارج کر کے صرف الٹا واؤ باقی رکھا گیا ہے . مثال کے طور پر وداع (विदा+अ) کو جب اضافت کے ساتھ لکھیں گے تو وہ (विदा+ए) ہو جائے گا . یہی طریقہ عطف کی صورت میں بھی صحیح ہے . شمع (शम्+अ) کا لفظ اضافت کے ساتھ (शम्+ए) اور عطف کے ساتھ (शम्+ओ) ہو جائے گا .

اردو میں ایک بڑی ح ہے اور ایک چھوٹی ہ . دونوں کی اصلی آوازیں الگ الگ ہیں لیکن اردو میں ایک ہو گئی ہیں . اس لئے ناگری میں ان دونوں کے لئے یہ ہ کافی ہے . لیکن اردو میں آجانے والے بعض بیرونی لفظوں کے آخر میں جب چھوٹی ہ آتی ہے تو یہ زبر کی آواز دیتی ہے جو الف کی آواز کو چھوٹا کر دینے سے پیدا ہوگی جیسے ہفتہ (हफ़ता) گلدستہ (गुलदस्ता) نغمہ (नगमा) بادہ (बादा) . اس ہ کی آواز کو الف سے تبدیل کیا جاسکتا ہے لیکن ایسا کرنے سے بعض مقامات پر اضافت میں دشواری پیدا ہو جائے گی . مثلاً اگر (नगमा) لکھا جائے تو اضافت کے بعد اس کی شکل (नगमा-ए) ہوگی . اور اس کا تلفظ بجائے نغمہ اے (नगमाओ) کے نغمائے (नगमाओ) ہو جائے گا . یہی وجہ ہے کہ اس ہ کے لئے وسرگ (:) کا استعمال کیا گیا ہے جس کی اصل آواز سنسکرت میں چھوٹی ہ کی آواز ہے . اس دیوان میں ہر جگہ وسرگ (:) کو ہا کے بجائے ا (अ) پڑھنا چاہئے جو اردو میں الف کی نہیں بلکہ زبر کی آواز ہے . اب (नगमा-ए) لکھا جائے گا تو (नगमाओ) پڑھا جائے گا .

کوئی لکھاوٹ مکمل نہیں ہے اور انسان کے گلے اور منہ سے نکلنے والی تمام آوازوں کے ادا کرنے پر قادر نہیں ہے کیونکہ انسان کے ذہن کی طرح انسان کا گلا بھی لامحدود صلاحیتوں کا مالک ہے اردو کے وہ الفاظ جن

(‘अ) लिखा गया है।

गतिहीन ‘अैन जो हमेशः शब्द के अन्त या बीच में आता है उस के लिए यह तरीक़ः अपनाया गया है कि शब्द के अन्त में पूरा ‘अैन लिखा गया है। जैसे शम्‘अ या विदा‘अ। लेकिन जहाँ कहीं शब्द के बीच में गतिहीन ‘अैन आया है वहाँ अ की ‘अलामत निकाल दी गई है और केवल (‘) बाक़ी रखा गया है। जैसे बा‘द (بعد) या मा‘नी (معنى) या जो‘फ़ (ضعف)। यदि इन शब्दों में से (‘) जो गतिहीन ‘अैन की ‘अलामत है, निकाल दिया जाय तो कुछ शब्दों का रूप ऐसा बदलेगा कि उनका मतलब कुछ का कुछ हो जायगा। बा‘द (بعد) बाद (باد) हो जायगा, या‘नी हवा और मा‘नी (معنى) मानी (مانی) हो जायगा जो ईरान के एक प्राचीन चित्रकार का नाम है।

‘अैन पर ख़त्म होनेवाले शब्दों पर जब इज़ाफ़त लग जाती है तो गतिहीन ‘अैन फिर गतिवान हो जाता है, लेकिन चूँकि इज़ाफ़त के लिए दूसरा चिन्ह प्रयोग में लाया गया है इसलिए ऐसे शब्दों के अन्त में आने वाले ‘अैन से भी (अ) की ‘अलामत ख़ारिज कर के केवल (‘) बाक़ी रखा गया है। उदाहरण के लिए (विदा‘अ) को जब इज़ाफ़त के साथ लिखेंगे तो वह (विदा‘-ए-) हो जायगा। यही तरीक़ः ‘अत्फ़ की सूरत में भी सही है। शम्‘अ का शब्द इज़ाफ़त के साथ (शम्‘-ए-) और अत्फ़ के साथ (शम्‘-ओ-) हो जायगा।

उर्दू में एक बड़ी हे (ح) है और एक छोटी हे (ه)। दोनों की आवाज़ें अलग-अलग हैं, लेकिन उर्दू में एक हो गई हैं। इसलिए नागरी में इन दोनों के लिए (ह) काफ़ी है। लेकिन उर्दू में आजानेवाले कुछ विदेशी शब्दों के अन्त में जब छोटी हे (ه) आती है तो यह ज़बर की आवाज़ देती है जो अलिफ़ की आवाज़ को छोटा कर देने से पैदा होगी। जैसे हफ़तः (هفته) गुलदस्तः (گلدسته) नग़मः (نغمه) बादः (باده)। इस हे (ه) की आवाज़ को अलिफ़ से बदला जा सकता है। लेकिन ऐसा करने से कई स्थानों पर इज़ाफ़त में कठिनाई पैदा हो जायगी। मसलन यदि (नग़मा) लिखा जाय तो इज़ाफ़त के बा‘द उसका रूप (नग़मा-ए-) होगा और उसका उच्चारण (नग़मअे) के बजाय (नग़माअे) हो जायगा। यही कारण है कि इस हे (ه) के लिए विसर्ग (:) का उपयोग किया गया है, जिसकी मूल आवाज़ संस्कृत में छोटी हे की आवाज़ है। इस दीवान में विसर्ग को हर जगह ह के बजाय अ पढ़ना चाहिये जो उर्दू में अलिफ़ की नहीं बल्कि ज़बर की आवाज़ है। अब (नग़मः-ए-) लिखा जाय तो (नग़मअे) पढ़ा जायगा।

कोई लिपि पूर्ण नहीं है और इंसान के गले और मुख से निकलने वाली

کا دوسرا حرف بڑی ح ہو اور یہ ح ساکن ہو اور پہلے حرف پر زیر ہو تو اُسے زیر نہیں بولا جاتا بلکہ اس کی آواز زیر اور زیر کے درمیان ہوتی ہے۔ جیسے احمد (अहम्) محبوب (महबूब) بحر (बह्) اور وحشت (वहशत) ان کا تلفظ کرتے وقت پہلے حرف کو ہمیشہ अ اور ओ کے درمیان بولنا چاہئے۔ بعض اوقات چھوٹی ہ کے لفظوں کے ساتھ بھی یہی صورت پیش آتی ہے جیسے قہر (कहर)۔

اردو کی ایک اور خصوصیت یہ ہے کہ شاعری میں بعض الفاظ کی یائے مجہول کو خارج کر کے اُسے زیر سے تبدیل کر دیا جاتا ہے۔ اس طرح آواز چھوٹی ہو جاتی ہے۔ مثلاً ایک اور میرے سے جب یائے مجہول خارج ہوتی ہے تو «اے» (ऐ) کی آواز چھوٹی ہو جاتی ہے اور اسے اک اور مرے لکھا جاتا ہے۔ ناگری میں اس آواز کو جو دراصل زیر کی خالص آواز ہے ادا کرنے کا کوئی طریقہ نہیں ہے۔ اس لئے مجبوراً ایسے مقامات پر چھوٹی «ای» کی علامت استعمال کی گئی ہے جیسے (इक) اور (मिरे)۔ یہی صورت بعض اوقات مجہول واؤ کے ساتھ بھی پیش آتی ہے جہاں واؤ کی پوری آواز کٹ کر پیش کی آواز میں تبدیل ہو جاتی ہے۔ جیسے کوہسار (कोहसार) سے کُہسار۔ اس کو مجبوراً कुहसार لکھا گیا ہے۔

میری رائے یہ ہے کہ ناگری لکھاؤ کی ماتراؤں میں اردو کے زیر () اور پیش () کو شامل کر لینا چاہئے۔ چونکہ زیر جس کی شکل زیر کی طرح ہوتی ہے لیکن نیچے کے بجائے ہمیشہ حرف کے اوپر لکھا جاتا ہے ناگری حروف میں خود بخود موجود ہوتی ہے۔ اس لئے اس علامت کو ناگری ماتراؤں میں شامل کرنے کی ضرورت نہیں ہے۔ البتہ کسی حرف سے زیر کی حرکت کو خارج کرنے کے لئے ہلنت لگا دینا چاہئے جیسا کہ شمع کے ما (शम्अ) اور بحر کے حا (बह्) میں لگایا گیا ہے۔

اس طرح ناگری لکھاؤ اردو کی آوازوں کو بڑی حد تک ادا کرنے پر قادر ہو جائے گی۔

ناگری لکھاؤ میں اضافوں اور تبدیلیوں کی جو تجویز یہاں پیش کی گئی ہے ممکن ہے کہ ہندی کے بعض حلقوں میں اسے قابل قبول نہ سمجھا جائے لیکن اتنا یقین ہے کہ یہ تجویز ان حلقوں کو بھی دعوت فکر ضرور دے گی اور اس طرح ناگری لکھاؤ کے بعض دوسرے مسائل بھی جنہیں میں نے یہاں نہیں چھیڑا ہے زیر غور اور زیر بحث آئیں گے۔

सब आवाजों को व्यक्त करने में समर्थ नहीं है क्योंकि मानव मस्तिष्क की तरह मानव कंठ भी असीमित योग्यता का मालिक है। उर्दू के वे शब्द जिनका दूसरा अक्षर बड़ी हे (ح) हो और यह हे (ح) गतिहीन हो और पहले अक्षर पर जवर हो तो उसे जवर नहीं बोला जाता बल्कि उस की आवाज जवर और जेर के बीच में होती है। जैसे अहमद, महबूब, बहर, वहशत वगैरः। इनका उच्चारण करते समय पहले अक्षर को हमेशा: अ और ए के बीच बोलना चाहिये। कभी कभी छोटी हे (ه) के शब्दों के साथ भी यही होता है। जैसे कहर।

उर्दू की एक और विशेषता यह है कि शा'ब्रि में कुछ शब्दों की याये मजहूल (मोटी आवाज देनेवाली ये) को खारिज कके उसे जेर से बदल दिया जाता है। इस तरह आवाज छोटी हो जाती है। उदाहरण के लिए एक (ایک) और मेरे (میرے) से जब याये मजहूल खारिज होती है तो 'ए' की आवाज छोटी हो जाती है। और इसे (اک) और (مرے) लिखा जाता है। नागरी में इस आवाज को जो वास्तव में जेर की खालिस आवाज है, व्यक्त करने का कोई तरीका: नहीं। इसलिये मजबूरन ऐसे स्थानों पर इ की अलामत प्रयोग में लाई गई है। जैसे (इक) और (मिरे) यही सूक्त कहीं कहीं वाय के साथ भी पेश आती है जहाँ उसकी पूरी आवाज कट कर पेश की आवाज में बदल जाती है। जैसे कोहसार کوہسار से کہسار इसको मजबूरन (कुहसार) लिखा गया है।

मेरी गय यह है कि नागरी लिपि की मात्राओं में उर्दू के जेर () और पेश () को सम्मिलित कर लेना चाहिये। चूँकि जवर जिसका रूप जेर जैसा ही होता है और अक्षर के ऊपर लगाया जाता है, नागरी अक्षरों में सम्मिलित होता है, इसलिये इसे नागरी लिपि की मात्राओं में सम्मिलित करने की जरूरत नहीं। अलबत्ता: किसी अक्षर से जवर की हरकत को खारिज करने के लिए उसके नीचे हलन्त लगादेना चाहिये। जैसे (शम्'अ) के म और (बहर) के "ह" में लगाया गया है।

इस तरह नागरी लिपि उर्दू की आवाजों को बड़ी हद तक व्यक्त करने में समर्थ हो जायगी।

नागरी लिपि में संशोधन और परिवर्द्धन का जो प्रस्ताव यहाँ पेश किया गया है, सम्भव है कि हिन्दी के कुछ क्षेत्रों में इसे स्वीकार करने योग्य न समझा जाय। लेकिन यह विश्वास है कि यह प्रस्ताव उन लोगों को भी सोचने का अवसर अवश्य देगा और इस प्रकार नागरी लिपि के दूसरे प्रश्नों पर भी, जिन्हें मैंने यहाँ नहीं छेड़ा है, विचार-विनिमय और वाद-विवाद हो सकेगा।

آخر میں اُن سب دوستوں کا شکریہ ادا کرنا میرا انتہائی خوشگوار فرض ہے جن کے تعاون سے دیوان غالب کا پیش نظر نسخہ شائع ہوا ہے۔ سب سے پہلے میں لالہ یودھراج کا شکر گزار ہوں جن کی سخاوت اور دریا دلی سے ہندوستانی بک ٹرسٹ وجود میں آیا، دیوان غالب اس ٹرسٹ کی پہلی کتاب ہے میر، اقبال اور اُردو کے دوسرے برگزیدہ شعرا کے انتخابات آئندہ شائع ہونگے میرے محترم دوست شہاب الدین دسنوی صاحب نے اپنی انتہائی مصروفیات کے باوجود ہندوستانی بک ٹرسٹ کے قیام اور دیوان کی طباعت میں جس طرح کوشش کی ہے اور اپنا قیمتی وقت دیا ہے اس کی تعریف کے لئے الفاظ ناکافی ہیں۔ جناب وی۔ شنکر صاحب کے قیمتی مشوروں کے ساتھ ساتھ جو کام کرنے والوں کی رہنمائی اور ہمت افزائی کا باعث ہوئے ڈاکٹر ملک راج آند اور موصوف کی رفیق کار مس سیار کے مشوروں سے دیوان غالب کا ہر صفحہ آراستہ ہے، اور اس کی یہ حسین و جمیل شکل و صورت اُنہیں کی کاوشوں کا نتیجہ ہے۔ میں مالک رام صاحب کا بھی شکر گزار ہوں جنہوں نے اپنے مرتب کئے ہوئے دیوان غالب کو استعمال کرنے کی اجازت دے کر میرے کام کو بہت آسان بنادیا، مغنی صاحب نے غزلوں کو دیوناگری میں منتقل کیا اور ہر صفحے کی تصحیح کی اور پریم سروپ شرما صاحب نے ہندی فرہنگ مرتب کرنے میں میرا ہاتھ بٹایا۔ ان دونوں دوستوں کی امداد کے بغیر اس فرض سے سبکدوش ہونا میرے لئے ناممکن تھا۔

ادبی پرنٹنگ پریس کے تمام کارکن میرے شکریے کے خاص طور سے مستحق ہیں انہوں نے دن رات ایک کر کے دیوان غالب اتنی نفاست کے ساتھ چھاپا ہے اور اپنے لئے اور اپنے پریس کے لئے دلوں کے اندر جگہ پیدا کر لی ہے۔

خدا کرے اس دیوان کی اشاعت سے ہندی والوں اور اُردو والوں کے دلوں میں محبت کے نئے پھول کھلیں اور ہمارا وطن اور ہماری زبان ان کی خوشبو سے مہک اُٹھے۔

سردار جعفری

بمبئی
جولائی ۱۹۵۸ء

अन्त में उन सब मित्रों के प्रति आभार प्रकट करते हुए मुझे अत्यन्त हर्ष होता है जिनके सहयोग से दीवान-ए-गालिब का प्रस्तुत संस्करण प्रकाशित हुआ है। सबसे पहिले मैं लाला योधराज का आभारी हूँ जिनकी उदारता और विशाल हृदयता से हिन्दुस्तानी बुक ट्रस्ट अस्तित्व में आया। दीवान-ए-गालिब इस ट्रस्ट का प्रथम ग्रन्थ है। भीर, इक़बाल और उर्दू के दूसरे महान कवियों के संकलन भविष्य में प्रकाशित होंगे। मेरे आदरणीय मित्र श्री शहाबुद्दीन देस्नवी ने अपनी अत्यन्त व्यस्तता के बावजूद हिन्दुस्तानी बुक ट्रस्ट के स्थापन और दीवान के मुद्रण में जिस तरह प्रयत्न किया है और अपना बहुमूल्य समय दिया है उसकी प्रशंसा के लिये शब्द नाकाफ़ी हैं। श्री वी. शंकर के कीमती मशवरों के साथ-साथ जो काम करनेवालों के मार्गदर्शन और उत्साहवर्धन का कारण हुए, डाक्टर मुल्कराज आनन्द और उनकी सहयोगिनी मिस सैयार के परामर्श से दीवान-ए-गालिब का हर पृष्ठ सुसज्जित है और इसका यह सुन्दर और मनोहर रूप उन्हीं के प्रयत्नों का नतीजः है। मैं श्री मालिक राम का भी आभारी हूँ, जिन्होंने अपने सम्पादित दीवान-ए-गालिब का उपयोग करने की अनुमति देकर मेरे काम को बहुत आसान बना दिया। श्री मुग़नी अमरोहवी ने राज्यों को देवनागरी में लिपिवद्ध किया और हर पृष्ठ का संशोधन किया और श्री प्रेम स्वरूप शर्मा ने शब्दावली सम्पादित करने में मेरा हाथ बटाया। इन दोनों मित्रों के सहयोग के बिना इस कर्तव्य से भागमुक्त होना मेरे लिये असम्भव था।

अदबी प्रिंटिंग प्रेस के सभी कार्यकर्ता विशेष रूप से मेरे धन्यवाद के अधिकारी हैं। उन्होंने दिन रात एक करके दीवान-ए-गालिब इतनी स्वच्छता के साथ छापा है और अपने और अपने प्रेस के लिए दिलों के अन्दर जगह पैदा करली है।

खुदा करे इस दीवान के प्रकाशन से हिन्दी वालों और उर्दू वालों के दिलों में प्रेम के नये पुष्प खिलें और हमारा देश और हमारी भाषा उन की मुगंध से महक उठे।

बम्बई

सदर जाफ़री

जुलाई १९५८

غزلیں

लिखावट और उच्चारण का नक्शा:

श ۞

ज और श के बीच की आवाज

‘अैन ۞

‘अ (पूरा) ‘ (आधा)

लिखावट	छोटी हे [:] [۞]	उच्चारण
नगमः	अ	नगमा
नगमः -ए-	अअे	नगमअे
नगमः -ओ-	अओ	नगमओ

‘अत्फ [-ओ-] [و] عطف

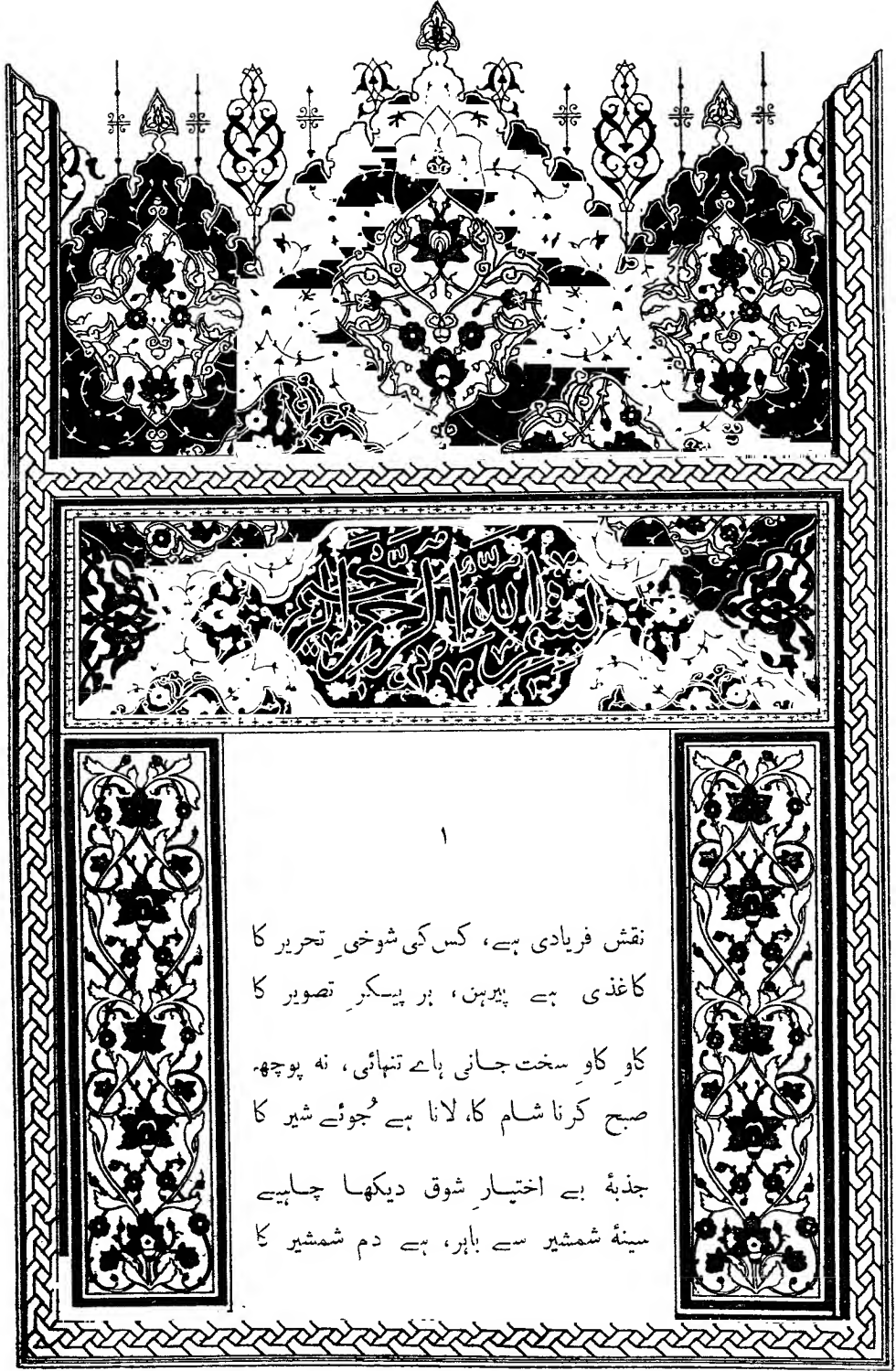
(दो शब्दों का जोड़)

गुल-ओ-बुलबुल	ओ	गुलो-बुलबुल
लालः-ओ-गुल	अओ	लालओ-गुल
अदा-ओ-नाज	आओ	अदाओ-नाज

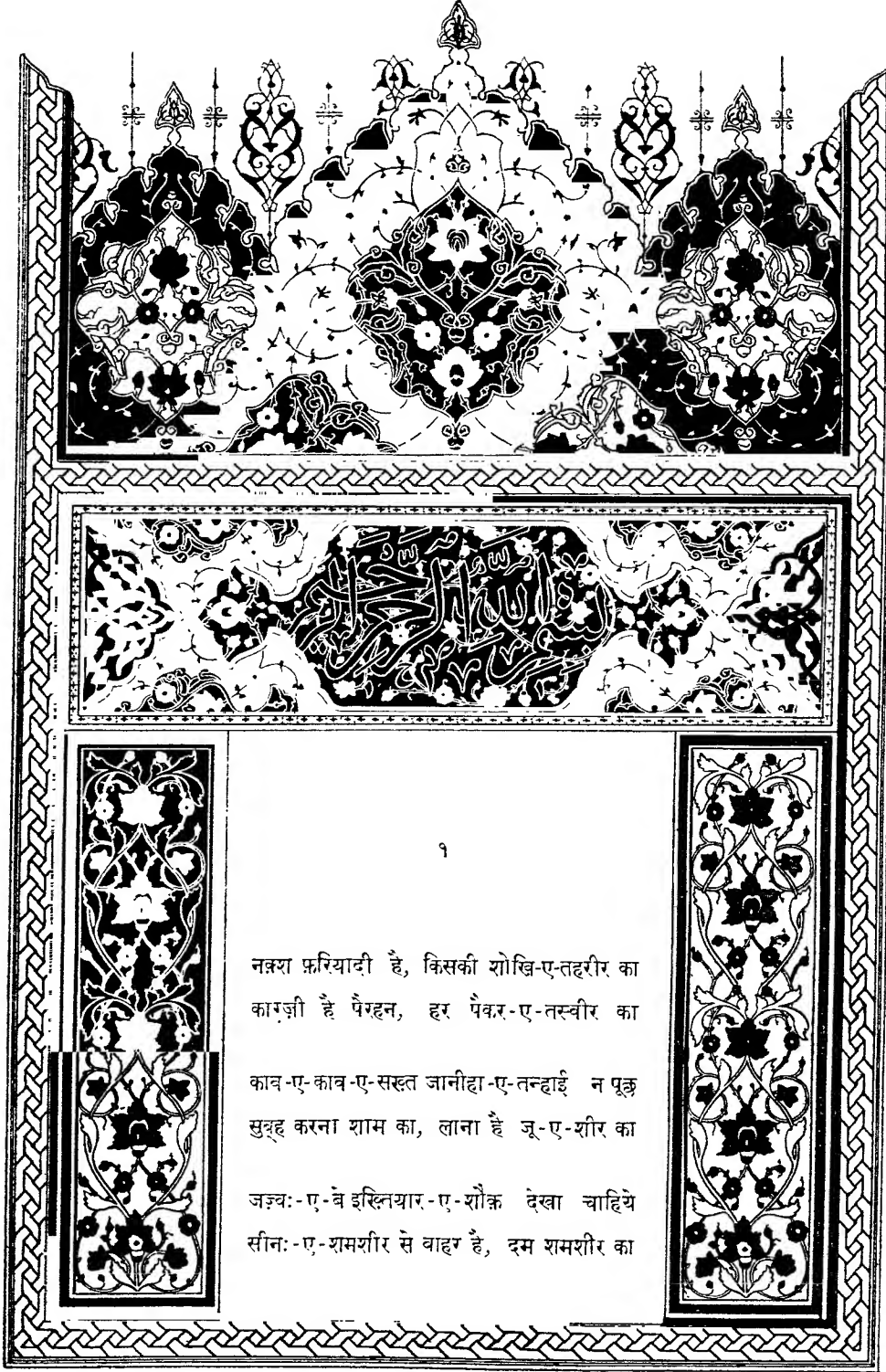
इजाफत [-ए-] [۞] اضافت

(दो शब्दों का संबंध)

गम-ए-दिल	अे	गमे-दिल
नगमः-ए-दिल	अअे	नगमअे-दिल
हवा-ए-दिल	आअे	हवाअे-दिल

نقش فریادی ہے، کس کی شوخی تحریر کا
 کاغذی ہے پیرہن، ہر پیکر تصویر کا
 کاو کاو سخت جانی ہاے تنہائی، نہ پوچھ
 صبح کرنا شام کا، لانا ہے جوئے شیر کا
 جذبہ ہے اختیارِ شوق دیکھا چاہیے
 سینہ شمشیر سے باہر، ہے دم شمشیر کا

9

नक़्श फ़रियादी है, किसकी शोख़ि-ए-तहरीर का
कागज़ी है पैरहन, हर पैवर-ए-तस्वीर का
काव-ए-काव-ए-सरत जानीहा-ए-तन्हाई न पूछ
सुह्द करना शाम का, लाना है जू-ए-शीर का
जज़व:-ए-बे इख्तियार-ए-शौक़ देखा चाहिये
सीन:-ए-शमशीर से बाहर है, दम शमशीर का

آگہی، دامِ شنیدن، جس قدر چاہے، بچھائے
مدعا عنقا ہے اپنے عالمِ تقریر کا

بس کہ ہوں، غالب اسیری میں بھی آتش زیرِ پا
موٹے آتش دیدہ ہے حلقہ مری زنجیر کا

۲

جراحت تحفہ، الماس ارمغان، داغِ جگر ہدیہ
مبارک باد اسد، غمخوارِ جانِ درد مند آیا

۳

جز قیس اور کوئی نہ آیا، بروئے کار
صحرا، مگر، بہ تنگیِ چشمِ حسود تھا

آشفستگی نے نقشِ سویدا کیا درست
ظاہر ہوا، کہ داغ کا سرمایہ دود تھا

تھا خواب میں، خیال کو تجھ سے معاملہ
جب آنکھ کھل گئی، نہ زیاں تھا، نہ سود تھا

لیتا ہوں مکتبِ غمِ دل میں سبق ہنوز
لیکن یہی کہ، رفت گیا، اور بود تھا

आगही, दाम-ए-शनीदन, जिस कदर चाहे, बिछाये
मुद्'आ 'अंका है, अपने 'आलम-ए-तकरीर का

बसकि हूँ, गालिब, असीरी में भी आतश जेर-ए-पा
मू-ए-आतश दीदः, है हल्कः मिरी जंजीर का

२

जराहत तोहफ़ः, अल्मास अर्मुगाँ, दारा-ए-जिगर हदियः
मुबारकबाद असद, रामख़्वार-ए-जान-ए-दर्दमन्द आया

३

जुज़ कैस और कोई न आया, ब रू-ए-कार
सह्रा, मगर, ब तँगि-ए-चश्म-ए-हुसूद था

आशुफ़्तगी ने नक्श-ए-सुवैदा किया दुरुस्त
ज़ाहिर हुआ, कि दारा का सरमायः दूद था

था ख़्वाब में, ख़याल को तुझसे मु'आमलः
जब आँख खुल गई, न ज़ियाँ था न सूद था

लेता हूँ मक्तब-ए-राम-ए-दिल में सबक़ हनोज़
लेकिन यही कि, रफ़्त गया, और बूद था

شورِ پندِ ناصح نے زخم پر نمک چھڑکا
آپ سے کوئی پوچھے، تم نے کیا مزا پایا

۵

دل مرا، سوزِ نہاں سے، بے محابا جل گیا
آتشِ خاموش کی مانند گویا جل گیا

دل میں، فوقِ وصل و یادِ یار تک، باقی نہیں
آگ اس گھر میں لگی ایسی، کہ جو تھا جل گیا

میں عدم سے بھی پرے ہوں، ورنہ غافل، بارہا
میری آہِ آتشیں سے، بالِ عَنقاً جل گیا

عرض کیجے، جو ہر اندیشہ کی گرمی کہاں،
کچھ خیال آیا تھا وحشت کا، کہ صحرا جل گیا

دل نہیں، تجھ کو دکھاتا ورنہ، داغوں کی بہار
اس چراغاں کا، کروں کیا، کار فرما جل گیا

میں ہوں اور افسرِ دگی کی آرزو، غالب، کہ دل
دیکھ کر طرزِ تپاکِ اہلِ دنیا جل گیا

शोर-ए-पन्द-ए-नासेह ने जख्म पर नमक छिड़का
आप से कोई पूछे, तुम ने क्या मजा पाया

५

दिल मिरा, सोज-ए-निहाँ से, बेमहाबा जल गया
आतश-ए-खामोश की मानिन्द गोया जल गया

दिल में, जौक-ए-वस्ल-ओ-याद-ए-यार तक, बाक़ी नहीं
आग इस घर में लगी ऐसी कि जो था जल गया

मैं 'अदम से भी परे हूँ, बर्नः शाफ़िल, बारहा
मेरी आह-ए-आतशीं से, बाल-ए-'अंका जल गया

अर्ज कीजे, जौहर-ए-अन्देशः की गर्मी कहाँ
कुछ खयाल आया था वहशत का, कि सहरा जल गया

दिल नहीं, तुझको दिखाता बर्नः, दागों की बहार
इस चरागाँ का, करूँ क्या, कारफ़रमा जल गया

मैं हूँ और अफ़सुर्दगी की आरज़ू, शालिब, कि दिल
देख कर तर्ज-ए-तपाक-ए-अहल-ए-दुनिया जल गया

شوق ہر رنگ، رقیبِ سروِ ساماں نکلا
 قیسِ تصویر کے پردے میں بھی عریاں نکلا
 زخم نے داد نہ دی تنگیِ دل کی، یارب
 تیر بھی سینہٴ بسمل سے پرافشاں نکلا
 بومے گل، نالہٴ دل، دودِ چراغِ محفل
 جو تری بزم سے نکلا، سو پریشاں نکلا
 دلِ حسرت زدہ، تھا مایہٴ لذتِ درد
 کامِ یاروں کا، بقدرِ لب و دندان نکلا
 تھی نو آموزِ فنا، ہمتِ دشوار پسند
 سخت مشکل ہے، کہ یہ کام بھی آساں نکلا
 دل میں، پھر گریے نے اک شور اٹھایا غالب
 آہ، جو قطرہ نہ نکلا تھا، سو طوفان نکلا

دھمکی میں مر گیا، جو نہ بابِ نبرد تھا
 عشقِ نبرد پیشہ، طلبِ گارِ مرد تھا

शौक हर रंग, रक़ीब-ए-सर-ओ-सामाँ निकला
क़ैस तस्वीर के पर्दे में भी 'अुरियाँ निकला

ज़ख्म ने दाद न दी तंगि-ए-दिल की यारब
तीर भी सीन:-ए-बिस्मिल से परअफ़शाँ निकला

बू-ए-गुल, नाल:-ए-दिल, दूद-ए-चराग़-ए-महफ़िल
जो तिरी बज़म से निकला, सो परीशाँ निकला

दिल-ए-हसरतज़द: था मायद:-ए-लज़ज़त-ए-दर्द
काम यारों का, बक्रद-ए-लब-ओ-दन्दाँ निकला

थी नौआमोज़-ए-फ़ना, हिम्मत-ए-दुश्वार पसन्द
सख़्त मुश्किल है, कि यह काम भी आसाँ निकला

दिल में फिर गिरिये ने इक़ शोर उठाया, ग़ालिब
आह जो क़तर: न निकला था, सो तूफ़ाँ निकला

धमकी में मर गया, जो न बाब-ए-नबर्द था
'अिश्क़-ए-नबर्द पेश:, तलबगार-ए-मर्द था

تھا زندگی میں مرگ کا کھٹکا لگا ہوا
 اُڑنے سے پیشتر بھی مرا رنگ زرد تھا
 تالیفِ نسخہ امے وفا کر رہا تھا میں
 مجموعہ خیال ابھی فرد فرد تھا
 دل تاجگر کہ ساحلِ دریا مے خوں ہے اب
 اس رہ گزر میں جلوہ گل آگے گرد تھا
 جاتی ہے کوئی کشمکش اندوہِ عشق کی،
 دل بھی اگر گیا، تو وہی دل کا درد تھا
 احباب چارہ سازیِ وحشت نہ کرسکے
 زنداں میں بھی خیال، بیاباں نورِ تھا
 یہ لاشِ بے کفن، اسدِ خستہ جاں کی ہے
 حقِ مغفرت کر مے، عجب آزاد مرد تھا

۸

شمارِ سبچہ، مرغوبِ بتِ مشکل پسند آیا
 تماشا ئے بہ یک کف بردنِ صد دل، پسند آیا
 بہ فیضِ بے دلی، نومیدیِ جاوید آساں ہے
 کشایش کو ہمارا عقدہ مشکل پسند آیا

था जिन्दगी में मर्ग का खटका लगा हुआ
उड़ने से पेशतर भी मिरा रंग जर्द था

तालीफ़-ए-नुस्खहा-ए-वफ़ा कर रहा था मैं
मजमू'अः-ए-खयाल अभी फ़र्द फ़र्द था

दिल ता जिगर कि साहिल-ए-दरिया-ए-खूँ है अब
इस रहगुज़र में जलवः-ए-गुल आगे गर्द था

जाती है कोई कशमकश अन्दोह-ए-'अश्रक की
दिल भी अगर गया, तो वही दिल का दर्द था

अहबाब चारः - साजि-ए-वहशत न कर सके
जिन्दाँ में भी खयाल, बयाबाँ नवर्द था

यह लाश-ए-बेकफ़न, असद-ए-खस्तः जाँ की है
हक़ मरिफ़रत करे, 'अजब आज़ाद मर्द था

८

शुमार-ए-सबहः, मर्गूब-ए-बुत-ए-मुश्किल-पसन्द आया
तमाशा-ए-बयक कफ़ बुर्दन-ए-सद् दिल पसन्द आया

ब फ़ैज़-ए-बेदिली, नौमीदि-ए-जावेद आसों है
कशायश को हमारा 'अक़दः-ए-मुश्किल-पसन्द आया

ہوا مے سیرِ گل ، آئینہ بے مہری قاتل
کہ اندازِ بخوں غلطیدنِ بسمل پسند آیا

۹

دہر میں، نقشِ وفا، وجہِ تسلی نہ ہوا
تے یہ وہ لفظ، کہ شرمندہ معنی نہ ہوا
سبزہ خط سے، ترا کاکلِ سر کش نہ دبا
یہ زمرہ بھی حریفِ دمِ افعی نہ ہوا
میں نے چاہا تھا کہ اندوہِ وفا سے چھوٹوں
وہ ستم گر مرے مرنے پہ بھی راضی نہ ہوا
دل گذر گاہِ خیالِ مے و ساغر ہی سہی
گر نفسِ جادہ سر منزلِ تقویٰ نہ ہوا
ہوں ترے وعدہ نہ کرنے میں بھی راضی، کہ کبھی
گوشِ منت کشِ گلبانگِ تسلی نہ ہوا
کس سے محرومیِ قسمت کی شکایت کیجے
ہم نے چاہا تھا کہ مر جائیں، سو وہ بھی نہ ہوا
مر گیا صدمہ یک جنبشِ لب سے غالب
ناتوانی سے حریفِ دمِ عیسیٰ نہ ہوا

हवा-ए-सैर-ए-गुल, आईन:-ए-बेमेहरि-ए-कातिल
कि अन्दाज़-ए-बखूँ ग़लतीदन-ए-बिस्मिल पसन्द आया

९

दहर में, नक्श-ए-वफ़ा, वजह-ए-तसल्ली न हुआ
है यह वह लफ़्ज़, कि शर्मिन्द:-ए-म'अनी न हुआ

सब्ज़:-ए-खत से तिरा, काकुल-ए-सरकश न दया
यह ज़मर्द भी हरीफ़-ए-दम-ए-अफ़'थी न हुआ

मैं ने चाहा था कि अन्दोह-ए-वफ़ा से छूटूँ
वह सितमगर मिरे मरने प भी राज़ी न हुआ

दिल गुज़रगाह-ए-खयाल-ए-मै-ओ-सागर ही सही
गर नफ़स जाद:-ए-सरमंज़िल-ए-तक्रवा न हुआ

हूँ तिरे व'अदः न करने में भी राज़ी, कि कभी
गोश मिन्नत - कश-ए-गुलबॉग-ए-तसल्ली न हुआ

किससे महरूमि-ए-किस्मत की शिकायत कीजे
हमने चाहा था कि मर जायें, सो वह भी न हुआ

मर गया सदम:-ए-यक जुंबिश-ए-लब से ग़ालिब
नातवानी से हरीफ़-ए-दम-ए-'थीसा न हुआ

ستایش گر ہے زاہد اس قدر، جس باغِ رضواں کا
وہ اک گلدستہ ہے ہم بیخودوں کے طاقِ نسیاں کا

بیاں کیا کیجیے بیدارِ کاوش ہامے مڑگاں کا
کہ ہر اک قطرہٴ خون، دانہ ہے تسبیحِ مرجاں کا

نہ آئی سطوتِ قاتل بھی مانع، میرے نالوں کو
لیا دانتوں میں جو تنکا، ہوا ریشہ نیستاں کا

دکھاؤں گا تماشا، دی اگر فرصت زمانے نے
مرا ہر داغِ دل، اک تخم ہے سروِ چراغاں کا

کیا آئینہ خانے کا وہ نقشہ، تیرے جلوے نے
کرے، جو پرتوِ خورشید، عالمِ شبنمستاں کا

مری تعمیر میں مضمحل، ہے اک صورتِ خرابی کی
ہیولیٰ 'برقِ خرمن کا، ہے خونِ گرم دہقان کا

اُگا ہے گھر میں ہر سو سبزہ، ویرانی تماشا کر
مدار، اب کھودنے پر گھاس کے ہے، میرے درباں کا

خموشی میں نہاں، خوں گشتہ لاکھوں آرزوئیں ہیں
چراغِ مُردہ ہوں، میں بے زباں، گورِ غریباں کا

सताइशगर है जाहिद इस कदर, जिस बाग-ए-रिझाँ का
वह इक गुलदस्तः है हम बेखुदों के ताक-ए-निसियाँ का

बयाँ क्या कीजिये बेदाद-ए-काविशहा-ए-मिशगौँ का
कि हरइक कतरः-ए-खूँ दानः है तस्बीह-ए-मरजाँ का

न आई सतवत-ए-क्रातिल भी माने'अ, मेरे नालों को
लिया दाँतों में जो तिन्का, हुआ रेशः नयसताँ का

दिखाऊँगा तमाशा, दी अगर फुर्सत जमाने ने
मिरा हर दाग-ए-दिल, इक तुख्म है सर्व-ए-चरागाँ का

किया आईनः-खाने का वह नक्शः, तेरे जल्वे ने
करे, जो परतव-ए-खुशीद, 'आलम शबनमिस्ताँ का

मिरी ता'मीर में मुझर, है इक सूरत खराबी की
हयूला बर्क-ए-खरमन का, है खून-ए-गर्म देहकाँ का

उगा है घर में हर सू सब्जः, वीरानी तमाशा कर
मदार, अब खोदने पर घास के, है मेरे दरबाँ का

खमोशी में निहाँ, खूँगश्तः लाखों आरजूयें हैं
चराग-ए-मुर्दः हूँ, मैं बेजबाँ, गोर-ए-शरीबाँ का

ہنوز، اک پرتوِ نقشِ خیالِ یار باقی ہے
دلِ افسردہ، گویا، حجرہ ہے یوسف کے زنداں کا

بغل میں غیر کی، آج آپ سوتے ہیں کہیں، ورنہ
سبب کیا، خواب میں آکر تبسمِ ہامے پنہاں کا

نہیں معلوم، کس کس کا لہو پانی ہوا ہوگا
قیامت ہے، سرشک آلودہ ہونا تیری مڑگاں کا

نظر میں ہے ہماری جادۂ راہِ فنا غالب
کہ یہ شیرازہ ہے عالم کے اجزائے پریشاں کا

۱۱

نہ ہوگا یک بیاباں ماندگی سے ذوق کم میرا
حبابِ موجۂ رفتار ہے نقشِ قدم میرا

محبت تھی چمن سے، لیکن اب یہ بے دماغی ہے
کہ موجِ بومے گل سے ناک میں آتا ہے دم میرا

۱۲

سراپا رہنِ عشق و ناگزیرِ اُلفتِ ہستی
عبادتِ برق کی کرتا ہوں اور افسوسِ حاصل کا

हनोज़, इक परतव-ए-नक्श-ए-खयाल-ए-यार बाक़ी है
दिल-ए-अफ़सुर्दः, गोया, हुजरः है यूसुफ़ के ज़िन्दों का

बग़ल में ग़ैर की, आज आप सोते हैं कहीं, बर्नः
सबब क्या, ख़्वाब में आकर तबस्सुमहा-ए-पिन्हाँ का

नहीं मा'लूम, किस किसका लहू पानी हुआ होगा
क़यामत है, सरशक़ आलूदः होना तेरी मिशगों का

नज़र में है हमारी जादः-ए-राह-ए-फ़ना ग़ालिब
कि यह शीराज़ः है 'आलम के अज़्ज़ा-ए-परीशों का

११

न होगा यक़ बयाबाँ मान्दगी से ज़ौक़ कम मेरा
हबाब-ए-मौजः-ए-रफ़्तार है नक्श-ए-क़दम मेरा

महब्बत थी चमन से, लेकिन अब यह बेदिमागी है
कि मौज-ए-वू-ए-गुल से नाक में आता है दम मेरा

१२

सरापा रेहून-ए-'अिशक़-आ-नागुज़ीर-ए-उल्फ़त-ए-हस्ती
'अिबादत बर्क़ की करता हूँ और अफ़सोस हासिल का

بقدرِ ظرف ہے، ساقی، خمارِ تشنہ کا می بھی
جو تو دریا مے مے ہے، تو میں خمیازہ ہوں ساحل کا

۱۳

محرم نہیں ہے تو ہی نوا ہا مے راز کا
یاں ورنہ جو حجاب ہے، پردہ ہے ساز کا
رنگِ شکستہ، صبحِ بہارِ نظارہ ہے
یہ وقت ہے شگفتنِ گلِ ہا مے ناز کا
تو اور سُومے غیرِ نظر ہا مے تیز تیز
میں اور دُکھ تری مژہ ہا مے دراز کا
صرفہ ہے ضبطِ آہ میں میرا، وگرنہ میں
طعمہ ہوں، ایک ہی نفسِ جاں گداز کا
ہیں، بسکہ جوشِ بادہ سے، شیشے اچھل رہے
ہر گوشۂ بساط، ہے سر شیشہ باز کا
کاوش کا دل کرمے ہے تقاضا، کہ ہے ہنوز
ناخن پہ قرض، اس گیرہ نیم باز کا
تاراج کاوشِ غمِ ہجران ہوا، اسد
سینہ، کہ تھا دُفینۂ گہر ہا مے راز کا

बक्र-ए-जफ है, साक्री, खुमार-ए-तशनःकामी भी
जो तू दरिया-ए-मै है, तो मैं खमियाजः हूँ साहिल का

१३

महरम नहीं है तू ही नवाहा-ए-राज का
याँ वर्नः जो हिजाब है, पर्दः है साज का

रँग-ए-शिकस्तः, सुबह-ए-बहार-ए-नजारः हैं
यह वक्त है शिगुप्तन-ए-गुलहा-ए-नाज का

तू और सू-ए-शैर नजरहा-ए-तेज तेज
मैं और दुख तिरी मिशःहा-ए-दराज का

सर्फः है जव्त-ए-आह में मेरा, वर्गनः मैं
तो'मः हूँ, एक ही नफ़स-ए-जाँ गुदाज का

हैं, बसकि जोश-ए-बादः से, शीशे उछल रहे
हर गोशः-ए-बिसात, है सर शीशः बाज का

काविश का दिल करे है तक्राजा, कि है हनोज
नाखुन प कर्ज, इस गिरह-ए-नीमबाज का

ताराज-ए-काविश-ए-गम-ए-हिजराँ हुआ, असद
सीनः, कि था दफ़ीनः गुहरहा-ए-राज का

بزمِ شاہنشاہ میں اشعار کا دفتر کھلا
رکھیو یارب، یہ درِ گنجینہ گوہر کھلا

شب ہوئی، پھر انجمِ رخسندہ کا منظر کھلا
اس تکلف سے، کہ گویا بت کدے کا در کھلا

گرچہ ہوں دیوانہ، پر کیوں دوست کا کھاؤں فریب
آستین میں دشمنہ پنہاں، ہاتھ میں نشتر کھلا

گو نہ سمجھوں اس کی باتیں، گو نہ پاؤں اس کا بھید
پر یہ کیا کم ہے، کہ مجھ سے وہ پری پیکر کھلا

ہے، خیالِ حسن میں، حسنِ عمل کا سا خیال
خلد کا اک در ہے، میری گور کے اندر، کھلا

مُنہ نہ کھلنے پر، ہے وہ عالم، کہ دیکھا ہی نہیں
زلف سے بڑھ کر، نقاب اس شوخ کے مُنہ پر کھلا

در پہ رہنے کو کہا اور کہہ کے کیسا پھر گیا
جتنے عرصے میں مرا لپٹا ہوا بستر کھلا

کیوں اندھیری ہے شبِ غم، ہے بلاؤں کا نزول
آج اُدھر ہی کو رہے گا دیدہ اختر کھلا

बज़्म-ए-शाहनशाह में अश'आर का दफ़तर खुला
रखियो यारब, यह दर-ए-गँजीन:-ए-गौहर खुला

शब हुई, फिर अंजुमन-ए-रख्शन्द: का मंज़र खुला
इस तकल्लुफ़ से, कि गोया बुतकदे का दर खुला

गरचे: हूँ दीवान:, पर क्यों दोस्त का खाऊँ फ़रेब
आम्ती में दर्शन: पिन्हाँ, हाथ में नशतर खुला

गो न समझूँ उसकी बातें, गो न पाऊँ उसका भेद
पर यह क्या कम है, कि मुझसे वह परी पैकर खुला

है, खयाल-ए-हुस्न में, हुस्न-ए-'अमल का सा खयाल
खुल्द का इक दर है, मेरी गोर के अन्दर, खुला

मुँह न खुलने पर, है वह 'आलम, कि देखा ही नहीं
जुल्फ़ से बढ़कर, निक्काब उस शोख के मुँह पर खुला

दर प रहने को कहा और कहके कैसा फिर गया
जितने 'अर्से में मिरा लिपटा हुआ बिस्तर खुला

क्यों अंधेरी है शब-ए-राम, है बलाओं का नुज़ूल
आज उधर ही को रहेगा दीद:-ए-अख़्तर खुला

کیا رہوں غربت میں خوش، جب ہو حوادث کا یہ حال
نامہ لاتا ہے وطن سے نامہ بر، اکثر کھلا

اُس کی اُمت میں ہوں میں، میرے رہیں کیوں کام بند
واسطے جس شہ کے، غالب، گنبدِ بے در کھلا

۱۵

شب، کہ برقِ سوزِ دل سے، زہرۂ ابر آب تھا
شعلۂ جو آله، ہر اک حلقۂ گرداب تھا

واں کرم کو، عذرِ بارش، تھا غناں گیرِ خرام
گریے سے یاں، پنبۂ بالَش کفِ سیلاب تھا

واں، خود آرائی کو، تھا موتی پرونے کا خیال
یاں، ہجومِ اشک میں، تارِ نگہ نایاب تھا

جلوۂ گل نے کیا تھا، واں، چراغاں آبِ مُجو
یاں، رواں مژگانِ چشمِ تر سے خونِ ناب تھا

یاں، سرِ پرشور بے خوابی سے تھا دیوارِ مُجو
واں، وہ فرقِ نازِ محوِ بالَش کم خواب تھا

یاں، نفس کرتا تھا روشن شمعِ بزمِ بے خودی
جلوۂ گل، واں، بساطِ صحبتِ احباب تھا

क्या रहूँ गुर्बत में खुश, जब हो हवादिस का यह हाल
नामः लाता है वतन से नामःबर, अक्सर खुला

उसकी उम्मत में हूँ मैं, मेरे रहें क्यों काम बन्द
वासते जिस शह के, शालिब, गुंबद-ए-बेदर खुला

१५

शब, कि बर्क-ए-सोज-ए-दिल से, जहरः-ए-अब्र आब था
शो'अलः-ए-जव्वालः हर इक हल्कः-ए-गिरदाब था

वाँ करम को, 'युज़-ए-बारिश, था 'थिनाँगीर-ए-खिराम
गिरिये से याँ, पंबः-ए-बालिश कफ़-ए-सैलाब था

वाँ, खुदआराई को, था मोती पिरोने का खयाल
याँ, हुजूम-ए-अश्क में; तार-ए-निगाह नायाब था

जल्वः-ए-गुल ने किया था; वाँ, चरागाँ आबजू
याँ; रवाँ मिशगान-ए-चश्म-ए-तर से खून-ए-नाब था

याँ, सर-ए-पुरशोर बेख्वाबी से था दीवार जू
वाँ, वह फ़र्क-ए-नाज़ महव-ए-बालिश-ए-कमख्वाब था

याँ, नफ़स करता था रौशन शम'अ-ए-बज़म-ए-बेखुदी
जल्वः-ए-गुल, वाँ, बिस्तात-ए-सोहबत-ए-अहबाब था

فرش سے تا عرش، واں طوفاں تھا موجِ رنگ کا
یاں زمیں سے آسماں تک سوختن کا باب تھا
ناگہاں، اس رنگ سے خونناہ ٹپکانے لگا،
دل، کہ ذوقِ کاوشِ ناخن سے لذتِ یاب تھا

۱۶

نالۂ دل میں شب، اندازِ اثرِ نایاب تھا
تھا سپندِ بزمِ وصلِ غیر، گو بے تاب تھا
مقدمِ سیلاب سے، دل کیا نشاطِ آہنگ ہے
خانۂ عاشق، مگر، سازِ صدائے آب تھا
نازشِ ایامِ خاکسترِ نشینی، کیا کہوں
پہلوئے اندیشہ، وقفِ بسترِ سنجاب تھا
کچھ نہ کی، اپنے جنونِ نارسا نے، ورنہ یاں
ذره ذرہ، رُوکشِ خورشیدِ عالم تاب تھا
آج کیوں پروا نہیں، اپنے اسیروں کی تجھے
کل تلک، تیرا بھی دل مہرو وفا کا باب تھا
یاد کروہ دن، کہ ہر اک حلقہ تیرے دام کا
انتظارِ صید میں، اک دیدۂ بے خواب تھا

फ़र्श से ता 'अर्श, वाँ तूफ़ाँ था मौज-ए-रंग का
याँ ज़मीं से आस्माँ तक सोखतन का बाब था

नागहाँ, इस रंग से खूँनाबः टपकाने लगा,
दिल, कि जौक-ए-काविश-ए-नाखुन से लज़्ज़तयाब था

१६

नालः-ए-दिल में शब, अन्दाज़-ए-असर नायाब था
था सिपन्द-ए-बज़्म-ए-वस्ल-ए-ग़ैर, गो बेताब था

मक़दम-ए-सैलाब से, दिल क्या निशात आहंग है,
खानः-ए-‘आशिक़, मगर, साज़-ए-सदा-ए-आब था

नाज़िश-ए-अय्याम-ए-खाकिस्तर नशीनी, क्या कहूँ,
पहलु-ए-अन्देशः, वक़फ़-ए-बिस्तर-ए-संजाब था

कुल न की, अपने जुनून-ए-नारसा ने, वर्नः याँ
ज़र्रः ज़र्रः, रुक़श-ए-खुर्शीद-ए-‘आलम ताब था

आज क्यों परवा नहीं, अपने असीरों की तुम्हे
कल तलक, तेरा भी दिल मेहर-ओ-वफ़ा का बाब था

याद कर वह दिन, कि हर इक हल्क़ः तेरे दाम का
इन्तिज़ार-ए-सैद में, इक दीदः-ए-बेख्याब था

میں نے روکا رات غالب کو، وگر نہ دیکھتے
اُس کے سیلِ گریہ میں، گردوں کفِ سیلاب تھا

۱۷

ایک ایک قطرے کا مجھے دینا پڑا حساب
خونِ جگر، ودیعتِ مژگانِ یار تھا
اب میں ہوں اور ماتمِ یک شہرِ آرزو
توڑا جو تو نے آئینہ، تماشال دار تھا
گلیوں میں میری نعش کو کھینچے پھرو، کہ میں
جاں دادۂ ہوائے سرِ رہ گزار تھا
موجِ سرابِ دشتِ وفا کا نہ پوچھ حال
ہر ذرہ مثلِ جوبرِ تیغِ آب دار تھا
کم جانتے تھے ہم بھی غمِ عشق کو، پر اب
دیکھا، تو کم ہوئے پہ، غمِ روزگار تھا

۱۸

بسکہ دشوار ہے، ہر کام کا آسان ہونا
آدمی کو بھی میسر نہیں، انسان ہونا

मैं ने रोका रात गालिब को, वर्गनः देखते
उसके सैल-ए-गिरियः में, गर्दू कफ़-ए-सैलाब था

१७

एक एक क़तरे का मुझे देना पड़ा हिसाब
खून-ए-जिगर, बढ़ी-अत-ए-मिशगान-ए-यार था

अब मैं हूँ और मातम-ए-यक शहर-ए-आरजू
तोड़ा जो तू ने आईनः, तिमसाल दार था

गलियों में मेरी न'अश को खेंचे फ़िरो, कि मैं
जाँ दादः -ए- हवा -ए- सर -ए- रहगुज़ार था

मौज-ए-सराब-ए-दशत-ए-वफ़ा का न पूछ हाल
हर ज़रः मिस्ल-ए-जौहर-ए-तेरा आबदार था

कम जानते थे हम भी ग़म-ए-अिशक़ को, पर अब
देखा, तो कम हुये प, ग़म-ए-रोज़गार था

१८

बसकि दुश्वार हैं, हर काम का आसाँ होना
आदमी को भी मुयस्सर नहीं, इन्साँ होना

گریہ چاہے ہے خرابی مرے کاشانے کی
 درو دیوار سے ٹپکے ہے، بیاباں ہونا
 وامے دیوانگی شوق، کہ ہر دم مجھ کو
 آپ جانا اُدھر، اور آپ ہی حیراں ہونا
 جلوہ از بسکہ تقاضاے نگہ کرتا ہے
 جوہرِ آئینہ بھی، چاہے ہے مژگاں ہونا
 عشرتِ قتل گہ اہلِ تمنا، مت پوچھ
 عیدِ نظارہ، ہے شمشیر کا عُریاں ہونا
 لے گئے خاک میں ہم، داغِ تمناے نشاط
 تو ہو، اور آپ بہ صد رنگ گلستاں ہونا
 عشرتِ پارۂ دل، زخمِ تمنا کھانا
 لذتِ ریشِ جگر، غرقِ نمکداں ہونا
 کی مرے قتل کے بعد، اُس نے جفا سے توبہ
 ہامے، اُس زودِ پشیمان کا پشیمان ہونا

حیف، اُس چار گرہ کیڑے کی قسمت، غالب
 جس کی قسمت میں ہو، عاشق کا گریباں ہونا

गिरियः चाहे है खराबी मिरे काशाने की
दर-ओ-दीवार से टपके हैं, बयाबाँ होना

वाय दीवानगि-ए-शौक, कि हर दम मुझको
आप जाना उधर, और आप ही हैंगें होना

जल्वः अजबसकि तक्राजा-ए-निगह करता है
जौहर-ए-आईनः भी, चाहे है मिशगों होना

‘अश्रत-ए-कल्लगह-ए-अहल-ए-तमन्ना मत पूछ
‘अद-ए-नज़ारः, है शमशीर का ‘अरियाँ होना

ले गये खाक में हम, दाग-ए-तमन्ना-ए-निशात
तू हो, और आप बसद रंग गुलिस्ताँ होना

‘अश्रत-ए-पारः-ए-दिल, ज़ख्म-ए-तमन्ना खाना
लज़्ज़त-ए-रीश-ए-जिगर, शर्क-ए-नमकदाँ होना

की मिरे कल्ल के ब‘अद, उसने जफ़ा से तौबः
हाय, उस ज़ूद पशेमाँ का पशेमाँ होना

हैंफ़, उस चार गिरह कपड़े की किस्मत, सालिब
जिसकी किस्मत में हो, ‘आशिक़ का गरीबाँ होना

شب، خمارِ شوقِ ساقی، رستخیزِ اندازہ تھا
تا محیطِ بادہ صورتِ خانہٴ خمیازہ تھا

یک قدمِ وحشت سے، درسِ دفترِ امکاں کھلا
جادہ، اجزائے دو عالم دشت کا، شیرازہ تھا

مانعِ وحشتِ خرامی ہائے لیلیٰ، کون ہے
خانہٴ مجنونِ صحرا گرد، بے دروازہ تھا

پوچھ مت رسوائیِ اندازِ استغنائے حسن
دستِ مرہونِ حنا، رخسارِ رہنِ غازہ تھا

نالہٴ دل نے دیے اوراقِ لختِ دل، بہ باد
یادگارِ نالہ، اک دیوانِ بے شیرازہ تھا

دوستِ غمخواری میں میری، سعی فرمائیں گے کیا
زخمِ کسے بھرنے تلک، ناخن نہ بڑھ جائیں گے کیا

بے نیازی حد سے گزری، بندہ پرور کب تلک
ہم کہیں گے حالِ دل، اور آپ فرمائیں گے کیا

शब, खुमार-ए-शौक-ए-साक्री, रस्तखेज अन्दाजः था
ता मुहीत-ए-बादः सूरत खानः-ए-खमियाजः था

यक कदम वहशत से, दर्स-ए-दफ़्तर-ए-इमकाँ खुला
जादः, अज्जा-ए-दो'आलम दशत का, शीराजः था

माने'अ-ए-वहशत खिरामीहा-ए-लैला, कौन है
खानः-ए-मजनून-ए-सहरा गर्द, बेदरवाजः था

पूछ मत रुस्वाइ-ए-अन्दाज-ए-इस्तिगना-ए-हुस्न
दस्त मरहून-ए-हिना, रुखसार रेह्न-ए-शाजः था

नालः-ए-दिल ने दिये औराक-ए-लख्त-ए-दिल, बबाद
यादगार-ए-नालः, इक दीवान-ए-बे शीराजः था

दोस्त रामख़्तारी में मेरी, स'अि फ़रमायेंगे क्या
जख़्म के भरने तलक, नाख़ुन न बढ़ जायेंगे क्या

बेनियाजी हद से गुज़री, बन्दः परवर कब तलक
हम कहेंगे हाल-ए-दिल, और आप फ़रमायेंगे क्या

حضرت ناصح گر آئیں ، دیدہ و دل فرشِ راہ
کوئی مجھ کو یہ تو سمجھا دو، کہ سمجھائیں گے کیا

آج واں تیغ و کفن باندھے ہوئے جاتا ہوں میں
عذر میرے قتل کرنے میں وہ اب لائیں گے کیا

گر کیا ناصح نے ہم کو قید ، اچھا ، یوں سہی
یہ جنونِ عشق کے انداز چھٹ جائیں گے کیا

خانہ زادِ زلف ہیں، زنجیر سے بھاگیں گے کیوں
ہیں گرفتارِ وفا، زنداں سے گھبرائیں گے کیا

ہے اب اس معمورہ میں قحطِ غمِ الفت ، اسد
ہم نے یہ مانا، کہ دلی میں رہیں، کھائیں گے کیا

۲۱

یہ نہ تھی ہماری قسمت، کہ وصالِ یار ہوتا
اگر اور جیتے رہتے ، یہی انتظار ہوتا

ترے وعدے پر جیسے ہم، تو یہ جان، جھوٹ جانا
کہ خوشی سے مر نہ جاتے ، اگر اعتبار ہوتا

हजरत-ए-नासेह गर आयें, दीदः-ओ-दिल फर्श-ए-राह
कोई मुझको यह तो समझादो, कि समझायेंगे क्या

आज बाँ तेरा-ओ-कफ़न बाँधे हुये जाता हूँ मैं
‘युज़ मेरे क़त्ल करने में वह अब लायेंगे क्या

गर किया नासेह ने हम को कैद, अच्छा, यों सही
यह जुनून-ए-‘अशक़ के अन्दाज़ छुट जायेंगे क्या

खानः जाद-ए-जुल्फ़ हैं, जंजीर से भागेंगे क्यों
हैं गिरफ़्तार-ए-वफ़ा, ज़िन्दाँ से घबरायेंगे क्या

है अब इस म‘अमूरे में क़ेह-ए-राम-ए-उल्फ़त, असद
हम ने यह माना, कि दिल्ली में रहें, खायेंगे क्या

२१

यह न थी हमारी किस्मत, कि विसाल-ए-यार होता
अगर और जीते रहते, यही इन्तिज़ार होता

तिरे व‘अदे पर जिये हम, तो यह जान, भूट जाना
कि खुशी से मर न जाते, अगर ‘एतिबार होता

تری ناز کی سے جانا، کہ بندھا تھا عہد بودا
کبھی تو نہ توڑ سکتا، اگر استوار ہوتا

کوئی میرے دل سے پوچھے، ترے تیرِ نیم کش کو
یہ خلش کہاں سے ہوتی، جو جگر کے پار ہوتا

یہ کہاں کی دوستی ہے، کہ بنے ہیں دوست، ناصح
کوئی چارہ ساز ہوتا، کوئی غم گسار ہوتا

رگِ سنگ سے ٹپکتا، وہ لہو، کہ پھر نہ تھمتا
جسے غم سمجھ رہے ہو، یہ اگر شرار ہوتا

غم اگر چہ جاں گسل ہے، پہ کہاں بچیں، کہ دل ہے
غمِ عشق گر نہ ہوتا، غمِ روزگار ہوتا

کہوں کس سے میں کہ کیا ہے، شبِ غمِ بری بلا ہے
مجھے کیا برا تھا مرنا، اگر ایک بار ہوتا

ہوئے مر کے ہم جو رسوا، ہوئے کیوں نہ غرقِ دریا
نہ کبھی جنازہ اُٹھتا، نہ کہیں مزار ہوتا

اُسے کون دیکھ سکتا، کہ یگانہ ہے وہ یکتا
جو دوئی کی بُو بھی ہوتی، تو کہیں دو چار ہوتا

یہ مسائلِ تصوف، یہ ترا بیان، غالب
تیجھے ہم ولی سمجھتے، جو نہ بادہ خوار ہوتا

तिरी नाजूकी से जाना, कि बंधा था 'अहद बोदा
कभी तू न तोड़ सकता, अगर उस्तुवार होता

कोई मेरे दिल से पूछे, तिरे तीर-ए-नीमकश को
यह खलिश कहाँ से होती, जो जिगर के पार होता

यह कहाँ की दोस्ती है, कि बने हैं दोस्त, नासेह
कोई चार: साज होता, कोई गमगुसार होता

राग-ए-संग से टपकता, वह लहू, कि फिर न थमता
जिसे गम समझ रहे हो, यह अगर शरार होता

गम अगरचे: जाँगुसिल है, प कहाँ बचें, कि दिल है
गम-ए- 'अशक़ गर न होता, गम-ए-रोज़गार होता

कहूँ किससे मैं कि क्या है, शब-ए-गम बुरी बला है
मुझे क्या बुरा था मरना, अगर एक बार होता

हुये मरके हम जो रुखा, हुये क्यों न शर्क-ए-दरिया
न कभी जनाज़: उठता, न कहीं मज़ार होता

उसे कौन देख सकता, कि यगान: है वह यकता
जो दुई की वू भी होती, तो कहीं दुचार होता

यह मसाइल-ए-तसव्वुफ़, यह तिरा बयान, गालिब
तुझे हम वली समझते, जो न बाद:ख़वार होता

ہوس کو ہے نشاطِ کار کیا کیا
نہ ہو مرنا تو جینے کا مزا کیا

تجاہلِ پیشگی سے مدعا کیا
کہاں تک، اے سراپا ناز، کیا، کیا

نوازشِ ہامے بے جا، دیکھتا ہوں
شکایتِ ہامے رنگیں کا گلا کیا

نگاہِ بے محابا چاہتا ہوں
تغافلِ ہامے تمکینِ آزما کیا

فروغِ شعلۂ خس یک نفس ہے
سوس کو پاسِ ناموسِ وفا کیا

نفسِ موجِ محیطِ بے خودی ہے
تغافلِ ہامے ساقی کا گلا گیا

دماغِ عطرِ پیراہن نہیں ہے
غمِ آوارگی ہامے صبا کیا

دل ہر قطرہ، ہے سازِ انا البحر
ہم اُس کے ہیں، ہمارا پوچھنا کیا

हवस को है निशात-ए-कार क्या क्या
न हो मरना तो जीने का मजा क्या

तजाहुल पेशगी से मुद्'आ क्या
कहाँ तक, अय सरापा नाज, क्या, क्या

नवाजिशहा -ए- बेजा , देखता हूँ
शिकायतहा -ए- रंगी का गिला क्या

निगाह -ए- बेमहाबा चाहता हूँ
तराफुलहा -ए- तमकी आजमा क्या

फ़रोश-ए-शो'अल:-ए-खस यक नफ़स है
हवस को पास-ए-नामूस-ए-वफ़ा क्या

नफ़स, मौज-ए-मुहीत-ए-बेखुदी है
तराफुलहा-ए-साक़ी का गिला क्या

दिमारा -ए- 'अित्र-ए-पैराहन नहीं है
राम -ए- आवारगीहा -ए- सबा क्या

दिल-ए-हर क्रतर: है साज-ए-अनल बहर
हम उसके हैं; हमारा पूछना क्या

محابا کیا ہے، میں ضامن، ادھر دیکھ
 شہیدان نگہ کا خون بہا کیا
 سن، اے غارت گر جنسِ وفا، سن
 شکستِ شیشہٴ دل کی صدا کیا
 کیا کس نے جگرداری کا دعویٰ
 شکیبِ خاطرِ عاشق، بہلا کیا
 یہ قاتل وعدہٴ صبر آزما کیوں
 یہ کافر فتنہٴ طاقت رُبا کیا
 بلائے جاں ہے، غالب، اُس کی ہر بات
 عبارت کیا، اشارت کیا، ادا کیا

۲۳

درُخورِ قہر و غضب، جب کوئی ہم سا نہ ہوا
 پھر غلط کیا ہے، کہ ہم سا کوئی پیدا نہ ہوا
 بندگی میں بھی، وہ آزادہ و خود بین ہیں، کہ ہم
 اُلٹے پھر آئے، درِ کعبہ اگر وا نہ ہوا
 سب کو مقبول ہے دعویٰ تری یکتائی کا
 روبرو کوئی بُتِ آئینہ سیما نہ ہوا

महाबा क्या है, मैं ज़ामिन, इधर देख
शहीदान-ए-निगह का खूँ-बहा क्या

सुन, अय ग़ारतगर-ए-जिन्स-ए-बफ़ा, सुन
शिकस्त-ए-शीश:-ए-दिल की सदा क्या

किया किसने जिगरदारी का दाँवा
शिकेब-ए-खातिर-ए-आशिक़, भला क्या

यह क्रातिल वा'द:-ए-सब्र आजमा क्यों
यह काफ़िर फ़ितन:-ए-ताक़त रुवा क्या

बला-ए-जाँ है, ग़ालिब, उसकी हर बात
'अब्वारत क्या, इशारत क्या, अदा क्या

२३

दर ख़ुर-ए-क़ेहर-ओ-ग़ज़ब, जब कोई हमसा न हुआ
फिर ग़लत क्या है, कि हमसा कोई पैदा न हुआ

बन्दगी में भी, वह आज़ाद:-ओ-ख़ुदबीं हैं, कि हम
उलटे फिर आये, दर-ए-का'ब: अगर वा न हुआ

सबको मक़बूल, है दाँवा तिरी यक़ताई का
रुबरू कोई बुत-ए-आईन: सीमा न हुआ

کم نہیں، نازشِ ہم نامی چشمِ خوباں
 تیرا بیمار، برا کیا ہے، گر اچھا نہ ہوا
 سینے کا داغ ہے، وہ نالہ کہ لب تک نہ گیا
 خاک کا رزق ہے، وہ قطرہ کہ دریا نہ ہوا
 کام کا میرے ہے، وہ دُکھ کہ کسی کو نہ ملا
 کام میں میرے ہے، وہ فتنہ کہ برپا نہ ہوا
 ہر بُنِ مُو سے، دمِ ذکر، نہ ٹپکے خونِ ناب
 حمزہ کا قصہ ہوا، عشق کا چرچا نہ ہوا
 قطرے میں دجلہ دکھائی نہ دے، اور جزو میں کل
 کھیل اڑکوں کا ہوا، دیدہ بینا نہ ہوا
 تھی خبر گرم، کہ غالب کے اڑیں گے پُرمے
 دیکھنے ہم بھی گئے تھے، پہ تماشا نہ ہوا

اسد، ہم وہ جنوں جولان گداے بے سرو پا ہیں
 کہ ہے سر پنچہ مژگانِ آہو، پشتِ خار اپنا

कम नहीं, नाज़िश-ए-हमनामि-ए-चश्म-ए-खूँ
तेरा बीमार, बुरा क्या है, गर अच्छा न हुआ

सीने का दाग है, वह नालः कि लव तक न गया
खाक का रिज़क है, वह क़तरः कि दरिया न हुआ

काम का मेरे है, वह दुख कि किसी को न मिला
काम में मेरे है, वह फ़ितनः कि बरपा न हुआ

हर बुन-ए-मू से, दम-ए-ज़िक्र, न टपके खूँनाव
हमज़ः का क्रिस्सः हुआ, 'अश्क़ का चरचा न हुआ

क़तरे में दज़लः दिखाई न दे, और जुज़्व में कुल
खेल लड़कों का हुआ, दीदः-ए-बीना न हुआ

थी खबर गर्म, कि शालिब के उड़ेंगे पुर्जे
देखने हम भी गये थे, प तमाशा न हुआ

२४

असद, हम वह जुनूँ जौलाँ गदा-ए-बेसर-आ-पा हैं
कि है सर पन्जः-ए-मिशगान-ए-आहू, पुश्त-ए-खार अपना

ہے نذرِ کرم تحفہ، ہے شرمِ نارسائی کا
بخوں غلطیدہ صد رنگِ دعویٰ پارسائی کا

نہ ہو حسنِ تماشاً دوست، رسوا بے وفائی کا
بہ مہرِ صد نظر ثابت ہے دعویٰ پارسائی کا

زکاتِ حسن دے، امے جلوۂ ینش، کہ مہر آسا
چراغِ خانہ درویش ہو، کاسہ گدائی کا

نہ مارا، جان کر بے مجرم، قاتل، تیری گردن پر
رہا مانندِ خونِ بے گنہ، حقِ آشنائی کا

تمناے زباں محوِ سپاسِ بے زبانی ہے
مٹا جس سے تقاضا، شکوۂ بے دست و پائی کا

وہی اک بات ہے، جو یاں نفس، واں نکہتِ گل ہے
چمن کا جلوہ باعث ہے، مری رنگیں نوائی کا

دہانِ ہر بُتِ پیغارہ مجو، زنجیرِ رسوائی
عدم تک بے وفا، چرچا ہے تیری بے وفائی کا

نہ دے نامے کو اتنا طول، غالب، مختصر لکھ دے
کہ حسرتِ سنج ہوں، عرضِ ستمِ ہا مے جدائی کا

प-ए-नज़र-ए-करम तोहफ़ः, है शर्म-ए-नारसाई का
बख़ूँ रालतीदः-ए-सद रंग दा'वा पारसाई का

न हो हुस्न-ए-तमाशा दोस्त, रुखा बेवफ़ाई का
बमुद्दर-ए-सद नज़र साबित है दा'वा पारसाई का

जकात-ए-हुस्न दे, अय जल्वः-ए-बीनश, कि मेहर आसा
चराग-ए-ख़ानः-ए-दरवेश हो, कासः गदाई का

न मारा, जानकर बेजुर्म, कातिल तेरी गर्दन पर
रहा मानिन्द-ए-खून-ए-बेगुनह, हक़ आशनाई का

तमन्ना-ए-जबाँ महव-ए-सिपास-ए-बेजबानी है
मिट्टा जिससे तक्राज़ा, शिकवः-ए-बेदस्त-ओ-पाई का

वही इक बात है, जो थाँ नफ़स, थाँ नकहत-ए-गुल है
चमन का जल्वः बा'अिस है, मिरी रंगीं नवाई का

दहान-ए-हर बुत-ए-पैगारःजू, जंजीर-ए-रुस्वाई
'अदम तक बेवफ़ा, चरचा है तेरी बेवफ़ाई का

न दे नामे को इतना तूल, गालिब; मुख़्तसर लिख दे
कि हसरत संज हूँ, 'अर्ज-ए-सितमहा-ए-जुदाई का

گر نہ اندوہِ شبِ فرقتِ بیاں ہو جائے گا
بے تکلفِ داغِ مہ، مہرِ دہاں ہو جائے گا

زہرہ گر ایسا ہی، شامِ ہجر میں ہوتا ہے آب
پرتوِ مہتاب، سیلِ خانماں ہو جائے گا

لے تو لوں، سوتے میں اس کے پاؤں کا بوسہ، مگر
ایسی باتوں سے، وہ کافر بدگماں ہو جائے گا

دل کو ہم صرفِ وفا سمجھے تھے، کیا معلوم تھا
یعنی، یہ پہلے ہی نذرِ امتحان ہو جائے گا

سب کے دل میں ہے جگہ تیری، جو تو راضی ہوا
مجھ پہ گویا اک زمانہ مہرباں ہو جائے گا

گر نگاہِ گرم فرماتی رہی، تعلیمِ ضبط
شعلہِ خس میں، جیسے خوںِ رگ میں، نہاں ہو جائے گا

باغ میں مجھ کو نہ لے جا، ورنہ میرے حال پر
ہر گلِ تر ایک چشمِ خوں فشاں ہو جائے گا

وامے، گر میرا ترا انصاف، محشر میں نہ ہو
اب تلک تو یہ توقع ہے، کہ واں ہو جائے گا

गर न अन्दोह-ए-शब-ए-फुर्कत बयाँ हो जायगा
बेतकल्लुफ़ दाग़-ए-मह, मोहर-ए-दहाँ हो जायगा

जहर: गर ऐसा ही, शाम-ए-हिज़्र में होता है याब
परतब-ए-महताब, सैल-ए-खान्माँ हो जायगा

ले तो लूँ, सोते में उसके पाँव का बोस:, मगर
ऐसी बातों से, वह काफ़िर बदगुमाँ हो जायगा

दिल को हम सर्फ़-ए-वफ़ा समझे थे, क्या मा'लूम था
या'नी, यह पहले ही नज़्र-ए-इम्तिहाँ हो जायगा

सब के दिल में है जगह तेरी, जो तू राज़ी हुआ
मुझ प गोया इक ज़मान: मेहरबाँ हो जायगा

गर निगाह-ए-गर्म फ़रमाती रही, ता'लीम-ए-ज़ब्त
शौ'ल: खस में, जैसे खूँ रग में, निहाँ हो जायगा

बाग़ में मुझको न लेजा, बर्न: मेरे हाल पर
हर गुल-ए-तर एक चश्म-ए-खूँफ़िशाँ हो जायगा

वाय, गर मेरा तिरा इन्साफ़, महशर में न हो
अब तलक तो यह तबक्को'अ है, कि वाँ हो जायगा

فائدہ کیا، سوچ، آخر تو بھی دانا ہے، اسد
دوستی ناداں کی ہے، جی کا زیاں ہو جائے گا

۲۷

درد منت کشِ دوا نہ ہوا
میں نہ اچھا ہوا، برا نہ ہوا
جمع کرتے ہو کیوں رقیوں کو
اک تماشا ہوا، گلا نہ ہوا
ہم کہاں قسمت آزمانے جائیں
تو ہی جب خنجر آزما نہ ہوا
کتے شیریں ہیں تیرے لب، کہ رقیب
گالیاں کھا کے بے مزا نہ ہوا
ہے خبر گرم اُن کے آنے کی
آج ہی، گھر میں بوریا نہ ہوا
کیا وہ نمرود کی خدائی تھی
بندگی میں مرا بھلا نہ ہوا
جان دی، دی ہوئی اُسی کی تھی
حق تو یہ ہے، کہ حق ادا نہ ہوا

फ़ायदः क्या, सोच, आखिर तू भी दाना है, असद
दोस्ती नादाँ की है, जी का ज़ियाँ हो जायगा

२७

दर्द मिन्नत कश-ए-दवा न हुआ
मैं न अच्छा हुआ, बुरा न हुआ

जम'अ करते हो क्यों रक़ीबों को
इक तमाशा हुआ, गिला न हुआ

हम कहाँ किस्मत आजमाने जायें
तू ही जब खंजर आजमा न हुआ

कितने शीरीं हैं तेरे लब, कि रक़ीब
गालियाँ खा के बेमजा न हुआ

है खबर गर्म उनके आने की
आज ही, घर में बोरिया न हुआ

क्या वह नमरूद की खुदाई थी
बन्दगी में मिरा भला न हुआ

जान दी, दी हुई उसी की थी
हक़ तो यह है, कि हक़ अदा न हुआ

زخم گر دب گیا، لہو نہ تھما
کام گر رک گیا، روا نہ ہوا

رہزنی ہے، کہ دلستانی ہے
لے کے دل، دلستان روانہ ہوا

کچھ تو پڑھیے، کہ لوگ کہتے ہیں
آج غالب غزل سرا نہ ہوا

۲۸

گلا ہے شوق کو، دل میں بھی تنگی جا کا
گھر میں محو ہوا اضطراب دریا کا

یہ جانتا ہوں، کہ تو اور پاسِ مکتوب
مگر، ستم زدہ ہوں، ذوقِ خامہ فرسا کا

حنامے پامے خزاں ہے، بہار اگر ہے یہی
دوامِ کلفتِ خاطر ہے عیشِ دنیا کا

غمِ فراق میں، تکلیفِ سیرِ باغ نہ دو
مجھے دماغ نہیں خندہ ہامے یجا کا

ہنوز محرمی حسن کو ترستا ہوں
کرے ہے ہر بنِ مومو کام چشمِ یسنا کا

जख्म गर दब गया, लहू न थमा
काम गर रुक गया; रवा न हुआ

रहजनी है, कि दिल सितानी है
ले के दिल, दिलसिताँ रवाना हुआ

कुछ तो पढ़िये, कि लोग कहते हैं
आज शालिब शजलसरा न हुआ

२८

गिला है शौक्र को, दिल में भी तंगि-ए-जा का
गुहर में मह्व हुआ इज़्तिराब दरिया का

यह जानता हूँ, कि तू और पासुख-ए-मक्तूब
मगर, सितम जदः हूँ, जौक्र-ए-खामःफरसा का

हिना-ए-पा-ए-खिजाँ है, बहार अगर है यही
दवाम कुल्फत-ए-खातिर है 'अैश दुनिया का

राम-ए-फिराक में, तकलीफ़-ए-सैर-ए-बाग़ न दो
मुझे दिमाग़ नहीं खन्दःहा-ए-बेजा का

हनोज़ महरमि -ए- हुस्न को तरसता हूँ
करे है हर बुन-ए-मू काम चश्म-ए-बीना का

دل اس کو، پہلے ہی ناز و ادا سے دے بیٹھے
 ہمیں دماغ کہاں، حسن کے تقاضا کا
 نہ کہہ، کہ گریہ بہ مقدارِ حسرتِ دل ہے
 مری نگاہ میں ہے جمع و خرچ دریا کا
 فلک کو دیکھ کے، کرتا ہوں اُس کو یاد، اسد
 جفا میں اُس کی، ہے اندازِ کارفرما کا

۲۹

قطرۂ مے، بسکہ حیرت سے نفس پرور ہوا
 خطِ جامِ مے سراسر، رشتہ گوہر ہوا
 اعتبارِ عشق کی خانہ خرابی دیکھنا
 غیر نے کی آہ، لیکن وہ خفا مجھ پر ہوا

۳۰

جب، بتقریبِ سفر، یار نے محمل باندھا
 تپشِ شوق نے ہر ذرے پہ اک دل باندھا
 اہلِ بینش نے بہ حیرت کدۂ شوخیِ ناز
 جوہرِ آئینہ کو طوطیِ بسمل باندھا

दिल उसको, पहले ही नाज़-ओ-अदा से, देबैठे
हमें दिमाग कहाँ, हुस्न के तक्राज़ा का

न कह, कि गिरियः बमिक़दार-ए-हसरत-ए-दिल है
मिरी निगाह में है ज़म'-ओ-ख़र्च दरिया का

फ़लक को देख के, करता हूँ उसको याद, असद
जफ़ा में उसकी, है अन्दाज़ कारफ़रमा का

२९

क्रतरः-ए-मै, बसकि हैरत से नफ़स परवर हुआ
ख़त्त-ए-जाम-ए-मै सरासर, रिश्तः-ए-गौहर हुआ

ए'तिबार-ए-'अश्क़ की ख़ानः ख़राबी देखना
शैर ने की आह, लेकिन वह ख़फ़ा मुझपर हुआ

३०

जब; बतक़रीब-ए-सफ़र, यार ने महमिल बाँधा
तपिश-ए-शौक़ ने हर ज़र्रे प इक़ दिल बाँधा

अहल-ए-बीनश ने बहैरत कदः-ए-शोख़ि-ए-नाज़
जौहर-ए-आइनः को तूति-ए-बिस्मिल बाँधा

یاس و اُمید نے ، یک عربده میدان مانگا
عجزِ ہمت نے طلسمِ دلِ سائل باندھا
نہ بندھے تشنگیِ ذوق کے مضمون ، غالب
گرچہ دل کھول کے دریا کو بھی ساحل باندھا

۳۱

میں ، اور بزمِ مے سے ، یوں تشنہ کام آؤں
گر میں نے کی تھی توبہ ، ساقی کو کیا ہوا تھا
ہے ایک تیر ، جس میں دونوں چھدے پڑے ہیں
وہ دن گئے ، کہ اپنا دل سے جگر جدا تھا
در ماندگی میں ، غالب ، کچھ بن پڑے ، تو جانوں
جب رشتہ بے گرہ تھا ، ناخن گرہ کشا تھا

۳۲

گھر ہمارا ، جو نہ روتے بھی ، تو ویراں ہوتا
بحر ، گر بحر نہ ہوتا ، تو بیاباں ہوتا
تنگی دل کا گلا کیا ، یہ وہ کافر دل ہے
کہ اگر تنگ نہ ہوتا ، تو پریشاں ہوتا

यास-ओ-उम्मीद ने, एक 'अरबदः मैदाँ माँगा
'अिज्ज-ए-हिम्मत ने तिलिस्म-ए-दिल-ए-साइल बाँधा

न बंधे तशनिगि-ए-जौक के मज्मूँ, गालिब
गरचे: दिल खोल के दरिया को भी साहिल बाँधा

३१

मैं, और बज़्म-ए-मै से, यों तश्नःकाम आऊँ
गर मैं ने की थी तौबः, साक्री को क्या हुआ था

हैं एक तीर, जिस में दोनों छिदे पड़े हैं
वह दिन गये, कि अपना दिल से जिगर जुदा था

दरमान्दगी में गालिब, कुछ बन पड़े, तो जानूँ
जब रिश्तः बेगिरह था, नाखुन गिरह कुशा था

३२

घर हमारा, जो न रोते भी, तो धीरों होता
बहर, गर बहर न होता, तो बयाबाँ होता

तंगि-ए-दिल का गिला क्या, यह वह काफ़िर दिल है
कि अगर तंग न होता, तो परीशों होता

بعدِ یک عمرِ ورع، بار تو دیتا، بارے
کاش، رضواں ہی درِ یار کا درباں ہوتا

۳۳

نہ تھا کچھ، تو خدا تھا، کچھ نہ ہوتا، تو خدا ہوتا
ڈبویا مجھ کو ہونے نے، نہ ہوتا میں تو کیا ہوتا
ہوا جب غم سے یوں بے حس، تو غم کیا سر کے کٹنے کا
نہ ہوتا گر جدا تن سے، تو زانو پر دھرا ہوتا
ہوئی مدت، کہ غالب مر گیا، پر یاد آتا ہے
وہ ہر اک بات پر کہنا کہ یوں ہوتا، تو کیا ہوتا

۳۴

یک ذرہ زمین نہیں بے کار، باغ کا
یاں جادہ بھی، فتیلہ ہے لالے کے داغ کا
بے مے کسے ہے طاقتِ آشوب آگہی
کھینچا ہے عجزِ حوصلہ نے خطِ ایام کا
بلبل کے کار و بار پہ ہیں، خندہ ہامے گل
کہتے ہیں جس کو عشق، خلل ہے دماغ کا

बा'द-ए-यक उम्र-ए-वर'अ, बार तो देता, बारे
काश, रिज़्वाँ ही दर-ए-यार का दरबाँ होता

३३

न था कुछ, तो खुदा था, कुछ न होता, तो खुदा होता
डुबोया मुझको होने ने, न होता मैं तो क्या होता

हुआ जब राम से यों बेहिस, तो राम क्या सर के कटने का
न होता गर जुदा तन से, तो जानू पर धरा होता

हुई मुद्दत, कि सालिब मर गया, पर याद आता है
वह हर इक बात पर कहना, कि यों होता, तो क्या होता

३४

यक ज़र:-ए-जमीं नहीं बेकार, बार का
याँ जादः भी, फ़तीलः है लाले के दाग का

बे मै किसे है ताक़त-ए-आशोब-ए-आगही
खेंचा है 'अिज्ज-ए-हौसलः ने खत अयाग का

बुलबुल के कार-ओ-बार प हैं, खन्दःहा-ए-गुल
कहते हैं जिसको 'अिशक़, खलल है दिमाग का

تازہ نہیں ہے نشہٴ فکرِ سخن مجھے
 تریاکیِ قدیم ہوں دودِ چراغ کا
 سو بار بندِ عشق سے آزاد ہم ہوئے
 پر کیا کریں، کہ دل ہی عدو ہے فراغ کا
 بے خونِ دل ہے چشم میں موجِ نگہ غبار
 یہ مے کدہ خراب ہے، مے کے سراغ کا
 باغِ شگفتہ تیرا، بساطِ نشاطِ دل
 ابرِ بہار، مخم کدہ کس کے دماغ کا

۳۵

وہ مری چینِ جبین سے، غمِ پنہاں سمجھا
 رازِ مکتوب بہ بے ربطیِ عنوان سمجھا
 یک الف یش نہیں، صیقلِ آئینہ ہنوز
 چاک کرتا ہوں میں، جب سے کہ گریباں سمجھا
 شرحِ اسبابِ گرفتاریِ خاطر، مت پوچھ
 اس قدر تنگ ہوا دل، کہ میں زنداں سمجھا
 بدگمانی نے نہ چاہا اُسے سرگرمِ خرام
 رخ پہ ہر قطرہ عرق، دیدہ حیراں سمجھا

ताजः नहीं है नशः-ए-फ़िक्र-ए-सुखन मुझे
तिरयाकि-ए-कदीम हूँ दूद-ए-चराश का

सौ बार बन्द-ए-‘अश्रक से आजाद हम हुये
पर क्या करें, कि दिल ही ‘अदू है फ़राश का

बेखून-ए-दिल है चश्म में मौज-ए-निगह गुबार
यह मैकदः खराब है, मै के सुराश का

बारा-ए-शिगुफ़्तः तेरा, बिसात-ए-निशात-ए-दिल
अब्र-ए-बहार, खुमकदः किसके दिमाश का

३५

वह मिरी चीन-ए-जबीं से, राम-ए-पिन्हाँ समझा
राज-ए-मक्तूब ब बेरबित-ए-‘अनुवाँ समझा

यक अलिफ़ बेश नहीं, सैकल-ए-आईनः हनोज़
चाक करता हूँ मैं, जब से कि गरीबाँ समझा

शर्ह-ए-अस्बाब-ए-गिरफ़्तारि-ए-खातिर, मत पूछ
इस कदर तंग हुआ दिल, कि मैं ज़िन्दाँ समझा

वदगुमानी ने न चाहा उसे सरगर्म-ए-खिराम
रुख प हर कतरः ‘अरक़, दीदः-ए-हैराँ समझा

عجز سے اپنے یہ جانا، کہ وہ بد مُخو ہو گا
 نبضِ خس سے تپشِ شعلہ سوزاں سمجھا
 سفرِ عشق میں کی ضعف نے راحت طلبی
 ہر قدم سائے کو میں اپنے شبستاں سمجھا
 تھا گریزاں مژدہ یار سے دل، تادمِ مرگ
 دفعِ پیکانِ قضا، اس قدر آساں سمجھا
 دل دیا جان کے کیوں اُس کو وفادار، اسد
 غلطی کی، کہ جو کافر کو مسلمان سمجھا

۳۶

پھر مجھے دیدہ تر یاد آیا
 دل، جگر تشنہ فریاد آیا
 دم لیا تھا نہ قیامت نے ہنوز
 پھر ترا وقتِ سفر یاد آیا
 سادگی ہاے تمنا، یعنی
 پھر وہ نیرنگِ نظر یاد آیا
 عذرِ واماندگی، اے حسرتِ دل
 نالہ کرتا تھا، جگر یاد آیا

‘अग्निज्ज्ञ से अपने यह जाना, कि वह बदखू होगा
नब्ज-ए-खस से तपिश-ए-शो‘ल:-ए-सोज़ाँ समझा

सफ़र-ए-‘अश्रू में की जो‘फ़ ने राहत तलबी
हर कदम साये को मैं अपने शबिस्ताँ समझा

था गुरेज़ाँ मिश:-ए-यार से दिल, ता दम-ए-मर्ग
दफ़‘-ए-पैकान-ए-क़ज़ा, इस क़दर आसाँ समझा

दिल दिया जान के क्यों उसको वफ़ादार, असद
शलती की, कि जो काफ़िर को मुसलमाँ समझ

३६

फिर मुझे दीद:-ए-तर याद आया
दिल, जिगर तशन:-ए-फ़रियाद आया

दम लिया था न क़यामत ने हनोज़
फिर तिरा वक़्त-ए-सफ़र याद आया

सादगीहा -ए- तमन्ना , या‘नी
फिर वह नैरंग-ए-नज़र याद आया

‘अज़-ए-वामान्दगी, अय हसरत-ए-दिल
नाल: करता था, जिगर याद आया

زندگی یوں بھی گزر ہی جاتی
کیوں ترا راہ گزر یاد آیا

کیا ہی رضواں سے لڑائی ہوگی
گھر ترا خلد میں گر یاد آیا

آہ وہ جرأتِ فریاد کہاں
دل سے تنگ آ کے جگر یاد آیا

پھر ترے کوچے کو جاتا ہے خیال
دلِ گم گشتہ، مگر یاد آیا

کوئی ویرانی سی ویرانی ہے
دشت کو دیکھ کے گھر یاد آیا

میں نے مجنوں پہ لڑکپن میں، اسد
سنگ اُٹھایا تھا، کہ سر یاد آیا

۳۷

ہوئی تاخیر تو کچھ باعثِ تاخیر بھی تھا
آپ آتے تھے، مگر کوئی عناں گیر بھی تھا

تم سے بے جا، ہے مجھے اپنی تباہی کا گلا
اُس میں کچھ شایبہ خوبیِ تقدیر بھی تھا

जिन्दगी यों भी गुज़र ही जाती
क्यों तिरा राहगुज़र याद आया

क्या ही रिज़्वाँ से लड़ाई होगी
घर तिरा खुल्द में गर याद आया

आह वह जुरअत-ए-फ़रियाद कहाँ
दिल से तंग आ के जिगर याद आया

फिर तरे कूचे को जाता है खयाल
दिल-ए-गुमग़श्तः, मगर याद आया

कोई वीरानी सी वीरानी है
दश्त को देख के घर याद आया

मैं ने मजनूँ प लड़कपन में, असद
संग उठाया था, कि सर याद आया

३७

हुई ताखीर, तो कुछ बा'अिस-ए-ताखीर भी था
आप आते थे, मगर कोई 'अिनाँगीर भी था

तुम से बेजा, है मुझे अपनी तबाही का गिला
उसमें कुछ शाइबः-ए-खूबि-ए-तक्रदीर भी था

تو مجھے بھول گیا ہو، تو پتا بتلا دوں
کبھی فتراک میں تیرے، کوئی ننچیر بھی تھا

قید میں، بے ترے وحشی کو، وہی زلف کی یاد
ہاں کچھ اک رنجِ گراں باری زنجیر بھی تھا

بجلی اک کوند گئی آنکھوں کے آگے، تو کیا
بات کرتے، کہ میں لب تشنہٴ تقریر بھی تھا

یوسف اُس کو کہوں، اور کچھ نہ کہے، خیر ہوئی
گر بگڑ بیٹھے، تو میں لائقِ تعزیر بھی تھا

دیکھ کر غیر کو، ہو کیوں نہ کلیجا ٹھنڈا
نالہ کرتا تھا، ولے طالبِ تاثیر بھی تھا

پیشے میں عیب نہیں، رکھیے نہ فرہاد کو نام
ہم ہی آشفۃ سروں میں، وہ جواں میر بھی تھا

ہم تھے مرنے کو کھڑے، پاس نہ آیا، نہ سہی
آخر اُس شوخ کے ترکش میں کوئی تیر بھی تھا

پکڑے جاتے ہیں فرشتوں کے لکھے پر، ناحق
آدمی کوئی ہمارا، دمِ تحریر بھی تھا

ریختے کے تمہیں اُستاد نہیں ہو، غالب
کہتے ہیں، اگلے زمانے میں کوئی میر بھی تھا

तू मुझे भूल गया हो, तो पता बतलादूँ
कभी फ़ितराक में तेरे, कोई नखचीर भी था

क़ैद में, है तिरे वहशी को, वही जुल्फ़ की याद
हाँ कुछ इक रंज-ए-गिराँबारि-ए-ज़ंजीर भी था

बिजली इक कौन्द गई आँखों के आगे, तो क्या
बात करते, कि मैं लव तश्नः-ए-तक़रीर भी था

यूसुफ़ उसको कहूँ, और कुछ न कहे, खैर हुई
गर बिगड़ बैठे, तो मैं लाइक़-ए-ता'ज़ीर भी था

देख कर ग़ैर को, हो क्यों न कलेजा ठण्डा
नालः करता था, वले तालिब-ए-तासीर भी था

पेशे में 'थैब नहीं, रखिये न फ़रहाद को नाम
हम ही आशुफ़्तःसरो में, वह जवाँ मीर भी था

हम थे मरने को खड़े, पास न आया, न सही
आखिर उस शोख के तरक़श में कोई तीर भी था

पकड़े जाते हैं फ़रिश्तों के लिखे पर, नाहक़
आदमी कोई हमारा, दम-ए-तहरीर भी था

रीख़ते के तुम्हीं उस्ताद नहीं हो, ग़ालिब
कहते हैं, अगले ज़माने में कोई मीर भी था

لب خشک در تشنگی، مردگان کا
زیارت کدہ ہوں، دل آزر دگان کا

ہمہ نا اُمیدی، ہمہ بد گمانی
میں دل ہوں، فریبِ وفا خوردگان کا

تو دوست کسی کا بھی، ستم گر، نہ ہوا تھا
اوروں پہ ہے وہ ظلم، کہ مجھ پر نہ ہوا تھا

چھوڑا مہِ نخشب کی طرح، دستِ قضا نے
خورشیدِ ہنوز اس کے برابر نہ ہوا تھا

توفیقِ با اُندازۂ ہمت ہے ازل سے
آنکھوں میں ہے وہ قطرہ، کہ گوہر نہ ہوا تھا

جب تک کہ نہ دیکھا تھا، قدِ یار کا عالم
میں معتقدِ قتلۂ محشر نہ ہوا تھا

میں سادہ دل، آزر دگیِ یار سے خوش ہوں
یعنی سبقِ شوق، مکرر نہ ہوا تھا

लब-ए-खुशक दर तशनिगी, मुर्दगाँ का
जियारत कदः हूँ, दिल आजुर्दगाँ का

हमः नाउमीदी, हमः बदगुमानी
मैं दिल हूँ, फ़रेब-ए-वफ़ा खुर्दगाँ का

तू दोस्त किसी का भी, सितमगर, न हुआ था
औरों प है वह जुल्म, कि मुझ पर न हुआ था

छोड़ा मह-ए-नख्शब की तरह, दस्त-ए-क़ज़ा ने
खुर्शीद हनोज़ उसके बराबर न हुआ था

तौफ़ीक़ ब अन्दाज़ः-ए-हिम्मत है अज़ल से
आँखों में है वह क़तरः, कि ग़ौहर न हुआ था

जब तक कि न देखा था, क़द-ए-यार का 'आलम
मैं मो'तकिद-ए-फ़ितनः-ए-महशर न हुआ था

मैं सादः दिल, आजुर्दग़ि-ए-यार से खुश हूँ
या'नी सबक़-ए-शौक़, मुक़र्रर न हुआ था

دریا مے معاصی، تنک آبی سے، ہوا خشک
میرا سرِ دامن بھی، ابھی تر نہ ہوا تھا
جاری تھی اسد، داغ جگر سے مرے تحصیل
آتش کدہ، جاگیرِ سمندر نہ ہوا تھا

۴۰

شب، کہ وہ مجلسِ فروزِ خلوتِ ناموس تھا
رشتہ ہر شمع، خارِ کسوتِ فانوس تھا
مشہدِ عاشق سے کوسوں تک جو اُگتی ہے حنا
کس قدر، یارب، ہلاکِ حسرتِ پابوس تھا
حاصلِ الفت نہ دیکھا، مُجزِ شکستِ آرزو
دل بہ دل پیوستہ، گویا اک لبِ افسوس تھا
کیا کہوں بیماریِ غم کی فراغت کا یہاں
جو کہ کھایا خونِ دل، بے منتِ کیموس تھا

۴۱

آئینہ دیکھ، اپنا سامنہ لے کے رہ گئے
صاحب کو دل نہ دینے پہ، کتھا غرور تھا

दरिया-ए-म'आसी, तुनुक आबी से, हुआ खुशक
मेरा सर-ए-दामन भी, अभी तर न हुआ था

जारी थी असद, दास-ए-जिगर से मिरे तहसील
आतशकदः, जागीर-ए-समन्दर न हुआ था

४०

शब, कि वह मजलिस फ़रोज़-ए-ख़ल्वत-ए-नामूस था
रिश्तः-ए-हर शम'अ, ख़ार-ए-क़िसवत-ए-फ़ानूस था

मशहद-ए-'आशिक़ से कोसों तक जो उगती है हिना
क़िसक़दर, यारब, हलाक-ए-हसरत-ए-पाबोस था

हासिल-ए-उल्फ़त न देखा, जुज़ शिक़स्त-ए-आरज़ू
दिल बदिल पैवस्तः, गोया इक़ लब-ए-अफ़सोस था

क़्या कहूँ बीमारि-ए-राम की फ़राशत का बय़ाँ
जो कि खाया ख़ून-ए-दिल, बेमिन्नत-ए-कीमूस था

४१

आईनः देख, अपना सा मुँह ले के रह गये
साहब को, दिल न देने प कितना गुरूर था

قاصد کو اپنے ہاتھ سے گردن نہ ماریے
اُس کی خطا نہیں ہے، یہ میرا قصور تھا

۴۲

عرضِ نیازِ عشق کے قابل نہیں رہا
جس دل پہ ناز تھا مجھے، وہ دل نہیں رہا
جاتا ہوں داغِ حسرتِ ہستی لٹے ہوئے
ہوں شمعِ کشتہ، در خورِ محفل نہیں رہا
مرنے کی امے دل، اور ہی تدبیر کر، کہ میں
شایانِ دست و بازو قاتل نہیں رہا
بر رُومے شش جہت، درِ آئینہ باز ہے
یاں امتیازِ ناقص و کامل نہیں رہا
وا کر دیے ہیں شوق نے، بندِ نقابِ حسن
غیر از نگاہ، اب کوئی حائل نہیں رہا
گو میں رہا رہینِ ستمِ ہاے روزگار
لیکن ترے خیال سے غافل نہیں رہا
دل سے ہواے کشتِ وفامٹ گئی، کہ واں
حاصل، سواے حسرتِ حاصل نہیں رہا

क्रासिद को अपने हाथ से गर्दन न मारिये
उसकी खता नहीं है, यह मेरा कुसूर था

४२

अर्ज-ए-नियाज-ए-‘अशक के काबिल नहीं रहा
जिस दिल प नाज था मुझे, वह दिल नहीं रहा

जाता हूँ दाश-ए-हसरत-ए-हस्ती लिये हुये
हूँ शम‘-ए-कुशतः, दर खुर-ए-महफ़िल नहीं रहा

मरने की, अय दिल, और ही तदबीर कर, कि मैं
शायान-ए-दस्त-ओ-बाजु-ए-क्रातिल नहीं रहा

बर रु-ए-शश जिहत, दर-ए-आईनः बाज है
याँ इम्तियाज-ए-नाक़िस-ओ-कामिल नहीं रहा

वा कर दिये हैं शौक़ ने, बन्द-ए-नक्राब-ए-हुस्न
ग़ैर अज निगाह, अब कोई हाइल नहीं रहा

गो मैं रहा रहीं-ए-सितमहा-ए-रोज़गार
लेकिन तिरे खयाल से शाफ़िल नहीं रहा

दिल से हवा-ए-किशत-ए-वफ़ा मिट गई, कि वाँ
हासिल, सिवाय हसरत-ए-हासिल नहीं रहा

بے دادِ عشق سے نہیں ڈرتا، مگر اسد
جس دل پہ ناز تھا مجھے، وہ دل نہیں رہا

۴۳

رشک کہتا ہے، کہ اُس کا غیر سے اخلاص، حیف
عقل کہتی ہے، کہ وہ بے مہر کس کا آشنا
ذره ذره ساغرِ مے خانہ نیرنگ ہے
گردشِ مجنوں، بہ چشمکِ ہامے لیلیٰ آشنا
شوق ہے ساماں طرازِ نازشِ اربابِ عجز
ذره صحرا دستِ گاہِ قطرہ دریا آشنا
میں، اور اک آفت کا ٹکڑا، وہ دل وحشی، کہ ہے
عافیت کا دشمن اور آوارگی کا آشنا
شکوہ سنجِ رشکِ ہم دیگر نہ رہنا چاہیے
میرا زانوِ مونس اور آئینہ تیرا آشنا
کوہ کن، نقاشِ یک تمثالِ شیریں تھا، اسد
سنگ سے سر مار کر ہووے نہ پیدا آشنا

बेदाद-ए-‘अशक से नहीं डरता, मगर असद
जिस दिल प नाज़ था मुझे, वह दिल नहीं रहा

४३

रशक कहता है, कि उसका ग़ैर से इखलास, हैफ़
‘अक़ल कहती है, कि वह बेमेहर किस का आशना

ज़र्रः ज़र्रः सागर -ए- मैखानः -ए- नैरँग है
गर्दिश-ए-मजनूँ, ब चश्मकहा-ए-लैला आशना

शौक़ है सामाँ तराज़-ए-नाज़िश-ए-अर्बाब-ए-‘अिज्ज़
ज़र्रः सहरा दस्तगाह-ओ-क़तरः दरिया आशना

मैं, और इक आफ़त का टुकड़ा, वह दिल-ए-वहशी, कि है
‘आफ़ियत का दुश्मन और आवारगी का आशना

शिकवः संज-ए-रशक-ए-हमदीगर न रहना चाहिये
मेरा जानू मूनिस और आईनः तेरा आशना

कोहकन, नक्काश-ए-यक तिमसाल-ए-शीरीं था, असद
सँग से सर मार कर होवे न पैदा आशना

ذکر اُس پری وش کا، اور پھر بیاں اپنا
بن گیا رقیب، آخر، تھا جو راز داں اپنا

مے وہ کیوں بہت پیتے، بزمِ غیر میں یارب
آج ہی ہوا منظور، اُن کو امتحان اپنا

منظر اک بلندی پر، اور ہم بنا سکتے
عرش سے ادھر ہوتا، کاش کے مکان اپنا

دے وہ جس قدر ذلت، ہم ہنسی میں ٹالیں گے
بارے آشنا نکلا، اُن کا پاسباں اپنا

دردِ دل لکھوں کب تک، جاؤں اُن کو دکھلا دوں
اُن گلیاں فگار اپنی، خامہ خونچکاں اپنا

گھستے گھستے مٹ جاتا، آپ نے عبث بدلا
ننگِ سجدہ سے میرے، سنگِ آستان اپنا

تا کر مے نہ غمازی، کر لیا ہے دشمن کو
دوست کی شکایت میں، ہم نے ہم زباں اپنا

ہم کہاں کے دانا تھے، کس ہنر میں یکتا تھے
بے سبب ہوا غالب، دشمن آسماں اپنا

ज़िन्न उस परीवश का, और फिर बयाँ अपना
बन गया रक़ीब, आखिर, था जो राज़दाँ अपना

मै वह क्यों बहुत पीते, बज़्म-ए-शैर में, यारब
आजही हुआ मंज़ूर, उनको इस्तिहाँ अपना

मंज़र इक बलन्दी पर, और हम बना सकते
‘अर्श’ से इधर होता, काशके मक़ाँ अपना

दे वह जिस क्रदर ज़िल्लत, हम हँसी में टालेंगे
बारे आशना निकला, उनका पासबाँ अपना

दर्द-ए-दिल लिखूँ कब तक, जाऊँ उनको दिखलादूँ
उँगलियाँ फ़िगार अपनी, ख़ामः खूँचकाँ अपना

घिसते घिसते मिट जाता, आपने ‘अबस बदला
नँग-ए-सिज़्दः से मेरे, सँग-ए-आस्ताँ अपना

ता करे न शम्माज़ी, कर लिया है दुश्मन को
दोस्त की शिकायत में, हमने हमज़बाँ अपना

हम कहाँ के दाना थे, किस हुनर में यक्ता थे
वे सबब हुआ ग़ालिब, दुश्मन आस्माँ अपना

سرمۂ مفتِ نظر ہوں، میری قیمت یہ ہے
 کہ رہے چشمِ خریدار پہ احساں میرا
 رخصتِ نالہ مجھے دے، کہ مبادا ظالم
 تیرے چہرے سے ہو ظاہر، غمِ پنہاں میرا

غافل بہ وہمِ ناز خود آرا ہے، ورنہ یاں
 بے شائۂ صبا نہیں طرہ گیاه کا
 بزمِ قدح سے عیشِ تمنا نہ رکھ، کہ رنگ
 صیدِ زدام جستہ ہے، اِس دام گاہ کا
 رحمت اگر قبول کرے، کیا بعید ہے
 شرمندگی سے عذر نہ کرنا گناہ کا
 مقتل کو کس نشاط سے جاتا ہوں میں، کہ ہے
 پُرگل، خیالِ زخم سے، دامن نگاہ کا
 جاں در ہوا مے یکِ نگِ گرم ہے، اسد
 پروانہ ہے وکیل، ترے داد خواہ کا

सुरमः-ए-मुक्त-ए-नज़र हूँ, मिरी क्रीमत यह है
कि रहे चश्म-ए-खरीदार प एहसाँ मेरा

ख़ख़सत-ए-नालः मुझे दे, कि मबादा ज़ालिम
तेरे चेहरे से हो ज़ाहिर, राम-ए-पिन्हाँ मेरा

शाफ़िल ब वहम-ए-नाज़ खुद आरा है, वर्नः याँ
बेशानः-ए-सबा नहीं तुरः गियाह का

बज़म-ए-क़दह से 'अैश-ए-तमन्ना न रख, कि रँग
सैद-ए-ज़िदाम जस्तः है, इस दाम गाह का

रहमत अगर कुबूल करे, क्या ब'अीद है
शर्मिन्दगी से 'अुज़्र न करना गुनाह का

मक़तल को किस निशात से जाता हूँ मैं, कि है
पुर गुल, खयाल-ए-ज़ख़्म से, दामन निगाह का

जाँ दर हवा-ए-यक निगह-ए-गर्म है, असद
परवानः है वकील, तिरे दाद ख़्वाह का

جور سے باز آئے پر باز آئیں کیا
 کہتے ہیں، ہم تجھ کو منہ دکھلائیں کیا
 رات دن، گردش میں ہیں سات آسمان
 ہو رہے گا کچھ نہ کچھ گہرائیں کیا
 لاگ ہو، تو اُس کو ہم سمجھیں لگاؤ
 جب نہ ہو کچھ بھی، تو دھوکا کھائیں کیا
 ہو لیے کیوں نامہ بر کے ساتھ ساتھ
 یارب، اپنے خط کو ہم پہنچائیں کیا
 موجِ خوں، سرسے گزر ہی کیوں نہ جائے
 آستانِ یار سے اُٹھ جائیں کیا
 عمر بھر دیکھا کیے، مرنے کی راہ
 مرگئے پر، دیکھئے، دکھلائیں کیا

پوچھتے ہیں وہ، کہ غالب کون ہے
 کوئی بتلاؤ، کہ ہم بتلائیں کیا

जौर से बाज़ आये पर बाज़ आये क्या
कहते हैं, हम तुम्हको मुँह दिखलायें क्या

रात दिन, गर्दिश में हैं सात आस्माँ
हो रहेगा कुछ न कुछ, घबरायें क्या

लाग हो, तो उसको हम समझें लगाव
जब न हो कुछ भी, तो धोका खायें क्या

हो लिये क्यों नाम:बर के साथ साथ
यारब, अपने खत को हम पहुँचायें क्या

मौज-ए-खूँ, सर से गुज़र ही क्यों न जाय
आस्तान-ए-यार से उठ जायें क्या

‘अुम्र भर देखा किये, मरने की राह
मर गये पर, देखिये, दिखलायें क्या

पूछते हैं वह, कि ग़ालिब कौन है
कोई बतलाओ, कि हम बतलायें क्या

لطافت بے کثافت جلوہ پیدا کر نہیں سکتی
چمن زنگار ہے آئینہ بادِ بہاری کا

حریف جوششِ دریا نہیں، خود داریِ ساحل
جہاں ساقی ہو تو، باطل ہے دعویٰ ہوشیاری کا

عشرتِ قطرہ ہے، دریا میں فنا ہو جانا
درد کا حد سے گزرنا، ہے دوا ہو جانا

تجھ سے، قسمت میں مری، صورتِ قفلِ ابجد
تھا لکھا، بات کے بنتے ہی، جدا ہو جانا

دل ہوا کش مکشِ چارۂ زحمت میں تمام
مٹ گیا گھسنے میں اس عقدِ مے کا وا ہو جانا

اب جفا سے بھی ہیں محروم ہم، اللہ اللہ
اس قدر دشمنِ اربابِ وفا ہو جانا

ضعف سے، گریہ مُبدل بہ دمِ سرد ہوا
باور آیا ہمیں پانی کا ہوا ہو جانا

लताफ़त बेक़साफ़त जल्बः पैदा कर नहीं सकती
चमन जंगार है आईनः-ए-बाद-ए-बहारी का

हरीफ़-ए-जोशिश-ए-दरिया नहीं; खुदरि-ए-साहिल
जहाँ साक़ी हो तू, बातिल है दावा होशियारी का

‘अश्रत-ए-क़तरः है, दरिया में फ़ना हो जाना
दर्द का हृद से गुज़रना, है दवा हो जाना

तुझसे, किस्मत में मिरी, सूरत-ए-कुप्रल-ए-अबजद
था लिखा, बात के बनते ही, जुदा हो जाना

दिल हुआ क़शमक़श-ए-चारः-ए-ज़हमत में तमाम
मिट गया घिसने में इस ‘अुक़दे का वा हो जाना

अब जफ़ा से भी हैं महरूम हम, अल्लह अल्लाह
इस क़दर दुश्मन-ए-अरबाब-ए-वफ़ा हो जाना

जोफ़ से, गिरियः मुबदल बदम-ए-सर्द हुआ
बावर आया हमें पानी का हवा हो जाना

دل سے مٹنا تری انگشتِ حنائی کا خیال
ہو گیا، گوشت سے ناخن کا جدا ہو جانا

ہے مجھے، ابر بہاری کا برس کر کھلنا
روتے روتے غمِ فرقت میں، فنا ہو جانا

گر نہیں نکھتِ گل کو ترے کوچے کی ہوس
کیوں ہے، گردِ رہِ جولانِ صبا ہو جانا

تاکہ تجھ پر کھلے، اعجازِ ہوا سے صیقل
دیکھ برسات میں سبز آئینے کا ہو جانا

بخشے ہے جلوۂ گل ذوقِ تماشا، غالب
چشم کو چاہیے ہر رنگ میں وا ہو جانا

۵۰

پھر ہوا وقت، کہ ہو بال کشا موجِ شراب
دے بطِ مے کو دل و دستِ شنا موجِ شراب

پوچھ مت، وجہِ سیہ مستیِ اربابِ چمن
سایۂ تاک میں ہوتی ہے ہوا موجِ شراب

جو ہوا غرقۂ مے، بختِ رسا رکھتا ہے
سر سے گزرے پہ بھی، ہے بالِ ہما، موجِ شراب

दिल से मिटना तिरी अँगुशत-ए-हिनाई का ख्याल
हो गया, गोशत से नाखुन का जुदा हो जाना

हैं मुझे, अब-ए-बहारी का बरस कर खुलना
रोते रोते राम-ए-फुर्कत में, फना हो जाना

गर नहीं नकहत-ए-गुल को तिरे कूचे की हवस
क्यों है, गर्द-ए-रह-ए-जौलान-ए-सबा हो जाना

ताकि तुझ पर खुले एजाज-ए-हवा-ए-सैकल
देख बरसात में सब्ज आइने का हो जाना

बरखो है जल्व:-ए-गुल जौक-ए-तमाशा; शालिब
चश्म को चाहिये हर रँग में बा हो जाना

५०

फिर हुआ वक्त, कि हो बाल कुशा मौज-ए-शराब
दे बत-ए-मै को दिल-ओ-दस्त-ए-शना मौज-ए-शराब

पूछ मत, बजह-ए-सियह मस्ति-ए-अरबाब-ए-चमन
साय:-ए-ताक में होती है हवा, मौज-ए-शराब

जो हुआ राक:-ए-मै, बख्त-ए-रसा रखता है
सर से गुजरे प भी, है बाल-ए-हुमा, मौज-ए-शराब

ہے یہ برسات وہ موسم، کہ عجب کیا ہے، اگر
موجِ ہستی کو کرے فیضِ ہوا، موجِ شراب

چار موج اُٹھتی ہے طوفانِ طرب سے ہر سو
موجِ گل، موجِ شفق، موجِ صبا، موجِ شراب

جس قدر روحِ نباتی ہے جگر تشنہ ناز
دے ہے تسکین بدمِ آبِ بقا موجِ شراب

بسکہ دوڑے ہے رگِ تاک میں خوں ہو ہو کر
شہپرِ رنگ سے ہے بال کشا، موجِ شراب

موجہ گل سے چراغاں ہے، گزر گاہِ خیال
ہے تصور میں زبس، جلوہ نما موجِ شراب

نشے کے پر دے میں ہے محو تماشاے دماغ
بسکہ رکھتی ہے سرِ نشو و نما موجِ شراب

ایک عالم پہ ہے، طوفانی کیفیتِ فصل
موجہ سبزہ نوخیز سے تا موجِ شراب

شرحِ ہنگامہ ہستی ہے، زہے موسمِ گل
رہبرِ قطرہ بہ دریا ہے، خوشا موجِ شراب

ہوش اُڑتے ہیں مرے، جلوہ گل دیکھ، اسد
پھر ہوا وقت، کہ ہو بال کشا موجِ شراب

है यह बरसात वह मौसम, कि 'अजब क्या है, अगर
मौज-ए-हस्ती को करे फ़ैज़-ए-हवा, मौज-ए-शराब

चार मौज उठती है तूफ़ान-ए-तरब से हर सू
मौज-ए-गुल, मौज-ए-शफ़क़, मौज-ए-सबा, मौज-ए-शराब

जिस क़दर रूह-ए-नवाती है जिगर तशन:-ए-नाज़
दे है तस्कीं बदम-ए-आब-ए-बक्रा मौज-ए-शराब

बसकि दौड़े है रग-ए-ताक में खूँ हो हो कर
शहपर-ए-रंग से है बाल कुशा, मौज-ए-शराब

मौज:-ए-गुल से चरागाँ है, गुज़रगाह-ए-खयाल
है तसव्वुर में ज़िबस, जल्ब:नुमा मौज-ए-शराब

नशे के पर्दे में है मेह्व-ए-तमाशा-ए-दिमारा
बसकि रखती है सर-ए-नशव-ओ-नुमा मौज-ए-शराब

एक 'आलम प है, तूफ़ानि-ए-कैफ़ीयत-ए-फ़स्ल
मौज:-ए-सब्ज़:-ए-नौख़ेज़ से ता मौज-ए-शराब

शर्ह-ए-हँगाम:-ए-हस्ती है, ज़िहे मौसम-ए-गुल
रहबर-ए-क्रतर: बदरिया है, खुशा मौज-ए-शराब

होश उड़ते हैं मिरे, जल्ब:-ए-गुल देख असद
फिर हुआ वक़्त, कि हो बाल कुशा मौज-ए-शराब

افسوس، کہ دندان کا کیا رزق، فلک نے
 جن لوگوں کی تھی، درخور عقدِ گہر، انگشت
 کافی ہے نشانی تری، چھلے کا نہ دینا
 خالی مجھے دکھلا کے، بوقتِ سفر، انگشت
 لکھتا ہوں، اسد سوزشِ دل سے، سخنِ گرم
 تارکھ نہ سکے کوئی مرے حرف پر انگشت

رہا گر کوئی تا قیامت، سلامت
 پھراک روز مرنا ہے، حضرت سلامت:
 جگر کو مرے عشقِ خوں نابہ مشرب
 لکھے ہے خداوندِ نعمت سلامت
 علی الرغمِ دشمن، شہیدِ وفا ہوں
 مبارک مبارک، سلامت سلامت
 نہیں گر سرو برگِ ادراکِ معنی،
 تماشا ہے نیرنگِ صورت، سلامت

अफ़सोस, कि दन्दाँ का किया रिज़क; फ़लक ने
जिन लोगों की थी, दरख़ुर-ए-‘अक्कद-ए-गुहर, अँगुशत

काफ़ी है निशानी तिरी, छेछे का न देना
ख़ाली मुझे दिखला के, बवक्त-ए-सफ़र, अँगुशत

लिखता हूँ, असद, सोज़िश-ए-दिल से, सुखन-ए-गर्म
ता रख न सके कोई मिरे हर्फ़ पर अँगुशत

रहा गर कोई ता क़यामत, सलामत
फिर इक रोज़ मरना है, हज़रत सलामत

जिगर को मिरे ‘अश्क़-ए-खूँनाब: मशरब
लिखे है खुदावन्द-ए-ने‘मत सलामत

‘अलर्रग़म-ए-दुश्मन, शहीद-ए-वफ़ा हूँ
मुबारक मुबारक, सलामत सलामत

नहीं गर सर-ओ-बर्ग-ए-इदराक-ए-मा‘नी
तमाशा-ए-नैरँग-ए-सूरत , सलामत

مند گئیں، کھولتے ہی کھولتے، آنکھیں، غالب
یار لائے مری بالیں پہ اُسے، پر کس وقت

آمدِ خط سے ہوا ہے سرد جو، بازارِ دوست
دودِ شمعِ کشتہ تھا، شاید خطِ رخسارِ دوست
اے دل ناعاقبت اندیش، ضبطِ شوق کر
کون لاسکتا ہے تابِ جلوۂ دیدارِ دوست
خانہ ویراں سازیِ حیرت تماشا کیجیے
صورتِ نقشِ قدم، ہوں رقتہ رقتارِ دوست
عشق میں، بیدادِ رشکِ غیر نے مارا مجھے
کشتہ دشمن ہوں آخر، گرچہ تھا بیمارِ دوست
چشمِ مارو شن، کہ اس بے درد کا دل شاد ہے
دیدہٗ پُر خوں ہمارا، ساغرِ سرشارِ دوست
غیر، یوں کرتا ہے میری پرسش، اس کے ہجر میں
بے تکلف دوست ہو جیسے کوئی غم خوار دوست

मुँद गई, खोलते ही खोलते आँखें, गालिब
 यार लाये मिरी बालीं प उसे, पर किस वक्त

आमद-ए-खत से हुआ है सर्द जो, बाजार-ए-दोस्त
 दूद-ए-शम'-ए-कुशतः था, शायद खत-ए-रुखसार-ए-दोस्त

अय दिल-ए-ना 'आक्रिबत अन्देश जब्त-ए-शौक कर
 कौन ला सकता है ताब-ए-जल्वः-ए-दीदार-ए-दोस्त

खानः वीरों साजि-ए-हैरत तमाशा कीजिये
 सूरत-ए-नक्रश-ए-क्रदम, हूँ रफ्तः-ए-रफ्तार-ए-दोस्त

'अश्क में, बेदाद-ए-रशक-ए-गैर ने मारा मुझे
 कुशतः-ए-दुश्मन हूँ आखिर, गरचे था बीमार-ए-दोस्त

चश्म-ए-मा रौशन, कि उस बेदर्द का दिल शाद है
 दीदः-ए-पुरखूँ हमारा, सागर-ए-सरशार-ए-दोस्त

गैर, यों करता है मेरी पुरसिश, उसके हिज्र में
 बे तकल्लुक दोस्त हो जैसे कोई गमख्वार-ए-दोस्त

تا کہ میں جانوں، کہ ہے اس کی رسائی واں تلک
 مجھ کو دیتا ہے، پیامِ وعدہ دیدارِ دوست
 جب کہ میں کرتا ہوں اپنا شکوہ ضعفِ دماغ
 سر کر مے ہے وہ، حدیثِ زلفِ عنبر بارِ دوست
 چپکے چپکے مجھ کو روتے دیکھ پاتا ہے، اگر
 ہنس کے کرتا ہے بیانِ شوخیِ گفتارِ دوست
 مہر بانی ہا مے دشمن کی شکایت کیجیے
 یایاں کیجیے، سپاسِ لذتِ آزارِ دوست
 یہ غزل اپنی مجھے جی سے پسند آتی ہے آپ
 ہے ردیفِ شعر میں، غالب زبس تکرارِ دوست

۵۵

گلشن میں بندوبست برنگِ دگر، ہے آج
 قمری کا طوقِ حلقہ بیرونِ در، ہے آج
 آتا ہے ایک پارہٴ دل ہر فغاں کے ساتھ
 تارِ نفس، کمندِ شکارِ اثر، ہے آج
 اے عافیت کنارہ کر، اے انتظام چل
 سیلابِ گریہ درپے دیوار و در، ہے آج

ताकि मैं जानूँ, कि है इसकी रसाई वाँ तलक
मुझको देता है, पयाम-ए-वा'द:-ए-दीदार-ए-दोस्त

जबकि मैं करता हूँ अपना शिकव:-ए-जो'फ़-ए-दिमाग़
सर करे है वह, हदीस-ए-जुल्फ़-ए-'अंबर बार-ए-दोस्त

चुपके चुपके मुझको रोते देख पाता है, अगर
हँस के करता है बयान-ए-शोख़ि-ए-गुफ़्तार-ए-दोस्त

मेहरबानीहा -ए- दुश्मन की शिकायत कीजिये
या बयाँ कीजे, सिपास-ए-लज़्ज़त-ए-आज़ार-ए-दोस्त

यह राज़ल अपनी मुझे जी से पसन्द आती है आप
हैं रदीफ़-ए-शेर में, सालिब, ज़िबस तकरार-ए-दोस्त

५५

गुलशन में बन्द-ओ-बस्त बरँग-ए-दिगर, है आज
कुमरी का तौक़ हल्क़:-ए-बेरून-ए-दर, है आज

आता है एक पार:-ए-दिल हर फ़ुर्साँ के साथ
तार-ए-नफ़स, कमन्द-ए-शिकार-ए-असर, है आज

अय 'आफ़ियत, किनार: कर, अय इन्तिज़ाम, चल
सैलाब-ए-गिरिय: दर पै-ए-दीवार-ओ-दर, है आज

لو ہم مریضِ عشق کے تیمار دار ہیں
اچھا اگر نہ ہو، تو مسیحا کا کیا علاج

نفس نہ انجمنِ آرزو سے باہر کھینچ
اگر شراب نہیں، انتظارِ ساغر کھینچ
کمالِ گرمیِ سعیِ تلاشِ دید نہ پوچھ
برنگِ خار مرے آئینے سے جوہر کھینچ
تجھے بہانہِ راحت ہے انتظار، امے دل
کیا ہے کس نے اشارا، کہ نازِ بستر کھینچ
تری طرف ہے بہ حسرت، نظارۂ نرگس
بکوریِ دل و چشمِ رقیب، ساغر کھینچ
بہ نیمِ غمزہ ادا کر، حقِ ودیعتِ ناز
نیامِ پردۂ زخمِ جگر سے خنجر کھینچ
مرے قدح میں ہے صہبائے آتشِ پنہاں
بروےِ سفرہ، کبابِ دلِ سمندر کھینچ

लो हम मरीज़-ए-‘अशक के तीमारदार हैं
अच्छा अगर न हो, तो मसीहा का क्या ‘अिलाज

नफ़स न अंजुमन-ए-आरजू से बाहर खेंच
अगर शराब नहीं, इन्तिज़ार-ए-सागर खेंच

कमाल-ए-गर्मि-ए-स‘अि-ए-तलाश-ए-दीद न पूछ
बरँग-ए-खार मिरे आइने से जौहर खेंच

तुम्हे बहानः-ए-राहत है इन्तिज़ार, अय दिल
किया है किसने इशारः, कि नाज़-ए-बिस्तर खेंच

तिरी तरफ़ है ब हसरत नज़ारः-ए-नरगिस
बकोरि-ए-दिल-ओ-चश्म-ए-रक़ीब, सागर खेंच

बनीम रामज़ः अदा कर, हक़-ए-वर्दी‘अत-ए-नाज़
नियाम-ए-पर्दः-ए-ज़रख़्म-ए-जिगर से खंजर खेंच

मिरे क़दह में है सहबा-ए-आतश-ए-पिन्हाँ
बरू-ए-सुफ़रा, कबाब-ए-दिल-ए-समन्दर खेंच

حسن، غمزے کی کشاکش سے چھٹا، میرے بعد
 بارے، آرام سے ہیں اہلِ جفا، میرے بعد
 منصبِ شیفگی کے کوئی قابل نہ رہا
 ہوئی معزولیِ انداز و ادا، میرے بعد
 شمع بجھتی ہے، تو اُس میں سے دھواں اُٹھتا ہے
 شعلہٴ عشق سیہ پوش ہوا، میرے بعد
 خوں ہے دل خاک میں، احوالِ بتاں پر، یعنی
 ان کے ناخن ہوئے محتاجِ حنا، میرے بعد
 درِ خورِ عرض نہیں، جوہرِ بے داد کو، جا
 نگہِ ناز ہے سرمے سے خفا، میرے بعد
 ہے جنوں، اہل جنوں کے لئے آغوشِ وداع
 چاک ہوتا ہے گریباں سے جدا، میرے بعد
 کون ہوتا ہے حریفِ مےِ مرد افکنِ عشق
 ہے مکرر لبِ ساقی پہ صلا، میرے بعد
 غم سے مرتا ہوں، کہ اتنا نہیں دنیا میں کوئی
 کہ کرے تعزیتِ مہر و وفا میرے بعد

हुस्न, रामजे की कशाकश से छुटा, मेरे बा'द
बारे; आराम से हैं अहल-ए-जफ़ा, मेरे बा'द

मन्सब-ए-शेफ़ितगी के कोई काबिल न रहा
हुई मा'जूलि-ए-अन्दाज़-ओ-अदा, मेरे बा'द

शम'अ बुझती है, तो उस में से धुआँ उठता है
शो'ल:-ए-'अश्रक सियह पोश हुआ, मेरे बा'द

खूँ है दिल खाक में; अहवाल-ए-बुताँ पर, या'नी
इनके नाखुन हुये मुहताज-ए-हिना, मेरे बा'द

दरखुर-ए-'अर्ज़ नहीं, जौहर-ए-बेदाद को, जा
निगह-ए-नाज़ है सुरमे से खफ़ा, मेरे बा'द

है जुनूँ, अहल-ए-जुनूँ के लिये आगोश-ए-विदा'अ
चाक होता है गरीबाँ से जुदा, मेरे बा'द

कौन होता है हरीफ़-ए-मै-ए-मर्द अफ़ग़ान-ए-'अश्रक
है मुकर्रर लब-ए-साक़ी प सला, मेरे बा'द

राम से मरता हूँ, कि इतना नहीं दुनिया में कोई
कि करे ता'ज़ियत-ए-मेहर-ओ-वफ़ा, मेरे बा'द

آئے ہے بے کسیِ عشق پہ رونا، غالب
کس کے گھر جائے گا سیلابِ بلا میرے بعد

۵۹

بلا سے ہیں، جو یہ پیشِ نظر در و دیوار
نگاہِ شوق کو ہیں، بال و پر در و دیوار
و فورِ اشک نے کاشانے کا کیا یہ رنگ
کہ ہو گئے مرے دیوار و در، در و دیوار
نہیں ہے سایہ، کہ سن کر نویدِ مقدمِ یار
گئے ہیں چند قدمِ پیشتر، در و دیوار
ہوئی ہے کس قدر ارزانیِ مےِ جلوہ
کہ مست ہے ترے کوچے میں ہر در و دیوار
جو ہے تجھے سرِ سوداے انتظار، تو آ
کہ ہیں دکانِ متاعِ نظر در و دیوار
ہجومِ گریہ کا سامان کب کیا میں نے
کہ گر پڑے نہ مرے پانوں پر در و دیوار
وہ آ رہا مرے ہمسائے میں، تو سایے سے
ہوئے فدا در و دیوار پر، در و دیوار

आये है बेकसि-ए-‘अश्रक प रोना, गालिब
किसके घर जायेगा सैलाब-ए-बला, मेरे बाँद

५९

बला से हैं, जो यह पेश-ए-नज़र दर-ओ-दीवार
निगाह-ए-शौक को हैं, बाल-ओ-पर दर-ओ-दीवार

बुफ़ूर-ए-अशक ने काशाने का किया यह रँग
कि हो गये मिरे दीवार-ओ-दर, दर-ओ-दीवार

नहीं है सायः, कि सुनकर नवेद-ए-मक़दम-ए-यार
गये हैं चन्द कदम पेशतर, दर-ओ-दीवार

हुई है किस क़दर अरज़ानि-ए-मै-ए-जल्बः
कि मस्त है तिरे कूचे में हर दर-ओ-दीवार

जो है तुम्हे सर-ए-सौदा-ए-इन्तिज़ार, तो आ
कि हैं दुकान-ए-मता‘-ए-नज़र दर-ओ-दीवार

हुजूम-ए-गिरियः का सामान कब किया मैं ने
कि गिर पड़े न मिरे पाँव पर दर-ओ-दीवार

वह आ रहा मिरे हमसाये में, तो साये से
हुये फ़िदा दर-ओ-दीवार पर, दर-ओ-दीवार

نظر میں کھٹکے ہے، بن تیرے، گھر کی آبادی
ہمیشہ روتے ہیں ہم، دیکھ کر در و دیوار

نہ پوچھ بے خودی عیشِ مقدمِ سیلاب
کہ ناچتے ہیں پڑے، سر بسر در و دیوار

نہ کہہ کسی سے، کہ غالب نہیں زمانے میں
حریفِ رازِ محبت، مگر در و دیوار

۶۰

گھر جب بنا لیا ترے در پر، کہے بغیر
جانے گا اب بھی تو نہ مرا گھر کہے بغیر

کہتے ہیں، جب رہی نہ مجھے طاقتِ سخن
جانوں کسی کے دل کی میں کیوں کر، کہے بغیر

کام اُس سے آ پڑا ہے، کہ جس کا جہان میں
لیوے نہ کوئی نام، ستمگر کہے بغیر

جی میں ہی کچھ نہیں ہے ہمارے، وگرنہ ہم
سر جائے یا رہے، نہ رہیں پر کہے بغیر

چھوڑوں گا میں نہ اُس بتِ کافر کا پوجنا
چھوڑے نہ خلق گو مجھے کافر کہے بغیر

नज़र में खटके हैं, बिन तेरे, घर की आबादी
हमेशः रोते हैं हम, देखकर दर-ओ-दीवार

न पूछ बे खुदि-ए-‘अैश-ए-मक़दम-ए-सैलाब
कि नाचते हैं पड़े, सर बसर दर-ओ-दीवार

न कह किसी से, कि ग़ालिब नहीं ज़माने में
हरीफ़-ए-राज़-ए-महबूबत, मगर दर-ओ-दीवार

६०

घर जब बना लिया तिरे दर पर, कहे बिगैर
जानेगा अब भी तू न मिरा घर कहे बिगैर

कहते हैं, जब रही न मुझे ताक़त-ए-सुखन
जानूँ किसी के दिल की मैं क्योंकर, कहे बिगैर

काम उससे आ पड़ा है, कि जिसका ज़हान में
लेवे न कोई नाम, सितमगर कहे बिगैर

जी में ही कुछ नहीं है हमारे, वगरनः हम
सर जाये या रहे, न रहें पर कहे बिगैर

छोड़ूँगा मैं न उस बुत-ए-काफ़िर का पूजना
छोड़े न खल्क गो मुझे काफ़िर कहे बिगैर

مقصد ہے ناز و غمزہ، ولے گفتگو میں، کام
چلتا نہیں ہے، دشنہ و خنجر کہے بغیر
ہر چند ہو، مشاہدہ حق کی گفتگو
بنتی نہیں ہے، بادہ و ساغر کہے بغیر
بہرا ہوں میں تو چاہیے دونا ہو التفات
ستا نہیں ہوں بات، مکرر کہے بغیر
غالب، نہ کر حضور میں تو بار بار عرض
ظاہر ہے تیرا حال سب اُن پر، کہے بغیر

کیوں جل گیا نہ تابِ رخ یار دیکھ کر
جلتا ہوں اپنی طاقتِ دیدار دیکھ کر
آتش پرست کہتے ہیں اہل جہاں مجھے
سرگرم نالہ ہائے شرر بار دیکھ کر
کیا آبروئے عشق، جہاں عام ہو جفا
رکتا ہوں تم کو بے سبب آزار دیکھ کر

मक़सद है नाज़-ओ-रामज़ः, वले गुफ़्तगू में, काम
चलता नहीं है, दश्नः-ओ-खंज़र कहे बिगैर

हरचन्द, हो मुशाहदः-ए-हक़ की गुफ़्तगू
बनती नहीं है, बादः-ओ-सागर कहे बिगैर

बहरा हूँ मैं, तो चाहिये दूना हो इल्तिफ़ात
सुनता नहीं हूँ बात, मुकर्रर कहे बिगैर

शालिब, न कर हुज़ूर में तू बार बार 'अर्ज़
जाहिर है तेरा हाल सब उनपर, कहे बिगैर

६१

क्यों जल गया न ताब-ए-रुख-ए-यार देख कर
जलता हूँ, अपनी ताक़त-ए-दीदार देख कर

आतश परस्त कहते हैं अहल-ए-जहाँ मुझे
सरगर्म -ए- नालःहा -ए- शररबार देख कर

क्या आबरू-ए-'अिशक़, जहाँ 'आम हो ज़क्रा
रुकता हूँ तुम को बेसबब आज़ार देख कर

آتا ہے میرے قتل کو، پر جوشِ رشک سے
 مرتا ہوں اُس کے ہاتھ میں تلوار دیکھ کر
 ثابت ہوا ہے، گردنِ مینا پہ، خونِ خلق
 لرزے ہے موجِ مے تری رفتار دیکھ کر
 وا حسرتا، کہ یار نے کینچا ستم سے ہاتھ
 ہم کو حریصِ لذتِ آزار دیکھ کر
 بک جاتے ہیں ہم آپ، متاعِ سخن کے ساتھ
 لیکن، عیارِ طبعِ خریدار دیکھ کر
 زُناں باندھ، مُسبحۂ صد دانہ توڑ ڈال
 رہو چلے ہے راہ کو ہموار دیکھ کر
 ان آبلوں سے پانوں کے، گھبرا گیا تھا میں
 جی خوش ہوا ہے راہ کو پُر خار دیکھ کر
 کیا بدگماں ہے مجھ سے، کہ آئینے میں میرے
 طوطی کا عکس سمجھے ہے، زنگار دیکھ کر
 گرنی تھی ہم پہ برقِ تجلی، نہ مَطور پر
 دیتے ہیں بادہ، ظرفِ قدحِ خوار دیکھ کر
 سر پھوڑنا وہ، غالبِ شوریدہ حال کا
 یاد آگیا مجھے، تری دیوار دیکھ کر

आता है मेरे कत्ल को, पर जोश-ए-रश्क से
मरता हूँ उसके हाथ में तलवार देख कर

साबित हुआ है, गर्दन-ए-मीना प खून-ए-खल्क
लरजे है मोज-ए-मै तिरी रक्तार देख कर

वा हसरता, कि यार ने खेंचा सितम से हाथ
हम को हरीस-ए-लज्जत-ए-आज़ार देख कर

बिक जाते हैं हम आप, मता'-ए-सुखन के साथ
लेकिन, 'अयार-ए-तब'-ए-खरीदार देख कर

जुन्नार बाँध, सुबूह:-ए-सद् दान: तोड़ डाल
रहरो चले है राह को, हमवार देख कर

इन आबलों से पाँव के, घबरा गया था मैं
जी खुश हुआ है राह को पुर खार देख कर

क्या बदगुमाँ है मुझ से, कि आईने में मिरे
तूती का 'अक्स समझे है, जंगार देख कर

गिरनी थी हम प बर्क-ए-तजल्ली, न तूर पर
देते हैं बाद:, जर्फ-ए-क़दह ख्वार देख कर

सर फोड़ना वह, गालिब-ए-शोरीद: हाल का
याद आ गया मुझे, तिरी दीवार देख कर

لرزتا ہے مرا دل، زحمتِ مہرِ درخشاں پر
میں ہوں وہ قطرۂ شبنم، کہ ہو خارِ بیاباں پر

نہ چھوڑی حضرت یوسف نے یاں بھی خانہ آرائی
سفیدی دیدۂ یعقوب کی، پھرتی ہے زنداں پر

فنا تعلیمِ درسِ بے خودی ہوں، اُس زمانے سے
کہ مجنوں لام الف لکھتا تھا دیوارِ دبستان پر

فراغت کس قدر رہتی مجھے، تشویشِ مرہم سے
بہم گر صلح کرتے پارہ ہاے دل نمکداں پر

نہیں اقلیمِ الفت میں، کوئی طومارِ ناز ایسا
کہ پشتِ چشم سے جس کے نہ ہووے مہرِ عنوان پر

مجھے اب دیکھ کر ابرِ شفق آلودہ، یاد آیا
کہ فرقت میں تری، آتشِ برستی تھی گلستاں پر

بجز پروازِ شوقِ ناز، کیا باقی رہا ہوگا
قیامتِ اک ہواے تند ہے، خاکِ شہیداں پر

نہ لڑناصح سے، غالب، کیا ہوا، گر اُس نے شدت کی
ہمارا بھی تو، آخر، زور چلتا ہے گریباں پر

लरज़ता है मिरा दिल जहमत-ए-मेहर-ए-दरख्शाँ पर
मैं हूँ वह कतर:-ए-शबनम, कि हो खार-ए-बयाबाँ पर

न छोड़ी हज़रत-ए-यूसुफ़ ने याँ भी खान: आराई
सफ़ेदी दीद:-ए-याक़ूब की, फिरती है ज़िन्दाँ पर

फ़ना ता'लीम-ए-दर्स-ए-बेखुदी हूँ, उस ज़माने से
कि मजनुँ लाम अलिफ़ लिखता था दीवार-ए-दबिस्तौँ पर

फ़राशत किस कदर रहती मुझे, तशवीश-ए-मरहम से
बहम गर सुल्ह करते पार:हा-ए-दिल नमकदाँ पर

नहीं इक्लीम-ए-उल्फ़त में, कोई तूमार-ए-नाज़ ऐसा
कि पुश्त-ए-चश्म से जिसके न होवे मुद्दर 'अुन्वाँ पर

मुझे अब देख कर अब-ए-शफ़क़ आलूद:, याद आया
कि फ़ुक़्त में तिरी, आतश बरसती थी गुलिस्तौँ पर

बज़ुज़ परवाज़-ए-शौक़-ए-नाज़, क्या बाक़ी रहा होगा
क़यामत इक हवा-ए-तुँद है, खाक-ए-शहीदाँ पर

न लड़ नासेह से, ग़ालिब, क्या हुआ, गर उसने शिद्दत की
हमारा भी तो, आख़िर, जोर चलता है गरीबाँ पर

ہے بسکہ، ہر اک ان کے اشارے میں نشاں اور
کرتے ہیں محبت، تو گزرتا ہے گماں اور

یارب نہ وہ سمجھے ہیں، نہ سمجھیں گے مری بات
دے اور دل ان کو، جو نہ دے مجھ کو زباں اور

ابرو سے ہے کیا، اس نگہِ ناز کو، پیوند
ہے تیر مقرر، مگر اس کی ہے کماں اور

تم شہر میں ہو، تو ہمیں کیا غم جب اٹھیں گے
لے آئیں گے بازار سے، جا کر، دل و جاں اور

ہر چند سبک دست ہوئے بُت شکنی میں
ہم ہیں، تو ابھی راہ میں ہے سنگِ گراں اور

ہے خونِ جگر جوش میں، دل کھول کے روتا
ہوتے جو کئی دیدہ خوں نابہ فشاں اور

مرتتا ہوں اس آواز پہ، ہر چند سر اڑ جائے
جلاد کو، لیکن، وہ کہے جائیں، کہ ہاں اور

لوگوں کو ہے خورشیدِ جہاں تاب کا دھوکا
ہر روز دکھاتا ہوں میں اک داغِ نہاں اور

है बसकि, हर इक उनके इशारे में निशाँ और
करते हैं महब्बत, तो गुज़रता है गुमाँ और

यारब, न वह समझे हैं, न समझेंगे मिरी बात
दे और दिल उनको, जो न दे मुझको जबाँ और

अब्रू से है क्या, उस निगाह-ए-नाज़ को, पैवन्द
है तीर मुकर्रर, मगर इसकी है कमाँ और

तुम शहर में हो, तो हमें क्या राम, जब उठेंगे
ले आयेंगे बाज़ार से, जाकर दिल-ओ-जाँ और

हरचन्द सुबुक दस्त हुये, बुत शिकनी में,
हम हैं, तो अभी राह में है सँग-ए-गिराँ और

है खून-ए-जिगर जोश में, दिल खोल के रोता
होते जो कई दीदः-ए-खूँनाबः फ़िशाँ और

मरता हूँ इस आवाज़ प, हरचन्द सर उड़जाय
जल्लाद को, लेकिन, वह कहे जायें, कि हाँ और

लोगों को है खुशीद-ए-जहाँ ताब का धोका
हर रोज़ दिखाता हूँ मैं इक दारा-ए-निहाँ और

لیتا، نہ اگر دل تمہیں دیتا، کوئی دم چین
کرتا، جو نہ مرتا کوئی دن، آہ و فغاں اور

پاتے نہیں جب راہ، تو چڑھ جاتے ہیں نالے
رکتی ہے مری طبع، تو ہوتی ہے رواں اور

ہیں اور بھی دنیا میں سخنور بہت اچھے
کہتے ہیں، کہ غالب کا ہے اندازِ بیاں اور

۶۴

صفا مے حیرتِ آئینہ ہے، سامانِ رنگِ آخر
تغیرِ آبِ برجِ ماندہ کا، پاتا ہے رنگِ آخر

نہ کی سامانِ عیش و جاہ نے تدبیرِ وحشت کی
ہوا جامِ زمرد بھی مجھے، داغِ پلنگِ آخر

۶۵

جنوں کی دستگیری کس سے ہو، گر ہونہ مریانی
گریباں چاک کا حق ہو گیا ہے، میری گردن پر

برنگِ کاغذِ آتش زدہ، نیرنگِ یتابی
ہزار آئینہ دل باندھے ہے بالِ یک تپیدن پر

लेता, न अगर दिल तुम्हें देता, कोई दम चैन
करता, जो न मरता कोई दिन, आह-ओ-फुग़ाँ और

पाते नहीं जब राह, तो चढ़ जाते हैं नाले
रुकती है मिरी तब'अ, तो होती है रवाँ और

हैं और भी दुनिया में सुखनवर बहुत अच्छे
कहते हैं, कि ग़ालिब का है अन्दाज़-ए-बयाँ और

६४

सफ़ा-ए-हैरत-ए-आईनः है, सामान-ए-रँग आखिर
तराख्युर आब-ए-बर जा माँदः का, पाता है रँग आखिर

न की सामान-ए-‘अैश-ओ-जाह ने तद्बीर वहशत की
हुआ ज़ाम-ए-ज़मर्द भी मुझे, दाग़-ए-पलँग आखिर

६५

जुनूँ की दस्तगीरी किस से हो, गर हो न ‘अुरियानी
गरीबाँ चाक का हक़ हो गया है, मेरी गर्दन पर

बरँग-ए-काराज़-ए-आतश ज़दः नैरँग-ए-बेताबी
हज़ार आईनः दिल बाँधे हैं बाल-ए-यक तपीदन पर

فلک سے ہم کو عیشِ رفتہ کا، کیا کیا تقاضا ہے
 متاعِ بُردہ کو، سمجھے ہوئے ہیں قرض، رہزن پر
 ہم اور وہ بے سبب رنج، آشنا دشمن، کہ رکھتا ہے
 شعاعِ مہر سے، تہمت نگہ کی، چشمِ روزن پر
 فنا کو سوئپ، گر مشتاق ہے اپنی حقیقت کا
 فروغِ طالعِ خاشاک ہے موقوفِ گلخن پر
 اسد بسمل ہے کس انداز کا، قاتل سے کہتا ہے
 کہ مشقِ ناز کر، خونِ دو عالم میری گردن پر

۶۶

ستم کش مصاحبت سے ہوں، کہ خواباں تجھ پہ عاشق ہے
 تکلف برطرف، مل جائے گا تجھ سا رقیب آخر

۶۷

لازم تھا کہ دیکھو مرا رستہ کوئی دن اور
 تنہا گئے کیوں، اب رہو تنہا کوئی دن اور
 مٹ جائے گا سر، گر ترا پتھر نہ گھسے گا
 ہوں درپہ ترے ناصیہ فرسا کوئی دن اور

फलक से, हमको 'अश-ए-रक्तः का, क्या क्या तक्राजा है
मता'-ए-बुर्दः को, समझे हुये हैं कर्ज, रहजन पर

हम और वह बेसबब रँज, आशना दुश्मन, कि रखता है
शु'आ'-ए-मेहर से, तुहमत निगह की, चश्म -ए-रौजन पर

फना को सौंप, गर मुश्ताक है अपनी हकीकत का
फरोग-ए-ताले'-ए-खाशाक है मौकूफ गिलखन पर

असद बिस्मिल है किस अन्दाज का, कातिलसे कहता है
कि, मश्क-ए-नाज कर, खून-ए-दो 'आलम मेरी गर्दन पर

६६

सितम कश मस्लिहत से हूँ, कि खूबाँ तुझ प 'आशिक है
तकल्लुफ़ बर तरफ़, मिल जायगा तुझसा रक़ीब आखिर

६७

लाजिम था कि देखो मिरा रस्तः कोई दिन और
तनहा गये क्यों अब रहो तनहा कोई दिन और

मिट जायेगा सर, गर तिरा पत्थर न घिसेगा
हूँ दर प तिरा नासियः फ़रसा कोई दिन और

آئے ہو کل اور آج ہی کہتے ہو، کہ جاؤں
مانا، کہ ہمیشہ نہیں اچھا، کوئی دن اور

جاتے ہوئے کہتے ہو، قیامت کو ملیں گے
کیا خوب، قیامت کا ہے گویا کوئی دن اور

ہاں اے فلک پیر، جواں تھا ابھی عارف
کیا تیرا بگڑتا، جو نہ مرتا کوئی دن اور

تم ماہ شب چار دہم تھے، مرے گھر کے
پھر کیوں نہ رہا گھر کا وہ نقشا، کوئی دن اور

تم کون سے تھے ایسے کھرے، داد و ستد کے
کرتا ملک الموت تقاضا، کوئی دن اور

مجھ سے تمہیں نفرت سہی، نیر سے لڑائی
بچوں کا بھی دیکھا نہ تماشا، کوئی دن اور

گزری نہ بہر حال یہ مدت، خوش و ناخوش
کرنا تھا، جواں مرگ، گزارا کوئی دن اور

ناداں ہو، جو کہتے ہو، کہ کیوں جیتے ہو، غالب
قسمت میں ہے، مرنے کی تمنا کوئی دن اور

आये हो कल और आज ही कहते हो, कि जाऊँ
माना, कि हमेशः नहीं अच्छा, कोई दिन और

जाते हुये कहते हो, क़यामत को मिलेंगे
क्या ख़ूब, क़यामत का है गोया कोई दिन और

हाँ अय फ़लक-ए-पीर, जवाँ था अभी 'आरिफ़
क्या तेरा बिगड़ता, जो न मरता कोई दिन और

तुम माह-ए-शब-ए-चारदहुम थे, मिरे घर के
फिर क्यों न रहा घर का वह नक़्शा कोई दिन और

तुम कौन से थे ऐसे खरे, दाद-ओ-सितद के
करता मलकुल मौत तक्राज़ा, कोई दिन और

मुझसे तुम्हें नफ़रत सही, नय्यर से लड़ाई
बच्चों का भी देखा न तमाशा कोई दिन और

गुज़री न बहरहाल यह मुद्दत ख़ुश-ओ-नाख़ुश
करना था, जवाँमर्ग, गुज़ारा कोई दिन और

नादाँ हो, जो कहते हो, कि क्यों जीते हो ग़ालिब
क्रिस्मत में है, मरने की तमन्ना कोई दिन और

فارغ مجھے نہ جان، کہ مانندِ صبح و مہر
 ہے داغِ عشق، زینتِ جیبِ کفنِ ہنوز
 ہے نازِ مفلساں، زرِ از دست رفتہ پر
 ہوں گل فروشِ شوخیِ داغِ کہنِ ہنوز
 مے خانہ جگر میں یہاں خاک بھی نہیں
 خمیازہ کھینچے ہے بتِ بے داد فنِ ہنوز

حریفِ مطلبِ مشکل نہیں، فسوںِ نیاز
 دعا قبول ہو یارب، کہ عمرِ خضرِ دراز
 نہ ہو بہ ہرزہ، ییاباں نوردِ وہمِ وجود
 ہنوز تیرے تصور میں ہے نشیب و فراز
 وصالِ جلوہ تماشا ہے، پر دماغِ کہاں
 کہ دیجے آئینہ انتظار کو پرواز
 ہر ایک ذرہ عاشق ہے آفتاب پرست
 گئی نہ خاک ہوئے پر، ہوا مے جلوہ ناز

फारिसा मुझे न जान, कि मानिन्द-ए-सुब्ह-ओ-मेहर
है दारा-ए-‘अशिक्र, जीनत-ए-जैब-ए-कफन हनोज

हैं नाज-ए-मुफ्लिसाँ जर-ए-अजदस्त रफतः पर
हूँ गुल फरोश-ए-शोखि-ए-दारा-ए-कुहन हनोज

मैखानः-ए-जिगर में यहाँ खाक भी नहीं
खमियाजा खेंचे है बुत-ए-बेदाद फन हनोज

हरीफ-ए-मतलब-ए-मुश्किल नहीं, फूसून-ए-नियाज
दु‘आ कुबूल हो यारब, कि ‘अुम्र-ए-खिज़्र दराज

न हो बहरजः बयाबाँ नवर्द-ए-वहम-ए-वुजूद
हनोज तेरे तसव्वुर में है नशेब-ओ-फराज

विसाल जल्वः तमाशा है, पर दिमारा कहाँ
कि दीजे आईनः-ए-इन्तिज़ार को परवाज

हर एक ज़रः-ए-‘आशिक्र है आप्रताब परस्त
गई न खाक हुये पर, हवा-ए-जल्वः-ए-नाज

نہ پوچھ وسعتِ میخانہ جنوں، غالب
جہاں، یہ کاسہ گردوں، ہے ایک خاک انداز

۷۰

وسعتِ سعیِ کرم دیکھ، کہ سرتاسرِ خاک
گزرے ہے آبلہ پا ابرِ گہر بار ہنوز
یک قلم کاغذِ آتش زدہ، ہے صفحہ دشت
نقشِ پا میں، ہے تپِ گرمیِ رفتار ہنوز

۷۱

کیوں کر اُس بت سے رکھوں جاں عزیز
کیا نہیں ہے مجھے ایمانِ عزیز
دل سے نکلا، پہ نہ نکلا دل سے
ہے ترے تیر کا پیکانِ عزیز
تاب لائے ہی بنے گی، غالب
واقعہ سخت ہے اور جانِ عزیز

न पूछ वुस'अत-ए-मै खान:-ए-जुनूँ, गालिब
जहाँ; यह कास:-ए-गदूँ, है एक खाक अन्दाज़

७०

वुस'अत-ए-स'अ-ए-करम देख, कि सर ता सर-ए-खाक
गुजरे है आबल: पा अब-ए-गुहर बार हनोज़

यक कलम कागज़-ए-आतश ज़द:, है सफ़ह:-ए-दशत
नक़श-ए-पा में, है तप-ए-गर्मि-ए-रफ़्तार हनोज़

७१

क्योंकर उस बुत से रखूँ जान 'अज़ीज़
क्या नहीं है मुझे ईमान 'अज़ीज़

दिल से निकला, प न निकला दिल से
है तिरे तीर का पैकान 'अज़ीज़

ताब लाये ही बनेगी, गालिब
वाकि'अ: सख़्त है और जान 'अज़ीज़

نہ گلِ نغمہ ہوں، نہ پردہ ساز
میں ہوں اپنی شکست کی آواز

تو، اور آرایشِ خمِ کاکل
میں، اور اندیشہ ہائے دور و دراز

لافِ تمکین، فریبِ سادہ دلی
ہم ہیں، اور راز ہائے سینہ گداز

ہوں گرفتارِ اُلفتِ صیاد
ورنہ باقی ہے طاقتِ پرواز

وہ بھی دن ہو، کہ اُس ستم گر سے
ناز کھینچوں، بجائے حسرتِ ناز

نہیں دل میں مرے، وہ قطرہٴ خوں
جس سے مڑگاں ہوئی نہ ہو گلباز

اے ترا غمزہ، یک قلم انگیز
اے ترا ظلم، سر بسر انداز

تو ہوا جلوہ گر، مبارک ہو
ریزشِ سجدہٴ جبینِ نیاز

न गुल-ए-नगमःहूँ, न पर्दः-ए-साज
 में हूँ अपनी शिकस्त की आवाज

तू, और आराइश -ए- खम -ए- काकुल
 मैं, और अन्देशहःहा-ए-दूर-ओ-दराज

लाफ़-ए-तमकीं, फ़रेब-ए-सादः दिली
 हम हैं, और राजहा-ए-सीनः गुदाज

हूँ गिरफ़्तार -ए- उल्फ़त -ए- सय्याद
 वर्नः बाक़ी है ताक़त-ए-परवाज

वह भी दिन हो, कि उस सितमगर से
 नाज खेँचूँ, बजाय हसरत-ए-नाज

नहीं दिल में मिरे, वह क़तरः-ए-खूँ
 जिस से मिशग़ाँ हुई न हो गुलबाज

अय तिरा रामजः, यक क़लम अँगोज़
 अय तिरा जुल्म, सर बसर अन्दाज

तू हुआ जल्बःगर, मुबारक हो
 रेज़िश-ए-सिज़्दः-ए-जबीन-ए-नियाज

مجھ کو پوچھا، تو کچھ غضب نہ ہوا
میں غریب اور تُو غریب نواز

اسد اللہ خاں تمام ہوا
اے دریغا، وہ رندِ شاہد باز

۷۳

مژدہ، اے ذوقِ اسیری، کہ نظر آتا ہے
دامِ خالی، قفسِ مرغِ گرفتار کے پاس

جگرِ تشنہٴ آزار، تسلی نہ ہوا
جو مے خوں ہم نے بہائی بُنِ ہر خار کے پاس

مند گئیں کھولتے ہی کھولتے آنکھیں، ہے، ہے
خوب وقت آئے تم، اس عاشقِ بیمار کے پاس

میں بھی رک رک کے نہ مرتا، جو زباں کے بدلے
دشنہ اک تیز سا ہوتا، مرے غمِ خوار کے پاس

دہنِ شیر میں جا بیٹھیے، لیکن اے دل
نہ کھڑے ہو جیے خوبانِ دل آزار کے پاس

دیکھ کر تجھ کو، چمن بسکہ نمو کرتا ہے
خود بخود پہنچے ہے گل، گوشہٴ دستار کے پاس

मुझको पूछा, तो कुछ राजब न हुआ
मैं गरीब और तू गरीब नवाज

असदुल्लाह खाँ तमाम हुआ
अय दरेगा, वह रिन्द-ए-शाहिद बाज

७३

मुशदः अय जौक-ए-असीरी, कि नजर आता है
दाम खाली, कफ़स-ए-मुरा-ए-गिरफ़्तार के पास

जिगर-ए-तशनः -ए- आज़ार, तसल्ली न हुआ
जू-ए-खूँ हम ने बहाई बुन-ए-हर खार के पास

मुँद गई खोलते ही खोलते आँखें, हय, हय
खूब वक़्त आये तुम, इस 'आशिक-ए-बीमार के पास

मैं भी रुक रुक के न मरता, जो जबाँ के बदले
दशनः इक तेज़ सा होता, मिरे गमख़्वार के पास

दहन-ए-शेर में जा बैठिये, लेकिन अय दिल
न खड़े हूजिये खूबान-ए-दिल आज़ार के पास

देख कर तुझको, चमन बसकि नमू करता है
खुद बखुद पहुँचे है गुल, गोशः-ए-दस्तार के पास

مر گیا پھوڑ کے سر، غالبِ وحشی، ہے، ہے
بیٹھنا اُس کا وہ، آکر تری دیوار کے پاس

۷۴

نہ لیوے گر خسِ جوہر، طراوت سبزہ خط سے
لگاوے خانہ آئینہ میں رُومے نگارِ آتش
فروغِ حُسن سے ہوتی ہے حلِ مشکلِ عاشق
نہ نکلے شمع کے پاسے، نکالے گر نہ خارِ آتش

۷۵

جادۂ رہِ مُخور کو وقتِ شام ہے تارِ شعاع
چرخِ وا کرتا ہے ماہِ نو سے آغوشِ وداع

۷۶

رُخِ نگار سے، ہے سوزِ جاودانیِ شمع
ہوئی ہے آتشِ گل، آبِ زندگانیِ شمع
زبانِ اہلِ زباں میں، ہے مرگ خاموشی
یہ بات بزم میں روشن ہوئی زبانیِ شمع

मर गया फोड़ के सर, गालिब-ए-वहशी, हय, हय
बैठना उसका वह आकर तिरी दीवार के पास

७४

न लेवे गर खस-ए-जौहर, तरावत सब्जः-ए-खत से
लगावे खानः-ए-आईनः में रू-ए-निगार आतश

फ़रोश-ए-हुस्न से होती है हल्ल-ए-मुश्किल-ए-‘आशिक्र
न निकले शम्‘अ के पा से, निकाले गर न खार आतश

७५

जादः-ए-रह खुर को वक़्त-ए-शाम है तार-ए-शु‘आ‘अ
चख़्वा करता है माह-ए-नौ से आग़ोश-ए-विदा‘अ

७६

रुख-ए-निगार से, है सोज़-ए-जाविदानि-ए-शम्‘अ
हुई है आतश-ए-गुल, आब-ए-ज़िन्दगानि-ए-शम्‘अ

ज़बान-ए-अहल-ए-ज़बाँ में, है मर्ग खामोशी
यह बात बज़्म में, रौशन हुई ज़बानि-ए-शम्‘अ

کرے ہے صرف بہ ایمائے شعلہ قصہ تمام
 بہ طرزِ اہلِ فنا، ہے فسانہ خوانیِ شمع
 غم اس کو حسرتِ پروانہ کا ہے، اے شعلہ
 ترے لرز نے سے ظاہر ہے ناتوانیِ شمع
 ترے خیال سے روح ہتزاز کرتی ہے
 بہ جلوہ ریزیِ باد و بہ پرفشانیِ شمع
 نشاطِ داغِ غمِ عشق کی بہار، نہ پوچھ
 شگفتگی ہے شہیدِ گلِ خزانہِ شمع

جلے ہے دیکھ کے بالینِ یار پر مجھ کو
 نہ کیوں ہو دل پہ مرے، داغِ بدگمانیِ شمع

۷۷

بیمِ رقیب سے نہیں کرتے وداعِ ہوش
 مجبوریاں تلک ہوئے، اے اختیار، حیف
 جلتا ہے دل، کہ کیوں نہ ہم اک بار جل گئے
 اے نا تمامیِ نفسِ شعلہ بار، حیف

करे है सर्क ब ईमा-ए-शो'लः क्रिस्सः तमाम
बतर्ज-ए-अह्ल-ए-फना, है फसानः ख्वानि-ए-शम्'अ

राम उसको हसरत-ए-परवानः का है, अय शो'लः
तिरे लरजने से जाहिर है नातवानि-ए-शम्'अ

तिरे खयाल से रुह एह्तिजाज करती है
ब जल्वः रेजि-ए-बाद-ओ-ब परफिशानि-ए-शम्'अ

निशात-ए-दाश-ए-राम-ए-'अशक की बहार, न पूछ
शिगुप्तिगी है शहीद-ए-गुल-ए-खजानि-ए-शम्'अ

जले है देख के बालीन-ए-यार पर मुझको
न क्यों हो दिल प मिरे, दाश-ए-बदगुमानि-ए-शम्'अ

७७

बीम-ए-रकीब से नहीं करते विदा'-ए-होश
मजबूर याँ तलक हुये, अय इस्तिथार, हैफ

जलता है दिल, कि क्यों न हम इक बार जल गये
अय नातमामि-ए-नफस-ए-शो'लः बार, हैफ

زخم پر چھڑکیں کہاں، طفلانِ بے پروا، نمک
کیا مزہ ہوتا، اگر پتھر میں بھی ہوتا، نمک

گردِ راہِ یار ہے سامانِ نازِ زخمِ دل
ورنہ ہوتا ہے جہاں میں کس قدر پیدا نمک

مجھ کو ارزانی رہے، تجھ کو مبارک ہو جیو
نالہٴ بلبل کا درد، اور خندۂ گل کا نمک

شورِ جولاں تھا کنارِ بحر پر کس کا، کہ آج
گردِ ساحل ہے، بہ زخمِ موجۂ دریا، نمک

داد دیتا ہے مرے زخمِ جگر کی، واہ، واہ
یاد کرتا ہے مجھے، دیکھے ہے وہ جس جا نمک

چھوڑ کر جانا تنِ مجروحِ عاشق، حیف ہے
دل طلب کرتا ہے زخم، اور مانگے ہیں اعضا نمک

غیر کی منت نہ کھینچوں گا، پے توقیرِ درد
زخمِ مثلِ خندۂ قافل ہے، سر تا پا نمک

یاد ہیں، غالب تجھے وہ دن، کہ وجدِ ذوق میں
زخم سے گرتا، تو میں پلکوں سے چنتا تھا نمک

जख्म पर छिड़कें कहाँ, तिफ़्लान-ए-बेपरवा, नमक
क्या मज़ा होता, अगर पत्थर में भी होता, नमक

गर्द-ए-राह-ए-यार है सामान-ए-नाज़-ए-जख्म-ए-दिल
वर्नः होता है जहाँ में किस क्रूर पैदा, नमक

मुझको अरज़ानी रहे, तुझको मुबारक हूजियो
नालः-ए-बुलबुल का दर्द, और खन्दः-ए-गुल का नमक

शोर-ए-जौलों था किनार-ए-बहर पर किसका, कि आज
गर्द-ए-साहिल है, बजख्म-ए-मौजः-ए-दरिया, नमक

दाद देता है मिरे जख्म-ए-जिगर की, वाह, वाह
याद करता है मुझे, देखे है वह जिस जा, नमक

छोड़ कर जाना तन-ए-मजरूह-ए-आशिक, हैफ़ है
दिल तलब करता है जख्म, और माँगे हैं आजा, नमक

शैर की मिन्नत न खेंचूँगा, पै-ए-तौक़ीर-ए-दर्द
जख्म मिरल-ए-खन्दः-ए-क्रातिल है, सर ता पा नमक

याद हैं, ग़ालिब, तुझे वह दिन, कि वज्द-ए-जौक़ में
जख्म से गिरता, तो मैं पलकों से चुनता था नमक

آہ کو چاہیے اک عمر، اثر ہونے تک
کون جیتا ہے تری زلف کے سر ہونے تک

دام ہر موج میں ہے، حلقہ صد کام نہنگ
دیکھیں کیا گزرے ہے قطرے پہ، گہر ہونے تک

عاشقی صبر طلب اور تمنا بے تاب
دل کا کیا رنگ کروں، خونِ جگر ہونے تک

ہم نے مانا، کہ تغافل نہ کرو گے، لیکن
خاک ہو جائیں گے ہم، تم کو خبر ہونے تک

پرتوِ خور سے ہے شبنم کو، فنا کی تعلیم
میں بھی ہوں، ایک عنایت کی نظر ہونے تک

یک نظر بیش نہیں، فرصتِ ہستی غافل
گرمیِ بزم ہے، اک رقصِ شرر ہونے تک

غمِ ہستی کا، اسد، کس سے ہو جز مرگ علاج
شمع ہر رنگ میں جلتی ہے سحر ہونے تک

आह को चाहिये इक 'अुम्र, असर होने तक
कौन जीता है तिरी जुल्फ के सर होने तक

दाम-ए-हर मौज में है, हल्कः-ए-सद काम-ए-निहंग
देखें क्या गुजरे है कतरे प, गुहर होने तक

'आशिकी सब तलब और तमन्ना बेताब
दिल का क्या रँग करूँ, खून-ए-जिगर होने तक

हमने माना, कि तशाफुल न करोगे; लेकिन
खाक हो जायेंगे हम, तुमको खबर होने तक

परतब-ए-खुर से है शबनम को, फना की ता'लीम
मैं भी हूँ, एक 'अिनायत की नज़र होने तक

यक नज़र बेश नहीं, फुर्सत-ए-हस्ती शाफ़िल
गर्मि-ए-बज़्म है, इक रक्स-ए-शरर होने तक

राम-ए-हस्ती का, असद किससे हो जुज़ मर्ग 'अिलाज
शम'अ हर रँग में जलती है सहर होने तक

گر تجھ کو ہے یقینِ اجابت، دعا نہ مانگ
 یعنی بغیرِ یکِ دلِ بے مدعا، نہ مانگ
 آتا ہے داغِ حسرتِ دل کا شمار یاد
 مجھ سے مرے گنہ کا حساب، اے خدا، نہ مانگ

ہے کس قدر ہلاکِ فریبِ وفا مے گل
 بلبل کے کاروبار پہ ہیں خندہ ہامے گل
 آزادی نسیمِ مبارک، کہ ہر طرف
 ٹوٹے پڑے ہیں حلقہٴ دامِ ہوامے گل
 جو تھا، سو موجِ رنگ کے دھوکے میں رہ گیا
 اے وامے، نالہٴ لبِ مٰخونینِ نوامے گل
 خوش حال اُس حریفِ سیہ مست کا، کہ جو
 رکھتا ہو، مثلِ سایۂ گل، سر بہ پامے گل
 ایجاد کرتی ہے اُسے تیرے لیے، بہار
 میرا رقیب ہے، نفسِ عطر سامے گل

गर तुझको है यक्रीन-ए-इजाबत, दु'आ न माँग
या'नी बिगौर-ए-यक दिल-ए-बेमुद्'आ, न माँग

आता है दाग-ए-हसरत-ए-दिल का शुमार याद
मुझसे मिरे गुनह का हिसाब, अय खुदा न माँग

है किस कदर हलाक-ए-फ़रेब-ए-वफ़ा-ए-गुल
बुलबुल के कार-ओ-बार प हैं खन्दःहा-ए-गुल

आजादि-ए-नसीम मुबारक, कि हर तरफ़
टूटे पड़े हैं हल्कः-ए-दाम-ए-हवा-ए-गुल

जो था, सो मौज-ए-रँग के धोके में रह गया
अय बाये, नालः-ए-लब-ए-खूनीं नवा-ए-गुल

खुश हाल उस हरीफ़-ए-सियह मस्त का, कि जो
रखता हो मिस्ल-ए-सायः-ए-गुल, सर ब पा-ए-गुल

ईजाद करती है उसे तेरे लिये, बहार
मेरा रक़ीब है, नफ़स-ए-'अित्र सा-ए-गुल

شرمندہ رکھتے ہیں مجھے بادِ بہار سے
 مینامے بے شراب و دلِ بے ہوا مے گل
 سطوت سے تیرے جلوۂ مُحسنِ غیور کی
 خوں ہے میری نگاہ میں رنگِ ادا مے گل
 تیرے ہی جلوے کا ہے یہ دھوکا، کہ آج تک
 بے اختیار دوڑے ہے گلِ درقفا مے گل
 غالب، مجھے ہے اُس سے ہم آغوشی آرزو
 جس کا خیال ہے گلِ جیبِ قبا مے گل

۸۲

غم نہیں ہوتا ہے آزادوں کو، بیش از یک نفس
 برق سے کرتے ہیں روشن، شمعِ ماتم خانہ ہم
 محفلیں برہم کرے ہے، گنجفہ بازِ خیال
 ہیں ورق گردانیِ نیرنگِ یک بُت خانہ ہم
 باوجودِ یک جہاں، ہنگامہ پیدائی نہیں
 ہیں چراغانِ شبستانِ دلِ پروانہ ہم
 ضعف سے ہے، نے قناعت سے، یہ ترکِ جستجو
 ہیں و بالِ تکیہ گاہِ ہمتِ مردانہ ہم

शर्मिन्दः रखते हैं मुझे बाद-ए-बहार से
मीना-ए-बे शराब-ओ-दिल-ए-बे हवा-ए-गुल

सतवत से तेरे जल्वः-ए-हुस्न-ए-रायूर की
खूँ है मिरी निगाह में रँग-ए-अदा-ए-गुल

तेरे ही जल्वे का है यह धोका, कि आज तक
बे इख्तियार दौड़े है गुल दर कफ़ा-ए-गुल

शालिब, मुझे है उससे हम आशोशी आरजू
जिसका खयाल है गुल-ए-जैब-ए-कबा-ए-गुल

८२

राम नहीं होता है आज्ञादों को, बेश अज यक नफ़्स
बर्क से करते हैं रौशन, शम्-अ-ए-मातम खानः हम

महफ़िलें बरहम करे है, गँजफ़ः बाज़-ए-खयाल
हैं बरक़ गर्दानि-ए-नैरँग-ए-यक बुतखानः हम

बावुजूद-ए-यक जहाँ, हँगामः पैदाई नहीं
हैं चराग़ान-ए-शबिस्तान-ए-दिल-ए-परवानः हम

जोफ़ से है, ने क़नाअत से, यह तर्क-ए-जुस्तुजू
हैं वबाल-ए-तक़यः गाह-ए-हिम्मत-ए-मर्दानः हम

دائم الحبس اس میں ہیں لا کھوں تمنائیں، اسد
جاتے ہیں سینہ پُر خوں کو زنداں خانہ ہم

۸۳

بہ نالہ حاصلِ دل بستگی فراہم کر
متاعِ خانہ زنجیر، جُز صدا، معلوم

۸۴

مجھ کو دیارِ غیر میں مارا، وطن سے دور
رکھ لی مرے خدا نے، مری بیکسی کی شرم

وہ حلقہ ہا مے زلف، کمیں میں ہیں، اے خدا
رکھ لیجو میرے دعویٰ وارسنگی کی شرم

۸۵

لوں وام بختِ خفتہ سے، یک خوابِ خوش، ولے
غالب، یہ خوف ہے، کہ کہاں سے ادا کروں

दाइमुल हब्स इस में हैं लाखों तमन्नायें, असद
जानते हैं सीनः-ए-पुरखूँ को जिन्दाँ खानः हम

८३

ब नालः हासिल-ए-दिल बस्तगी फ़राहम कर
मता'-ए-खानः-ए-जंजीर, जुज़ सदा, मा'लूम

८४

मुझको दयार-ए-ग़ैर में मारा, वतन से दूर
रख ली मिरे खुदा ने, मिरी बेकसी की शर्म

वह हल्कःहा-ए-जुल्फ़, कर्मी में हैं, अय खुदा
रख लीजो मेरे दा'वः-ए-वारस्तगी की शर्म

८५

लूँ दाम बख्त-ए-खुप्तः से, यक ख़्वाब-ए-खुश, वले
ग़ालिब, यह ख़ौफ़ है, कि कहाँ से अदा करूँ

وہ فراق اور وہ وصال کہاں
وہ شب و روز و ماہ و سال کہاں

فرستِ کاروبارِ شوق کسے
ذوقِ نظارۂ جمال کہاں

دل تو دل، وہ دماغ بھی نہ رہا
شورِ سوداے خط و خال کہاں

تھی وہ اک شخص کے تصور سے
اب وہ رعنائیِ خیال کہاں

ایسا آساں نہیں، لہو رونا
دل میں طاقت، جگر میں حال کہاں

ہم سے چھوٹا قمار خانہ عشق
واں جو جاویں، گرہ میں مال کہاں

فکرِ دنیا میں سرکھپاتا ہوں
میں کہاں اور یہ وبال کہاں

مضمحل ہو گئے قوی، غالب
وہ عناصر میں اعتدال کہاں

वह फ़िराक़ और वह विसाल कहाँ
वह शब-ओ-रोज़-ओ-माह-ओ-साल कहाँ

फ़ुर्सत-ए-कार-ओ-बार-ए-शौक़ किसे
जौक़-ए-नज़्ज़ार:-ए-जमाल कहाँ

दिल तो दिल, वह दिमाग़ भी न रहा
शोर-ए-सौदा-ए-ख़त्त-ओ-ख़ाल कहाँ

थी वह इक़ शख़्स के तसव्वुर से
अब वह र'अनाइ-ए-ख़याल कहाँ

ऐसा आसौं नहीं, लहू रोना
दिल में ताक़त, जिगर में हाल कहाँ

हम से छूटा किमार ख़ान:-ए-'अश्रक़
वाँ जो जावें, गिरह में माल कहाँ

फ़िरक़-ए-दुनिया में सर खपाता हूँ
मैं कहाँ और यह बबाल कहाँ

मुज़महिल होगये कुवा, ग़ालिब
वह 'अनासिर में ए'तिदाल कहाँ

کی وفا ہم سے، تو غیر اس کو جفا کہتے ہیں
ہوتی آتی ہے، کہ اچھوں کو برا کہتے ہیں

آج ہم اپنی پریشانیِ خاطر اُن سے
کہنے جاتے تو ہیں، پر دیکھیے، کیا کہتے ہیں

اگلے وقتوں کے ہیں یہ لوگ انہیں کچھ نہ کہو
جو مے و نغمہ کو، اندوہ رُبا کہتے ہیں

دل میں آجائے ہے، ہوتی ہے جو فرصت غش سے
اور پھر کون سے نالے کو رسا کہتے ہیں

ہے پر مے سرحدِ ادراک سے، اپنا مسجود
قبلے کو اہلِ نظر قبلہ نما کہتے ہیں

پامے افکار پہ، جب سے تجھے رحم آیا ہے
خارِ رہ کو تر مے ہم، مہر گیا کہتے ہیں

اک شرر دل میں ہے، اُس سے کوئی گھبرائے گا کیا
آگ مطلوب ہے ہم کو، جو ہوا کہتے ہیں

دیکھیے لاتی ہے اُس شوخ کی نخوت، کیا رنگ
اُس کی ہر بات پہ ہم، نامِ خدا، کہتے ہیں

की वफ़ा हम से, तो शैर उसको जफ़ा कहते हैं
होती आई है, कि अच्छों को बुरा कहते हैं

आज हम अपनी परीशानि-ए-खातिर उनसे
कहने जाते तो हैं, पर देखिये, क्या कहते हैं

अगले वक्तों के हैं यह लोग, इन्हें कुछ न कहो
जो मै-ओ-नःमः को, अन्दोह रुबा कहते हैं

दिल में आजाये है, होती है जो फ़ुर्सत राश से
और फिर कौन से नाले को रसा कहते हैं

है परे सरहद-ए-इदराक से, अपना मस्जूद
क्रिबले को अहल-ए-नज़र क्रिबलः नुमा कहते हैं

पा-ए-अफ़गार प, जबसे तुम्हें रहम आया है
खार-ए-रह को तिरे हम, मेहर गया कहते हैं

इक शरर दिल में है, उससे कोई घबरायेगा क्या
आग मतलूब है हमको, जो हवा कहते हैं

देखिये लाती है उस शोख की नख़्ख़त, क्या रँग
उसकी हर बात प हम, नाम-ए-ख़ुदा, कहते हैं

وحشت و شیفۃ اب مرثیہ کہویں، شاید
مرگیا غالبِ آشفۃ نوا، کہتے ہیں

۸۸

آبرو کیا خاک اُس گل کی، کہ گلشن میں نہیں
ہے گریساں ننگِ پیراہن، جو دامن میں نہیں
ضعف سے، اے گریہ، کچھ باقی مرے تن میں نہیں
رنگ ہو کر اڑ گیا، جو خوں کہ دامن میں نہیں

ہو گئے ہیں جمع، اجزائے نگاہِ آفتاب
ذرے، اُس کے گھر کی دیواروں کے روزن میں نہیں
کیا کہوں تاریکیِ زندانِ غم، اندھیر ہے
پنبہ نورِ صبح سے کم، جس کے روزن میں نہیں

روتنِ ہستی ہے عشقِ خانہ ویراں ساز سے
انجمنِ بے شمع ہے، گر برقِ خرمن میں نہیں
زخمِ سلوانے سے، مجھ پر چارہ جوئی کا ہے طعن
غیر سمجھا ہے، کہ لذتِ زخمِ سوزن میں نہیں

بسکہ ہیں ہم اک بہارِ ناز کے مارے ہوئے
جلوۂ گل کے سوا، گردِ اپنے مدفن میں نہیں

वह्शत-ओ-शेफ्तः अब मरसियः कहवें, शायद
मर गया शालिब-ए-आशुक्तः नवा, कहते हैं

८८

आबरू क्या खाक उस गुल की, कि गुलशन में नहीं
है गरीबाँ नँग-ए-पैराहन, जो दामन में नहीं

जोफ़ से, अय गिरियः, कुछ बाक़ी मिरे तन में नहीं
रँग हो कर उड़ गया, जो खूँ कि दामन में नहीं

हो गये हैं जम'अ, अज्जा-ए-निगाह-ए-आफ़ताब
जर्रे, उस के घर की दीवारों के रौज़न में नहीं

क्या कहूँ तारीकि-ए-ज़िन्दान-ए-शम, अंधेर है
पँबः नूर-ए-सुबूह से कम, जिस के रौज़न में नहीं

रौनक-ए-हस्ती है 'अशक़-ए-ख़ानः वीराँ साज़ से
अंजुमन बे शम्'अ है, गर बर्क़ ख़िर्मन में नहीं

ज़ख़्म सिलवाने से, मुझ पर चारः जूई का है ता'न
ग़ैर समझा है, कि लज़्ज़त ज़ख़्म-ए-सूज़न में नहीं

बसकि हैं हम इक बहार-ए-नाज़ के मारे हुये
जल्बः-ए-गुल के सिवा, गर्द अपने मदफ़न में नहीं

قطرہ قطرہ، اک ہیولیٰ ہے، نئے ناسور کا
 خوں بھی، ذوقِ درد سے، فارغ مرے تن میں نہیں
 لے گئی ساقی کی نخوت، قلزمِ آشامی مری
 موجِ مے کی آج رگ مینا کی گردن میں نہیں
 ہو فشارِ ضعف میں کیا ناتوانی کی نمود
 قد کے جھکنے کی بھی گنجائش مرے تن میں نہیں
 تھی وطن میں شان کیا غالب، کہ ہو غربت میں قدر
 بے تکلف، ہوں وہ مشتملِ خس، کہ گلخن میں نہیں

عہدے سے مدحِ ناز کے، باہر نہ آسکا
 گر اک ادا ہو، تو اُسے اپنی قضا کہوں
 حلقے ہیں چشمِ ہامے کشادہ بسوئے دل
 ہر تارِ زلف کو نگہِ سرمہ سا کہوں
 میں اور صد ہزار نواے جگر خراش
 تو، اور ایک وہ نشیدن، کہ کیا کہوں
 ظالم، مرے گماں سے مجھے منفعل نہ چاہ
 ہے، ہے، خدا نکر دہ، تجھے بے وفا کہوں

क्रतरः क्रतरः, इक हयूला है, नये नासूर का
खूँ भी, जौक-ए-दर्द से, फारिग मिरे तन में नहीं

ले गई साक्री की नख्वत, कुल्जुम आशामी मिरी
मौज-ए-मै की आज रग मीना की गर्दन में नहीं

हो फिशार-ए-जो'फ़ में क्या नातवानी की नुमूद
क्रद के झुकने की भी गुंजाइश मिरे तन में नहीं

थी वतन में शान क्या गालिब, कि हो गुर्वत में क्रद्र
बे तकल्लुफ़, हूँ वह मुश्त-ए-खस, कि गुलखन में नहीं

८९

'ओहदे से मद्ह-ए-नाज के, बाहर न आ सका
गर इक अदा हो, तो उसे अपनी क़ज़ा कहूँ

हल्के हैं चश्महा-ए-कुशादः ब सू-ए-दिल
हर तार-ए-ज़ुल्फ़ को निगह-ए-सुर्मः सा कहूँ

मैं और सद हज़ार नवा-ए-जिगर खराश
तू, और एक वह न शुनीदन, कि क्या कहूँ

ज़ालिम, मिरे गुमाँ से मुझे मुनफ़'अिल न चाह
हय, हय, खुदा न करदः, तुझे बेवफ़ा कहूँ

مہرباں ہو کے بلا لو مجھے، چاہو جس وقت
میں گیا وقت نہیں ہوں کہ، پھر آ بھی نہ سکوں

ضعف میں، طعنہ اغیار کا شکوہ کیا ہے
بات کیچھ سر تو نہیں ہے، کہ اٹھا بھی نہ سکوں

زہر ملتا ہی نہیں مجھ کو، ستم گر، وزنہ
کیا قسم ہے ترے ملنے کی، کہ کھا بھی نہ سکوں

ہم سے کھل جاؤ، بوقتِ مے پرستی، ایک دن
ورنہ ہم چھیڑیں گے، رکھ کر عذرِ مستی، ایک دن

غرہ اوجِ بناے عالمِ امکاں نہ ہو
اس بلندی کے نصیوں میں ہے پستی، ایک دن

قرض کی پیتے تھے مے، لیکن سمجھتے تھے کہ ہاں
رنگ لائے گی ہماری فاقہِ مستی، ایک دن

نغمہ ہاے غم کو بھی، اے دل، غنیمت جانیے
بے صدا ہو جائے گا، یہ سازِ ہستی ایک دن

मेहरबाँ होके बुलालो मुझे, चाहो जिस वक्त
मैं गया वक्त नहीं हूँ, कि फिर आ भी न सकूँ

जो'फ़ में, ता'न:-ए-अग्यार का शिकवा क्या है
बात कुछ सर तो नहीं है, कि उठा भी न सकूँ

जहर मिलता ही नहीं मुझको, सितमगर वर्नः
क्या क्रसम है तिरे मिलने की, कि खा भी न सकूँ

हमसे खुल जाओ, बवक्त-ए-मै परस्ती, एक दिन
वर्नः हम छेड़ेंगे, रखकर 'युज़-ए-मस्ती एक दिन

रारः-ए-औज-ए-बिना-ए-'आलम-ए-इस्काँ न हो
इस बलन्दी के नसीबों में है परस्ती, एक दिन

क़र्ज की पीते थे मै, लेकिन समझते थे, कि हाँ
रँग लायेगी हमारी फ़ाक़ः मस्ती, एक दिन

नश्मःहा-ए-राम को भी, अय दिल रानीमत जानिये
बेसदा हो जायगा, यह साज़-ए-हस्ती, एक दिन

دھول دھپّا اُس سراپا ناز کا شیوہ نہیں
ہم ہی کریٹھے تھے، غالب، پیش دستی ایک دن

۹۲

ہم پر، جفا سے، ترکِ وفا کا گماں نہیں
اک چھیڑ ہے، و گر نہ مُراد امتحان نہیں
کس منہ سے شکر کیجیے، اس لطفِ خاص کا
پُرسش ہے اور پامے سخن درمیاں نہیں
ہم کو ستم عزیز، ستم گر کو ہم عزیز
نا مہرباں نہیں ہے، اگر مہرباں نہیں
بوسہ نہیں، نہ دیجیے، دشنام ہی سہی
آخر زباں تو رکھتے ہو تم، گر دہاں نہیں
ہرچند جاں گدازیِ قہر و عتاب ہے
ہرچند پُشت گرمیِ تاب و توان نہیں
جاں مطربِ ترانہ ہلِ من مزید ہے
لب پردہ سنجِ زمزمۃ الاماں نہیں
خنجر سے چیر سینہ، اگر دل نہ ہو دونیم
دل میں چھری چبھو، مڑہ گر خونچکاں نہیں

धौल धप्पा उस सरापा नाज का शेवः नहीं
हम ही कर बैठे थे, गालिब, पेश दस्ती एक दिन

९२

हम पर, जफ़ा से, तर्क-ए-वफ़ा का गुमाँ नहीं
इक छेड़ है, वग़रनः मुराद इम्तिहाँ नहीं

किस मुँह से शुक कीजिये, इस लुत्फ़-ए-खास का
पुरसिश है और पा-ए-सुखन दरमियाँ नहीं

हमको सितम 'अज़ीज़, सितमगर को हम 'अज़ीज़
ना मेहरबाँ नहीं है, अगर मेहरबाँ नहीं

बोसः नहीं, न दीजिये, दुश्नाम ही सही
आखिर जबाँ तो रखते हो तुम, गर दहाँ नहीं

हरचन्द जाँ गुदाज़ि-ए-क्रह्र-ओ-‘अ़िताब है
हरचन्द पुश्त गर्मि -ए- ताब -ओ- तवाँ नहीं

जाँ मुतरिब-ए-तरानः-ए-हल मिन मज़ीद है
लब पर्दः सँज-ए-ज़मज़मः-ए-अलअमाँ नहीं

खंजर से चीर सीनः, अगर दिल न हो दुनीम
दिल में छुरी चुभो, मिशः गर खूँचकाँ नहीं

ہے تنگِ سینہ، دل اگر آتش کدہ نہ ہو
ہے عارِ دل، نفس اگر آذر فشاں نہیں

نقصاں نہیں جنوں میں، بلا سے ہو گھر خراب
سو گز زمیں کے بدلے، یساہاں گراں نہیں

کہتے ہو، کیا لکھا ہے تری سرِ نوشت میں
گویا جبین پہ سجدۂ بت کا نشاں نہیں

پاتا ہوں اُس سے داد کچھ اپنے کلام کی
رُوح القدس اگر چہ، مرا ہم زباں نہیں

جاں ہے بہاے بوسہ، ولے کیوں کہے ابھی
غالب کو جانتا ہے، کہ وہ نیم جاں نہیں

۹۳

مانعِ دشتِ نوردی کوئی تدبیر نہیں
ایک چکر ہے، مرے پانوں میں زنجیر نہیں

شوقِ اُس دشت میں دوڑائے ہے مجھ کو، کہ جہاں
جادہ غیر از نگہِ دیدۂ تصویر نہیں

حسرتِ لذتِ آزار رہی جاتی ہے
جادۂ راہِ وفا، مُجز دمِ شمشیر نہیں

है नँग-ए-सीनः, दिल अगर आतश कदः न हो
है 'आर-ए-दिल, नफ़स अगर आज़र फ़िशाँ नहीं

नुक़साँ नहीं जुनूँ में, बला से हो घर ख़राब
सौ गज़ ज़मीँ के बदले, बयाबाँ गिराँ नहीं

कहते हो, क्या लिखा है तिरी सरनविशत में
गोया ज़बीँ प सिज़्दः-ए-बुत का निशाँ नहीं

पाता हूँ उस से दाद कुछ अपने कलाम की
रूहुलकुदुस अगरचेः, मिरा हमज़बाँ नहीं

जाँ है बहा-ए-बोसः, बले क्यों कहे, अभी
शालिब को जानता है, कि वह नीमजाँ नहीं

९३

माने'-ए-दश्त नवर्दी कोई तदबीर नहीं
एक चक्कर है, मिरे पाँव में जंजीर नहीं

शौक उस दश्त में दौड़ाये है मुझको, कि जहाँ
जादः ग़ैर अज़ निगाह-ए-दीदः-ए-तस्वीर नहीं

हसरत-ए-लज़्ज़त-ए-आज़ार रही जाती है
जादः-ए-राह-ए-वफ़ा, जुज़ दम-ए-शमशीर नहीं

رنجِ نومیدی جاوید، گوارا رہیو
خوش ہوں گر نالہ زبونی کشِ تاثیر نہیں

سرکھجاتا ہے، جہاں زخمِ سراچھا ہو جائے
لذتِ سنگ بہ اندازہٴ تقریر نہیں

جب کرمِ رخصتِ بیباکی و گستاخی دے
کوئی تقصیر بجز خجلتِ تقصیر نہیں

غالب، اپنا یہ عقیدہ ہے، بقولِ ناسخ
آپ بے بہرہ ہے، جو معتقدِ میر نہیں

۹۴

متِ مردمکِ دیدہ میں سمجھو یہ نگاہیں
ہیں جمعِ سویدائے دلِ چشم میں آہیں

۹۵

برشکالِ گریہٴ عاشق ہے، دیکھا چاہیے
کھل گئی مانندِ گل، سو جاسے دیوارِ چمن

اُلفتِ گل سے غلط ہے دعویٰ و راستگی
سرو ہے با وصفِ آزادی گرفتارِ چمن

रँज-ए-नौमीदि-ए-जावेद, गवारा रहियो
खुश हूँ गर नालः जवूनी कश-ए-तासीर नहीं

सर खुजाता है, जहाँ जरूम-ए-सर अच्छा हो जाय
लज्जत-ए-सँग ब अन्दाजः-ए-तकरीर नहीं

जब करम रुखसत-ए-बेबाकि-ओ-गुस्ताखी दे
कोई तकसीर बजुज खजलत-ए-तकसीर नहीं

शालिब, अपना यह 'अक्रीदः है, बक्रौल-ए-नासिख
आप बेबहरः है, जो मो'तकिद-ए-मीर नहीं

९४

मत मर्दुमक-ए-दीदः में समझो यह निगाहें
हैं जम'अ सुवैदा-ए-दिल-ए-चश्म में आहें

९५

बर्शकाल-ए-गिरियः-ए-'आशिक है, देखा चाहिये
खिल गई मानिन्द-ए-गुल, सौ जा से दीवार-ए-चमन

उल्फत-ए-गुल से शलत है दा'वः-ए-वारस्तगी
सर्व है बावस्फ-ए-आजादी गिरप्तार-ए-चमन

عشق تاثیر سے نومید نہیں
جان سُپاری شجرِ ید نہیں

سلطنت دست بدست آئی ہے
جامِ مے، خاتمِ جمشید نہیں

ہے تجلی تری سامانِ وجود
ذرہ بے پرتوِ خورشید نہیں

راز معشوق نہ رسوا ہو جائے
ورنہ مرجانے میں کچھ بھید نہیں

گردشِ رنگِ طرب سے ڈر ہے
غم محرومیِ جاوید نہیں

کہتے ہیں، جیتے ہیں اُمید پہ لوگ
ہم کو جینے کی بھی اُمید نہیں

جہاں تیرا نقشِ قدم دیکھتے ہیں
خیاباں خیاباں اُرم دیکھتے ہیں

‘अश्रु तासीर से नौमीद नहीं
जाँ सुपारी शजर-ए-बेद नहीं

सलतनत दस्त बदस्त आई है
जाम-ए-मै, खातम-ए-जमशेद नहीं

है तजल्ली तिरी सामान-ए-बुजूद
जर्रः बे परतव-ए-खुरशीद नहीं

राज-ए-मा‘शूक न रुस्वा हो जाये
वर्नः मर जाने में कुछ भेद नहीं

गर्दिश-ए-रँग-ए-तरब से डर है
राम-ए-महरूमि-ए-जावेद नहीं

कहते हैं, जीते हैं उम्मीद प लोग
हम को जीने की भी उम्मीद नहीं

जहाँ तेरा नक्श-ए-कदम देखते हैं
खियाबाँ खियाबाँ इरम देखते हैं

دل آشفٹگاں خالِ کنجِ دہن کے
 سویدا میں سیرِ عدم دیکھتے ہیں
 ترے سرو قامت سے، اک قدِ آدم
 قیامت کے فتنے کو، کم دیکھتے ہیں
 تماشا کر اے محورِ آئینہ داری
 تجھے کس تمنا سے ہم دیکھتے ہیں
 سراغِ تفِ نالہ لے، داغِ دل سے
 کہ شبِ رو کا نقشِ قدم دیکھتے ہیں
 بنا کر فقیروں کا ہم بھیس، غالب
 تماشاے اہلِ کرم دیکھتے ہیں

۹۸

ملتی ہے مِخوے یار سے نار، اِلتہاب میں
 کافر ہوں، گر نہ ملتی ہو راحتِ عذاب میں
 کب سے ہوں، کیا بتاؤں، جہانِ خراب میں
 شبِ ہامے ہجر کو بھی رکھوں گر حساب میں
 تا پھر نہ انتظار میں نیند آئے عمر بھر
 آنے کا وعدہ کر گئے، آئے جو خواب میں

दिल आशुफ्तगों खाल-ए-कुंज-ए-दहन के
सुवैदा में सैर-ए-अदम देखते हैं

तिरे सर्व कामत से, इक क्रद-ए-आदम
क्रयामत के फितने को, कम देखते हैं

तमाशा कर अय मह्व-ए-आईनादारी
तुम्हे किस तमन्ना से हम देखते हैं

सुराश-ए-तुफ-ए-नालः ले, दाश-ए-दिल से
कि शब रौ का नक्रश-ए-क्रदम देखते हैं

बना कर फक्रीरों का हम भेस, गालिब
तमाशा-ए-अहल-ए-करम देखते हैं

९८

मिलती है खू-ए-यार से नार, इल्तहाब में
काफिर हूँ, गर न मिलती हो राहत अजाब में

कब से हूँ, क्या बताऊँ, जहान-ए-खराब में
शबहा-ए-हिज्र को भी रखूँ गर हिसाब में

ता फिर न इन्तिज़ार में नीन्द आये अमुन्न भर
आने का वादः कर गये, आये जो ख्वाब में

قاصد کے آتے آتے، خط اک اور لکھ رکھوں
 میں جانتا ہوں، جو وہ لکھیں گے جواب میں
 مجھ تک کب، ان کی بزم میں، آتا تھا دورِ جام
 ساقی نے کچھ ملا نہ دیا ہو شراب میں
 جو منکرِ وفا ہو، فریب اُس پہ کیا چلے
 کیوں بدگماں ہوں دوست سے، دشمن کے باب میں
 میں مضطرب ہوں وصل میں، خوفِ رقیب سے
 ڈالا ہے تم کو وہم نے، کس پیچ و تاب میں
 میں اور حظِ وصل، خدا ساز بات ہے
 جاں نذر دینی بھول گیا، اضطراب میں
 ہے تیوری چڑھی ہوئی، اندر نقاب کے
 ہے اک شکن پڑی ہوئی، طرفِ نقاب میں
 لاکھوں لگاؤ، ایک چرانا نگاہ کا
 لاکھوں بناؤ، ایک بگڑنا عتاب میں
 وہ نالہ، دل میں خس کے برابر جگہ نہ پائے
 جس نالے سے شگاف پڑے آفتاب میں
 وہ سحر، مدعا طلبی میں نہ کام آئے
 جس سحر سے سفینہ رواں ہو سراب میں

क्रासिद के आते आते, खत इक और लिख रखूँ
मैं जानता हूँ, जो वह लिखेंगे जवाब में

मुझ तक कब, उनकी बज़्म में, आता था दौर-ए-जाम
साक्री ने कुछ मिला न दिया हो शराब में

जो मुन्किर-ए-वफ़ा हो, फ़रेब उस प क्या चले
क्यों बदगुमाँ हूँ दोस्त से, दुश्मन के बाब में

मैं मुज़्तरिब हूँ वस्ल में, खौफ़-ए-रक़ीब से
डाला है तुमको वह्म ने, किस पेच-ओ-ताब में

मैं और हज़-ए-वस्ल, खुदासाज़ बात है
जाँ नज़्र देनी भूल गया, इज़्तिराब में

है तेवरी चढ़ी हुई, अन्दर निक्काब के
है इक शिकन पड़ी हुई, तर्फ़-ए-निक्काब में

लाखों लगाव, एक चुराना निगाह का
लाखों बनाव, एक बिगड़ना 'अ्यिताब में

वह नालः, दिल में खस के बराबर जगह न पाये
जिस नाले से शिगाफ़ पड़े आफ़ताब में

वह सेहर, मुद्'आ तलबी में न काम आये
जिस सेहर से सफ़ीनः रवाँ हो सराब में

غالب، چھٹی شراب، پر اب بھی، کبھی کبھی
پیتا ہوں روزِ ابر و شبِ مابین میں

۹۹

کل کے لئے کر آج نہ خست شراب میں
یہ سوءِ ظن ہے ساقی کوثر کے باب میں
ہیں آج کیوں ذلیل، کہ کل تک نہ تھی پسند
گستاخی فرشتہ ہماری جناب میں

جاں کیوں نکلنے لگتی ہے تن سے، دمِ سماع
گر وہ صدا سمائی ہے چنگ و رباب میں
رو میں ہے رخسِ عمر، کہاں، دیکھیے، تھمے
نئے ہاتھ باگ پر ہے، نہ پا ہے رکاب میں
اُتنا ہی مجھ کو اپنی حقیقت سے بُعد ہے
جتنا کہ وہمِ غیر سے ہوں پیچ و تاب میں

اصلِ شہود و شاہد و مشہود ایک ہے
حیراں ہوں، پھر مشاہدہ ہے کس حساب میں

ہے مشتمل نمودِ صور پر وجودِ بحر
یاں کیا دھرا ہے قطرہ و موج و حباب میں

गालिब छुटी शराब, पर अब भी, कभी कभी
पीता हूँ रोज़-ए-अब-ओ-शब-ए-माहताब में

९९

कल के लिये कर आज न खिस्सत शराब में
यह सू-ए-जन है साकि-ए-कौसर के बाब में

हैं आज क्यों जलील, कि कल तक न थी पसन्द
गुस्ताखि-ए-फ़रिश्तः हमारी जनाब में

जाँ क्यों निकलने लगती है तन से, दम-ए-समा'अ
गर वह सदा समाई है चँग-ओ-रबाब में

रौ में है रख-ए-'अम्र, कहाँ, देखिये, थमे
ने हाथ बाग पर है, न पा है रिकाब में

उतना ही मुझको अपनी हक़ीक़त से बो'द है
जितना कि वहम-ए-ग़ैर से हूँ पेच-ओ-ताब में

अस्ल-ए-शुहूद-ओ-शाहिद-ओ-मशहूद एक है
हैराँ हूँ, फिर मुशाहिदः है किस हिसाब में

है मुश्तमिल नुमूद-ए-सुवर पर वुजूद-ए-बहर
याँ क्या धरा है क़तरः-ओ-मौज-ओ-हबाब में

شرم اک ادا ہے ناز ہے، اپنے ہی سے سہی
ہیں کتنے بے حجاب، کہ ہیں یوں حجاب میں

آرایشِ جمال سے فارغ نہیں ہنوز
پیشِ نظر ہے آئینہ دائم نقاب میں

ہے غیبِ غیب، جس کو سمجھتے ہیں ہم شہود
ہیں خواب میں ہنوز، جو جاگے ہیں خواب میں

غالب، ندیم دوست سے، آتی ہے بومے دوست
مشغولِ حق ہوں، بندگیِ بو تراب میں

۱۰۰

حیراں ہوں، دل کو روؤں، کہ پیٹوں جگر کو میں
مقدور ہو، تو ساتھ رکھوں نوحہ گر کو میں

چھوڑا نہ رشک نے، کہ ترے گھر کا نام لوں
ہر اک سے پوچھتا ہوں، کہ جاؤں کدھر کو میں

جانا پڑا رقیب کے در پر، ہزار بار
اے کاش، جاتا نہ تری رہ گزر کو میں

ہے کیا، جو کس کے باندھیے، میری بلا ڈرے
کیا جاتا نہیں ہوں، تمہاری کمر کو میں

शर्म इक अदा-ए-नाज है, अपने ही से सही
हैं कितने बे हिजाब, कि हैं यों हिजाब में

आराइश-ए-जमाल से फारिश नहीं हनोज
पेश-ए-नजर है आइनः दाइम निक्राब में

है रौब-ए-रौब, जिसको समझते हैं हम शुहूद
हैं ख्वाब में हनोज, जो जागे हैं ख्वाब में

गालिब, नदीम-ए-दोस्त से, आती है बू-ए-दोस्त
मशरूल-ए-हक्र हूँ, बन्दगि-ए-बू तुराब में

१००

हैंराँ हूँ, दिल को रोऊँ, कि पीटूँ जिगर को मैं
मक्रदूर हो, तो साथ रखूँ नौहःगर को मैं

छोड़ा न रश्क ने, कि तिरे घर का नाम लूँ
हर इक से पूछता हूँ, कि जाऊँ किधर को मैं

जाना पड़ा रक्रीब के दर पर, हजार बार
अय काश, जानता न तिरी रहगुजर को मैं

है क्या, जो कस के बाँधिये, मेरी बला डरे
क्या जानता नहीं हूँ, तुम्हारी कमर को मैं

لو، وہ بھی کہتے ہیں کہ یہ بے ننگ و نام ہے
یہ جاتا اگر، تو لٹانا نہ گھر کو میں

چلتا ہوں تھوڑی دور، ہر اک تیز رو کے ساتھ
پہچاتا نہیں ہوں ابھی، راہ پر کو میں

خواہش کو، احمقوں نے، پرستش دیا قرار
کیا پوجتا ہوں اُس بتِ ییاد گر کو میں

پھر بے خودی میں بھول گیا، راہِ کوئے یار
جاتا وگرنہ ایک دن اپنی خبر کو میں

اپنے پہ کر رہا ہوں قیاس، اہلِ دہر کا
سمجھا ہوں دل پذیر، متاعِ ہنر کو میں

غالب، خدا کرے کہ سوارِ سمندِ ناز
دیکھوں علی بہادرِ عالی گھر کو میں

۱۰۱

ذکرِ میرا، بہ بدی بھی، اُسے منظور نہیں
غیر کی بات بگڑ جائے، تو کچھ دور نہیں

وعدہ سیرِ گلستاں ہے، خوشا طالعِ شوق
مژدہ قتلِ مقدر ہے، جو مذکور نہیں

लो, वह भी कहते हैं कि यह बे नँग-ओ-नाम है
यह जानता अगर, तो लुटाता न घर को मैं

चलता हूँ थोड़ी दूर; हर इक तेज रौ के साथ
पहचानता नहीं हूँ अभी, राहबर को मैं

ख्वाहिश को, अहमकों ने, परस्तिश दिया करार
क्या पूजता हूँ उस बुत-ए-बेदादगर को मैं

फिर बेखुदी में भूल गया, राह-ए-कू-ए-यार
जाता वग़रनः एक दिन अपनी खबर को मैं

अपने प कर रहा हूँ क्रियास, अह्ल-ए-दह्र का
समझा हूँ दिल पिज़ीर, मता'-ए-हुनर को मैं

गालिब, खुदा करे कि सवार-ए-समन्द-ए-नाज़
देखूँ 'अली बहादुर-ए-'अली गुहर को मैं

१०१

ज़िक्र मेरा, बबदी भी, उसे मंज़ूर नहीं
शैर की बात बिगड़ जाय, तो कुछ दूर नहीं

वा'दः-ए-सैर-ए-गुलिस्ताँ है, खुशा ताले'-ए-शौक
मुशदः-ए-क़त्ल मुक़दर है, जो मजकूर नहीं

شاید ہستی مطلق کی کمر ہے عالم
لوگ کہتے ہیں کہ ہے، پر ہمیں منظور نہیں

قطرہ اپنا بھی حقیقت میں ہے دریا، لیکن
ہم کو تقلیدِ تنکِ ظرفیٰ منصور نہیں

حسرت، اے ذوقِ خرابی، کہ وہ طاقت نہ رہی
عشقِ پُر عربدہ کی گوں تنِ رنجور نہیں

میں جو کہتا ہوں، کہ ہم لیں گے قیامت میں تمہیں
کس رعونت سے وہ کہتے ہیں، کہ ہم حور نہیں

ظلم کر، ظلم، اگر لطفِ دریغ آتا ہو
تو تغافل میں کسی رنگ سے معذور نہیں

صاف دُردی کشِ پیمانہ جم ہیں، ہم لوگ
واے، وہ بادہ، کہ افشردہ انگور نہیں

ہوں ظہوری کے مقابل میں خفائی غالب
میرے دعوے پہ یہ حجت ہے، کہ مشہور نہیں

۱۰۲

نالہ جز حسنِ طلب، اے ستمِ ایجاد، نہیں
ہے تقاضاے جفا، شکوہٴ بیداد نہیں

शाहिद-ए-हस्ति-ए-मुल्लक की कमर है 'आलम
लोग कहते हैं कि है, पर हमें मंज़ूर नहीं

क़तर: अपना भी हक़ीक़त में है दरिया, लेकिन
हमको तक़लीद-ए-तुनुक ज़रफ़ि-ए-मंसूर नहीं

हसरत, अय जौक-ए-ख़राबी, कि वह ताक़त न रही
'अश्क़-ए-पुर 'अर्बद: की गों तन-ए-रंज़ूर नहीं

मैं जो कहता हूँ, कि हम लेंगे क़यामत में तुम्हें
किस र'अूनत से वह कहते हैं, कि हम दूर नहीं

जुल्म कर, जुल्म, अगर लुत्फ़ दरेग़ आता हो
तू तगाफ़ुल में किसी रँग से मा'ज़ूर नहीं

साफ़ दुर्दी क़श-ए-पैमान:-ए-जम हैं, हम लोग
वाय, वह बाद:, कि अफ़शुरद:-ए-अँगूर नहीं

हूँ जहूरी के मुक़ाबिल में ख़िफ़ाई ग़ालिब
मेरे दा'वे प यह हुज्जत है, कि मशहूर नहीं

१०२

नाल: जुज़ हुस्न-ए-तलब, अय सितम इजाद, नहीं
है तक्राज़ा-ए-जफ़ा, शिक्व:-ए-बेदाद नहीं

عشق و مزدوریِ عشرت گہ خسرو، کیا خوب
ہم کو تسلیم نکو نامیِ فرہاد نہیں

کم نہیں وہ بھی خرابی میں، پہ وسعت معلوم
دشت میں، ہے مجھے وہ عیش، کہ گہر یاد نہیں

اہلِ بینش کو، ہے طوفانِ حوادث، مکتب
لطمۂ موج، کم از سیلیِ استاد، نہیں

وائے محرومیِ تسلیم و بدا حالِ وفا
جاتا ہے، کہ ہمیں طاقتِ فریاد نہیں

رنگِ تمکینِ گل و لالہ پریشاں کیوں ہے
گر چراغانِ سرِ رہ گزرِ باد نہیں

سبدِ گل کے تلے بند کرے ہے گلچیں
مژدہ، اے مرغ، کہ گلزار میں صیاد نہیں

نفی سے کرتی ہے اثبات تراوش گویا
دی ہی جائے دہن اس کو دمِ ایجاد، نہیں

کم نہیں، جلوہ گری میں، ترے کوچے سے بہشت
یہی نقشہ ہے، ولے اس قدر آباد نہیں

کرتے کس منہ سے ہو، غربت کی شکایت، غالب
تم کو بے مہریِ یارانِ وطن یاد نہیں

‘अश्रु-ओ-मजदूर-ए-‘अश्रुत गह-ए-खुसरू क्या खूब
हम को तसलीम निकुनामि-ए-फरहाद नहीं

कम नहीं वह भी खराबी में, प वुस‘अत मा‘लूम
दशत में, है मुझे वह ‘अश, कि घर याद नहीं

अहल-ए-बीनिश को, है तूफान-ए-हवादिस, मकतब
लतमः-ए-मौज, कम अज सेलि-ए-उस्ताद, नहीं

वाये महरूमि-ए-तसलीम-ओ-बदा हाल-ए-वफ़ा
जानता है, कि हमें ताक़त-ए-फरियाद नहीं

रँग-ए-तमकीन-ए-गुल-ओ-लालः परीशों क्यों है
गर चराग़ान-ए-सर-ए-रह गुज़र-ए-बाद नहीं

सबद-ए-गुल के तले बन्द करे है गुलचीं
मुशदः, अय मुर्ग, कि गुलज़ार में सय्याद नहीं

नफ़ि से करती है इस्बात तराविश गोया
दी ही जा-ए-दहन उस को दम-ए-ईजाद, नहीं

कम नहीं, जल्बः गरी में, तिरे कूचे से बिहिश्त
यही नक्शः है, वले इस क़दर आबाद नहीं

करते किस मुँह से हो, शुर्बत की शिकायत, शालिब
तुम को बेमेहरि-ए-यारान-ए-वतन याद नहीं

دونوں جہان دے کئے، وہ سمجھے، یہ خوش رہا
یاں آپڑی یہ شرم، کہ تکرار کیا کریں

تھک تھک کے، ہر مقام پہ دو چار رہ گئے
تیرا پتا نہ پائیں، تو ناچار کیا کریں

کیا شمع کے نہیں ہیں ہوا خواہ اہل بزم
ہو غم ہی جاں گداز، تو غم خوار کیا کریں

ہو گئی ہے غیر کی شیریں بیانی، کار گر
عشق کا اُس کو گماں ہم بے زبانوں پر نہیں

قیامت ہے، کہ 'سن لیلیٰ' کا دشتِ قیس میں آنا
تعجب سے وہ بولا، یوں بھی ہوتا ہے زمانے میں

دل نازک پہ اُس کے رحم آتا ہے مجھے، غالب
نہ کرسر گرم اُس کافر کو اُلفتِ آزمانے میں

दोनों जहान दे के, वह समझे, यह खुश रहा
याँ आपड़ी यह शर्म, कि तकरार क्या करें

थक थक के, हर मक़ाम प दो चार रह गये
तेरा पता न पायें, तो नाचार क्या करें

क्या शम्'अ के नहीं है हवा ख्वाह अहल-ए-बज़्म
हो राम ही जाँ गुदाज़, तो रामख्वार क्या करें

हो गई है शैर की शीरीं बयानी, कारगर
'अश्क का उसको गुमाँ हम बेजबानों पर नहीं

क़यामत है, कि सुन लैला का दस्त-ए-क़ैस में आना
त'अज्जुब से वह बोला, यों भी होता है ज़माने में

दिल-ए-नाजुक प उस के रहम आता है मुझे, ग़ालिब
न कर सरगर्म उस काफ़िर को उल्फ़त आजमाने में

دل لگا کر لگ گیا اُن کو بھی تنہا بیٹھنا
 بارے، اپنی بے کسی کی ہم نے پائی داد، یاں
 ہیں زوال آمادہ، اجزا آفرینش کے تمام
 مہرِ گردوں ہے چراغِ رہ گزارِ باد، یاں

یہ ہم جو ہجر میں، دیوار و در کو دیکھتے ہیں
 کبھی صبا کو، کبھی نامہ بر کو دیکھتے ہیں
 وہ آئیں گھر میں ہمارے، خدا کی قدرت ہے
 کبھی ہم اُن کو، کبھی اپنے گھر کو دیکھتے ہیں
 نظر لگے نہ کہیں، اُس کے دست و بازو کو
 یہ لوگ کیوں مرے زخمِ جگر کو دیکھتے ہیں
 ترے جواہرِ طرفِ کلہ کو کیا دیکھیں
 ہم اوجِ طالعِ لعل و گہر کو دیکھتے ہیں

१०६

दिल लगाकर लग गया उनको भी तन्हा बैठना
बारे, अपनी बेकसी की हमने पाई दाद, याँ

हैं जवाल आमादः अज्जा आफरीनिश के तमाम
मेहर-ए-गर्दू है चराश-ए-रहगुजार-ए-बाद, याँ

१०७

यह हम जो हिज्र में, दीवार-ओ-दर को देखते हैं
कभी सब्बा को, कभी नामःबर को देखते हैं

वह आयें घर में हमारे, खुदा की क़ुदरत है
कभी हम उनको, कभी अपने घर को देखते हैं

नज़र लगे न कहीं, उसके दस्त-ओ-बाज़ू को
यह लोग क्यों मिरे ज़र्रम-ए-जिगर को देखते हैं

तिरे जवाहिर-ए-तर्फ़-ए-कुलह को क्या देखें
हम औजे ताले'-ए-ला'ल-ओ-गुहर को देखते हैं

نہیں، کہ مجھ کو قیامت کا اعتقاد نہیں
 شبِ فراق سے، روزِ جزا، زیاد نہیں
 کوئی کہے، کہ شبِ مہ میں کیا بُرائی ہے
 بلا سے، آج اگر دن کو ابر و باد نہیں
 جو آؤں سامنے اُن کے، تو مرجانہ کہیں
 جو جاؤں واں سے کہیں کو، تو خیر باد نہیں
 کبھی جو یاد بھی آتا ہوں میں، تو کہتے ہیں
 کہ آج بزم میں کچھ فتنہ و فساد نہیں
 علاوہ عید کے ملتی ہے، اور دن بھی، شراب
 گداے کوچہ مے خانہ نامراد نہیں
 جہاں میں ہو غم و شادی بہم، ہمیں کیا کام
 دیا ہے ہم کو خدا نے وہ دل، کہ شاد نہیں

تم اُن کے وعدے کا ذکر اُن سے کیوں کرو، غالب
 یہ کیا، کہ تم کہو، اور وہ کہیں، کہ یاد نہیں

नहीं, कि मुझको क्रियामत का एतिकाद नहीं
शब-ए-फिराक से, रोज़-ए-जज़ा, ज़ियाद नहीं

कोई कहे, कि शब-ए-मह में क्या बुराई है
बला से, आज अगर दिन को अब्र-ओ-बाद नहीं

जो आऊँ सामने उनके, तो मरहबा न कहें
जो जाऊँ वाँ से कहीं को, तो खैरबाद नहीं

कभी जो याद भी आता हूँ मैं, तो कहते हैं
कि, आज बज़्म में कुछ फ़ितनः-ओ-फ़साद नहीं

‘अलावः ‘अदी के मिलती है, और दिन भी, शराब
गदा-ए-कूचः-ए-मैखानः नामुराद नहीं

जहाँ में हो ग़म-ओ-शादी बहम, हमें क्या काम
दिया है हम को खुदा ने वह दिल, कि शाद नहीं

तुम उन के वादे का ज़िक्र उन से क्यों करो, ग़ालिब
यह क्या, कि तुम कहो, और वह कहें, कि याद नहीं

تیرے توسن کو صبا باندھتے ہیں
ہم بھی مضمون کی ہوا باندھتے ہیں

آہ کا کس نے اثر دیکھا ہے
ہم بھی اک اپنی ہوا باندھتے ہیں

تیری فرصت کے مقابل، امے عمر
برق کو پا بہ حنا باندھتے ہیں

قید ہستی سے رہائی، معلوم
اشک کو بے سرو پا باندھتے ہیں

نشہ رنگ سے، ہے واشدِ گل
مست کب بندِ قبا باندھتے ہیں

غلطی ہاے مضامین مت پوچھ
لوگ نالے کو رسا باندھتے ہیں

اہلِ تدبیر کی واماندگیاں
آبلوں پر بھی حنا باندھتے ہیں

سادہ پر کار ہیں خوباں، غالب
ہم سے پیمان وفا باندھتے ہیں

तेरे तौसन को सबा बाँधते हैं
हम भी मजमूँ की हवा बाँधते हैं

आह का किसने असर देखा है
हम भी इक अपनी हवा बाँधते हैं

तेरी फुर्सत के मुक़ाबिल, अय 'अुम्र
बर्क को पा ब हिना बाँधते हैं

कैद-ए-हस्ती से रिहाई, मा'लूम
अशक को बे सर-ओ-पा बाँधते हैं

नशः-ए-रँग से, है वाशुद-ए-गुल
मस्त कब बन्द-ए-क्रिबा बाँधते हैं

गलतीहा - ए - मजामीं मत पूछ
लोग नाले को रसा बाँधते हैं

अह्ल-ए-तद्बीर की वामान्दगियाँ
आबलों पर भी हिना बाँधते हैं

सादः पुरकार हैं खूबाँ, गालिब
हम से पैमान-ए-वफ़ा बाँधते हैं

زمانہ سخت کم آزار ہے بجانِ اسد
وگرنہ ہم تو توقع زیادہ رکھتے ہیں

دائم پڑا ہوا ترے در پر نہیں ہوں میں
خاک ایسی زند گی پہ، کہ پتھر نہیں ہوں میں

کیوں گردشِ مدام سے گھبرا نہ جائے دل
انسان ہوں، پیالہ و ساغر نہیں ہوں میں

یارب، زمانہ مجھ کو مٹاتا ہے کس لئے
لوحِ جہاں پہ حرفِ مکرر نہیں ہوں میں

حد چاہیے سزا میں، عقوبت کے واسطے
آخر گناہگار ہوں، کافر نہیں ہوں میں

کس واسطے عزیز نہیں جاتے مجھے
لعل و زمرد و زرو گوہر نہیں ہوں میں

رکھتے ہو تم قدم مری آنکھوں سے کیوں دریغ
رتبے میں مہر و ماہ سے کمتر نہیں ہوں میں

११०

जमानः सख्त कम आज़ार है वजान-ए-असद
वग़रनः हम तो तबक्को ज़ियादः रखते हैं

१११

दाइम पड़ा हुआ तिरे दर पर नहीं हूँ मैं
खाक ऐसी ज़िन्दगी प, कि पत्थर नहीं हूँ मैं

क्यों गर्दिश-ए-मुदाम से घबरा न जाये दिल
इंसान हूँ, पियालः-ओ-सागर नहीं हूँ मैं

याद, जमानः मुझको मिटाता है किस लिये
लोह-ए-जहाँ प हर्फ़-ए-मुक़रर नहीं हूँ मैं

हृद चाहिये सज़ा में, 'अकूबत के वास्ते
आखिर गुनाहगार हूँ, क़ाफ़िर नहीं हूँ मैं

किस वास्ते 'अज़ीज़ नहीं जानते मुझे
ला'ल-ओ-ज़मर्द-ओ-ज़र-ओ-गौहर नहीं हूँ मैं

रखते हो तुम क़दम सिरी आँखों से क्यों दरगा
रुतबे में मेहर-ओ-माह से कमतर नहीं हूँ मैं

کرتے ہو مجھ کو منع قدم بوس کس لیے
کیا آسمان کے بھی برابر نہیں ہوں میں

غالب، وظیفہ خوار ہو، دو شاہ کو دعا
وہ دن گئے کہ کہتے تھے، نوکر نہیں ہوں میں

۱۱۲

سب کہاں، کچھ لالہ و گل میں نمایاں ہو گئیں
خاک میں کیا صورتیں ہوں گی، کہ پنہاں ہو گئیں

یاد تھیں، ہم کو بھی، رنگا رنگ بزم آرائیاں
لیکن اب نقش و نگار طاقِ نسیاں ہو گئیں

تھیں بنات النعش گردوں، دن کو پردے میں نہاں
شب کو اُن کے جی میں کیا آئی، کہ عریاں ہو گئیں

قید میں یعقوب نے لی، گو، نہ یوسف کی خبر
لیکن آنکھیں روزنِ دیوارِ زنداں ہو گئیں

سب رقیبوں سے ہوں ناخوش، پر زنانِ مصر سے
ہے زلیخا خوش، کہ محوِ ماہِ کنعان ہو گئیں

جو مے خوں آنکھوں سے بہنے دو، کہ ہے شامِ فراق
میں یہ سمجھوں گا، کہ شمعیں دو فرورزاں ہو گئیں

करते हो मुझको मन'-ए-कदम बोस किस लिये
क्या आसमान के भी बराबर नहीं हूँ मैं

शालिब, वजीफः ख्वार हो, दो शाह को दु'आ
वह दिन गये कि कहते थे, नौकर नहीं हूँ मैं

११२

सब कहाँ, कुछ लालः-ओ-गुल में नुमायाँ हो गईं
खाक में क्या सूरतें होंगी, कि पिन्हाँ हो गईं

याद थीं, हम को भी, रँगारँग बज़म आराइयाँ
लेकिन अब नक्श-ओ-निगार-ए-ताक़-ए-निसियाँ हो गईं

थीं बनातुन्ना'श-ए-गर्दू, दिन को पर्दे में निहाँ
शब को उनके जी में क्या आई, कि 'अुरियाँ हो गईं

क़ैद में या'क़ूब ने ली, गो, न यूसुफ़ की खबर
लेकिन आँखें रौज़न-ए-दीवार-ए-ज़िन्दाँ हो गईं

सब रक़ीबों से हों नाख़ुश, पर ज़नान-ए-मिस्र से
है जुलैखा खुश, कि मह्व-ए-माह-ए-कन्'आँ हो गईं

जू-ए-खूँ आँखों से बहने दो, कि है शाम-ए-फ़िराक़
मैं यह समझूँगा, कि शम'अें दो फ़ुरोज़ाँ हो गईं

ان پری زادوں سے لیں گے خلد میں ہم انتقام
قدرتِ حق سے، یہی حوریں اگر واں ہو گئیں

نیمند اُسکی ہے، دماغ اُس کا ہے، راتیں اُسکی ہیں
تیری زلفیں، جس کے بازو پر، پریشاں ہو گئیں

میں چمن میں کیا گیا، گو یاد بستاں کھل گیا
بُلبلیں سُن کر مرے نالے، غزل خواں ہو گئیں

وہ نگاہیں کیوں ہوئی جاتی ہیں، یارب، دل کے پار
جو مری کوتاہیِ قسمت سے، مڑگاں ہو گئیں

بس کہ روکا میں نے، اور سینے میں اُبھریں پے بہ پے
میری آہیں بخیر چاکِ گریباں ہو گئیں

واں گیا بھی میں، تو اُن کی گالیوں کا کیا جواب
یاد تھیں جتنی دعائیں، صرفِ درباں ہو گئیں

جاں فزا ہے بادہ، جس کے ہاتھ میں جام آگیا
سب لکیریں ہاتھ کی گویا رگِ جاں ہو گئیں

ہم موحد ہیں، ہمارا کیش ہے ترکِ رسوم
ملتیں جب مٹ گئیں۔ اجڑاے ایماں ہو گئیں

رنج سے مَخوگر ہوا انسان، تو مٹ جاتا ہے رنج
مشکلیں مجھ پر پڑیں اتنی، کہ آساں ہو گئیں

इन परीजादों से लेंगे खुल्द में हम इन्तिक्राम
कुदरत-ए-हक से, यही हूँ अगर बाँ हो गई

नीन्द उसकी है, दिमाग उसका है, रातें उसकी हैं
तेरी जुल्फें, जिस के बाजू पर, परीशाँ हो गई

मैं चमन में क्या गया, गोया दबिस्ताँ खुल गया
बुलबुलें सुन कर मिरे नाले, राजलख्वाँ हो गई

वह निगाहें क्यों हुई जाती हैं, याद, दिल के पार
जो मिरी कोताहि-ए-किस्मत से मिशगौँ हो गई

बसकि रोका मैं ने, और सीने में उभरीं पै ब पै
मेरी आहें बखिय:-ए-चाक-ए-गरीबाँ हो गई

बाँ गया भी मैं, तो उनकी गालियों का क्या जवाब
याद थीं जितनी दुआयें, सर्फ-ए-दरबाँ हो गई

जाँ फ़िजा है बादः, जिसके हाथ में जाम आ गया
सब लकीरें हाथ की, गोया रग-ए-जाँ हो गई

हम मुव्वहिद हैं, हमारा केश है, तर्क-ए-रसूम
मिल्लतें जब मिट गईं, अज्जा-ए-ईमाँ हो गई

रँज से खूगर हुआ इंसाँ, तो मिट जाता है रँज
मुश्किलें मुझ पर पड़ीं इतनी, कि आसाँ हो गई

یوں ہی گر روتا رہا غالب، تو اے اہل جہاں
دیکھنا ان بستیوں کو تم، کہ ویراں ہو گئیں

۱۱۳

دیوانگی سے، دوش پہ زُناں بھی نہیں
یعنی ہماری جیب میں اک تار بھی نہیں
دل کو نیازِ حسرتِ دیدار کر چکے
دیکھا تو ہم میں طاقتِ دیدار بھی نہیں
ملنا ترا اگر نہیں آساں، تو سہل ہے
دشوار تو یہی ہے، کہ دشوار بھی نہیں
بے عشق عمر کٹ نہیں سکتی ہے، اور یاں
طاقت بہ قدرِ لذتِ آزار بھی نہیں
شوریدگی کے ہاتھ سے، ہے سروبالِ دوش
صحرا میں، اے خدا، کوئی دیوار بھی نہیں
گنجائشِ عداوتِ اغیار، اک طرف
یاں دل میں، ضعف سے، ہوسِ یار بھی نہیں
ڈر نالہ ہاے زار سے میرے، خدا کو مان
آخر نواے مرغِ گرفتار بھی نہیں

यों ही गर रोता रहा गालिब, तो अय अह्ल-ए-जहाँ
देखना इन बस्तियों को तुम, कि वीरों हो गई

११३

दीवानगी से, दोश प जुन्नार भी नहीं
या'नी हमारी जैब में इक तार भी नहीं

दिल को नियाज़-ए-हसरत-ए-दीदार कर चुके
देखा तो हम में ताक़त-ए-दीदार भी नहीं

मिलना तिरा अगर नहीं आसों, तो सहल है
दुश्वार तो यही है, कि दुश्वार भी नहीं

बे 'अशक़ 'अम्र कट नहीं सकती है, और याँ
ताक़त ब क़द्र-ए-लज़ज़त-ए-आज़ार भी नहीं

शोरीदगी के हाथ से, है सर बबाल-ए-दोश
सहरा में, अय खुदा, कोई दीवार भी नहीं

गुँजाइश-ए-'अदावत-ए-अग़यार इक तरफ़
याँ दिल में, जो'फ़ से, हवस-ए-यार भी नहीं

डर नाल:हा-ए-ज़ार से मेरे, खुदा को मान
आख़िर नवा-ए-मुरा-ए-गिरफ़्तार भी नहीं

دل میں ہے یار کی صفِ مژگاں سے روکشی
حالانکہ طاقتِ خلشِ خار بھی نہیں

اس سادگی پہ کون نہ مرجائے، اے خدا
لڑتے ہیں اور ہاتھ میں تلوار بھی نہیں

دیکھا اسد کو خلوت و جلوت میں بارہا
دیوانہ گر نہیں ہے، تو ہشیار بھی نہیں

۱۱۴

نہیں ہے زخم کوئی بخیرے کے درِ خور، مرے تن میں
ہوا ہے تارِ اشکِ یاسِ رشتہ چشمِ سوزن میں

ہوئی ہے مانعِ ذوقِ تماشا، خانہ ویرانی
کفِ سیلابِ باقی ہے، برنگِ پنبہ روزن میں

ودیعتِ خانہ بے دادِ کاوش ہاے مژگاں ہوں
نگینِ نامِ شاہد ہے مرے ہر قطرہ خوں تن میں

بیاں کس سے ہو، ظلمت گستری میرے شبستان کی
شبِ مہ ہو، جو رکھ دیں پنبہ دیواروں کے روزن میں

نکوہش مانعِ بے ربطیِ شورِ جنوں آئی
ہوا ہے خندۂ احبابِ بخیرہ جیب و دامن میں

दिल में है यार की सफ़-ए-मिशग़ाँ से रूकशी
हालाँकि ताक़त-ए-खलिश-ए-खार भी नहीं

इस सादगी प कौन न मर जाये, अय खुदा
लड़ते हैं और हाथ में तलवार भी नहीं

देखा असद को खल्वत-ओ-जल्वत में बारहा
दीवानः गर नहीं है, तो हुशियार भी नहीं

११४

नहीं है ज़ख्म कोई बखिये के दरखुर, मिरे तन में
हुआ है तार-ए-अशक-ए-यास रिशतः चश्म-ए-सूज़न में

हुई है माने'-ए-जौक़-ए-तमाशा, खानः वीरानी
कफ़-ए-सैलाब बाक़ी है, बरँग-ए-पँबः रौज़न में

वदी'अत खानः-ए-बेदाद-ए-काविशहाः-ए-मिशग़ाँ हूँ
नगीन-ए-नाम-ए-शाहिद है मिरे हर क़तरः खूँ तन में

बयाँ किससे हो, जुल्मत गुस्तरी मेरे शबिस्ताँ की
शब-ए-मह हो, जो रख दें पँबः दीवारों के रौज़न में

निकोहिश माने'-ए-बेरबित्ति-ए-शोर-ए-जुनूँ आई
हुआ है खन्दः-ए-अहबाब बखियः जैब-ओ-दामन में

ہوئے اُس مہروش کے جلوۂ تماشال کے آگے
 پرافشاں جوہر آئینے میں، مثلِ ذرہ روزن میں
 نہ جانوں نیک ہوں یا بد ہوں، پر صحبت مخالف ہے
 جو گل ہوں تو ہوں گلخن میں، جو خس ہوں تو ہوں گلشن میں
 ہزاروں دل دیے، جوشِ جنونِ عشق نے مجھ کو
 سیہ ہو کر سویدا ہو گیا ہر قطرہ خوں تن میں
 اسد، زندانیِ تاثیرِ اُلفتِ ہامے خواباں ہوں
 خمِ دستِ نوازش ہو گیا ہے طوقِ گردن میں

۱۱۵

مزے جہان کے اپنی نظر میں خاک نہیں
 سوامے خونِ جگر، سو جگر میں خاک نہیں
 مگر غبار ہوئے پر، ہوا اُڑا لے جائے
 وگر نہ تاب و توانِ بال و پر میں خاک نہیں
 یہ کس بہشتِ شمائل کی آمد آمد ہے
 کہ غیرِ جلوۂ گل رہ گزر میں خاک نہیں
 بھلا اُسے نہ سہی، کچھ مجھی کو رحم آتا
 اثرِ مرے نفسِ بے اثر میں خاک نہیں

हुये उस मेहर वश के जल्वः-ए-तिम्साल के आगे
पर अफ़शाँ जौहर आईने में, मिस्ल-ए-जर्रः रौज़न में

न जानूँ नेक हूँ या बद हूँ, पर सोहबत मुखालिफ़ है
जो गुल हूँ तो हूँ गुलखन में, जो खस हूँ तो हूँ गुलशन में

हज़ारों दिल दिये, जोश-ए-जुनून-ए-‘अश्रक ने मुझको
सियह होकर सुवैदा हो गया हर क़तरः खूँ तन में

असद, ज़िन्दानि-ए-तासीर-ए-उल्फ़तहा-ए-खूबाँ हूँ
खम-ए-दस्त-ए-नवाज़िश हो गया है तौक़ गर्दन में

११५

मज़े जहान के अपनी नज़र में खाक नहीं
सिवाये खून-ए-जिगर, सो जिगर में खाक नहीं

मगर गुबार हुये पर, हवा उड़ा ले जाये
वगरनः ताब-ओ-तवाँ बाल-ओ-पर में खाक नहीं

यह किस बिहिश्त शमाइल की आमद आमद है
कि रौर-ए-जल्वः-ए-गुल रहगुज़र में खाक नहीं

भला उसे न सही, कुछ मुझी को रहम आता
असर मिरे नफ़स-ए-बेअसर में खाक नहीं

خیالِ جلوۂ گل سے خراب ہیں میکش
شراب خانے کے دیوار و در میں خاک نہیں

ہوا ہوں عشق کی غارت گری سے شرمندہ
سوائے حسرتِ تعمیر گھر میں خاک نہیں

ہمارے شعر ہیں اب صرف دل لگی کے، اسد
کھلا، کہ فائدہ عرضِ ہنر میں خاک نہیں

۱۱۶

دل ہی تو ہے، نہ سنگ و خشت، درد سے بھر نہ آئے کیوں
روئیں گے ہم ہزار بار، کوئی ہمیں ستائے کیوں
دیر نہیں، حرم نہیں، در نہیں، آستان نہیں
بیٹھے ہیں رہ گزر پہ ہم، کوئی ہمیں اٹھائے کیوں
جب وہ جمالِ دل فروز، صورتِ مہرِ نیم روز
آپ ہی ہو نظارہ سوز، پردے میں منہ چھپائے کیوں
دشنہ غمزہ جاں ستاں، ناوکِ ناز بے پناہ
تیرا ہی عکسِ رخ سہی، سامنے تیرے آئے کیوں
قیدِ حیات و بندِ غم، اصل میں دونوں ایک ہیں
موت سے پہلے، آدمی غم سے نجات پائے کیوں

खयाल-ए-जल्ब:-ए-गुल से खराब हैं मैकश
शराब खाने के दीवार-ओ-दर में खाक नहीं

हुआ हूँ 'अशक की गारतगरी से शर्मिन्दः
सिवाये हसरत-ए-ता'मीर घर में खाक नहीं

हमारे शेर हैं अब सिर्फ़ दिछगी के, असद
खुला, कि फायदः अर्ज-ए-हुनर में खाक नहीं

११६

दिल ही तो है, न सँग-ओ-खिश्त, दर्द से भर न आये क्यों
रोयेंगे हम हजार बार, कोई हमें सताये क्यों

दर नहीं, हरम नहीं, दर नहीं, आस्ताँ नहीं
बैठे हैं रहगुजर प हम, कोई हमें उठाये क्यों

जब वह जमाल-ए-दिल फ़रोज़, सूरत-ए-मेहर-ए-नीमरोज़
आप ही हो नज़ारः सोज़, पर्दे में मुँह छुपाये क्यों

दर्शन:-ए-रामज़ः जाँ सिताँ, नावक-ए-नाज़ बे पनाह
तेरा ही 'अक्स-ए-रुख सही, सामने तेरे आये क्यों

क़ैद-ए-हयात-ओ-बन्द-ए-राम, अस्ल में दोनों एक हैं
मौत से पहले, आदमी राम से नजात पाये क्यों

حسن اور اُس پہ حسنِ ظن، رہ گئی بوالہوس کی شرم
 اپنے پہ اعتماد ہے، غیر کو آزمائے کیوں
 واں وہ غرورِ عز و ناز، یاں یہ حجابِ پاسِ وضع
 راہ میں ہم ملیں کہاں، بزم میں وہ بلائے کیوں
 ہاں وہ نہیں خدا پرست، جاؤ وہ بے وفا سہی
 جس کو ہو دین و دل عزیز، اُس کی گلی میں جائے کیوں
 غالبِ خسستہ کے بغیر، کون سے کام بند ہیں
 روئیے زار زار کیا، کیجیے ہامے ہامے کیوں

۱۱۷

غنچہ نا شگفتہ کو دور سے مت دکھا، کہ یوں
 بوسے کو پوچھتا ہوں میں، منہ سے مجھے بتا، کہ یوں
 پرسشِ طرزِ دلبری، کیجیے کیا، کہ بن کہے
 اُس کے ہر اک اشارے سے نکلے ہے یہ ادا، کہ یوں
 رات کے وقت مے پیے، ساتھ رقیب کو لیے
 آئے وہ یاں خدا کرے، پر نہ کرے خدا، کہ یوں
 غیر سے رات کیا بنی، یہ جو کہا، تو دیکھیے
 سامنے آن بیٹھنا، اور یہ دیکھنا کہ یوں

हुस्न और उस प हुस्न-ए-जन, रह गई बुल्हवस की शर्म
अपने प ए'तिमाद है, ग़ैर को आजमाये क्यों

वाँ वह गुरुर-ए-'अज़्ज़-ओ-नाज़, याँ यह हिजाब-ए-पास-ए-वज़्'अ
राह में हम मिलें कहाँ, बज़्म में वह बुलाये क्यों

हाँ वह नहीं खुदा परस्त, जाओ वह बेवफ़ा सही
जिसको हो दीन-ओ-दिल 'अज़ीज़, उसकी गली में जाये क्यों

ग़ालिब-ए-ख़स्त: के बिग़ैर, कौन से काम बन्द हैं
रोड़े ज़ार ज़ार क्या, कीजिये हाय हाय क्यों

११७

गुंछ:-ए-नाशिगुफ़्त: को दूर से मत दिखा, कि यों
बोसे को पूछता हूँ मैं, मुँह से मुझे बता, कि यों

पुरसिश-ए-तर्ज़-ए-दिलबरी, कीजिये क्या, कि बिन कहे
उसके हर इक इशारे से निकले है यह अदा, कि यों

रात के वक़्त मैं पिये, साथ रक़ीब को लिये
आये वह याँ खुदा करे, पर न करे खुदा, कि यों

ग़ैर से रात क्या बनी, यह जो कहा, तो देखिये
सामने आन बैठना, और यह देखना कि यों

بزم میں اُس کے روبرو، کیوں نہ خموش بیٹھیے
اُس کی تو خامشی میں بھی، ہے یہی مدعا کہ یوں

میں نے کہا کہ بزمِ ناز چاہیے غیر سے، تہی
سن کے ستم ظریف نے مجھ کو اٹھا دیا، کہ یوں

مجھ سے کہا جو یار نے، جاتے ہیں ہوش کس طرح
دیکھ کے میری بے خودی چلنے لگی ہوا، کہ یوں

کب مجھے کوئے یار میں، رہنے کی وضع یاد تھی
آئینہ دار بن گئی، حیرتِ نقشِ پا، کہ یوں

گر ترے دل میں ہو خیال، وصل میں شوق کا زوال
موجِ محیطِ آب میں، مارے ہے دست و پا، کہ یوں

جو یہ کہے، کہ ریختہ کیوں کہ ہو رشکِ فارسی
گفتہ غالب ایک بار پڑھ کے اُسے سنا، کہ یوں

۱۱۸

حسد سے دل اگر افسردہ ہے، گرمِ تماشا ہو
کہ چشمِ تنگ، شاید، کثرتِ نظارہ سے وا ہو

بہ قدر حسرتِ دل، چاہیے ذوقِ معاصی بھی
بھروں یک گوشہٴ دامن، گر آبِ ہفت دریا ہو

बज़म में उसके रूबरू, क्यों न खमोश बैठिये
उसकी तो खामुशी में भी, है यही मुद्‘आ कि यों

मैंने कहा कि, बज़म-ए-नाज़ चाहिये ग़ैर से, तिही
सुन के सितम ज़रीफ़ ने मुझको उठा दिया, कि यों

मुझसे कहा जो यार ने, जाते हैं होश किस तरह
देख के मेरी बेखुदी, चलने लगी हवा, कि यों

कब मुझे कू-ए-यार, में रहने की वज़ू‘अ याद थी
आइनःदार बन गई, हैरत-ए-नक़्श-ए-पा, कि यों

गर तिरे दिल में होखयाल, वस्ल में शौक़ का ज़वाल
मौज मुहीत-ए-आब में, मारे है दस्त-ओ-पा, कि यों

जो यह कहे, कि रेख्तः क्योंकि हो रश्क-ए-फ़ारसी
गुफ़्तः-ए-ग़ालिब एक बार पढ़के उसे सुना, कि यों

११८

हसद से दिल अगर अफ़सुर्दः है, गर्म-ए-तमाशा हो
कि चश्म-ए-तँग, शायद, कसरत-ए-नज़्ज़ारः से वा हो

बक्रद-ए-हसरत-ए-दिल, चाहिये जौक़-ए-म‘आसी भी
भरूँ यक गोशः-ए-दामन, गर आब-ए-हफ़्त दरिया हो

اگر وہ سرو قد، گرم خرامِ ناز آجاوے
کفِ ہر خاکِ گلشنِ شکلِ قمری نالہ فرسا ہو

۱۱۹

کعبے میں جا رہا، تو نہ دو طعنہ، کیا کہیں
بھولا ہوں حقِ صحبتِ اہلِ کنشت کو
طاعت میں تا، رہے نہ مے وانگیں کی لاگ
دوزخ میں ڈال دو، کوئی لے کر بہشت کو
ہوں منحرف نہ کیوں، رہ و رسمِ ثواب سے
ٹیڑھا لگا ہے قط، قلمِ سرِ نوشت کو
غالب، کچھ اپنی سعی سے لہنا نہیں مجھے
خرمن جلے، اگر نہ ملخ کھائے کشت کو

۱۲۰

وارستہ اس سے ہیں، کہ محبت ہی کیوں نہ ہو
کیجے ہمارے ساتھ، عداوت ہی کیوں نہ ہو
چھوڑا نہ مجھ میں ضعف نے رنگِ اختلاط کا
مے دل پہ بار، نقشِ محبت ہی کیوں نہ ہو

अगर वह सर्व कद, गर्म-ए-खिराम-ए-नाज आ जावे
कफ-ए-हर खाक-ए-गुलशन शकल-ए-कुमरी नालः फर्सी हो

११९

काबे में जारहा, तो न दो ता'नः, क्या कहीं
भूला हूँ हक्र-ए-सोहबत-ए-अहल-ए-कुनिश्त को

ता'अत में ता, रहे न मै-ओ-वाँगबी की लाग
दोजख में डाल दो, कोई लेकर बिहिश्त को

हूँ मुंहरिफ न क्यों, रह-ओ-रस्म-ए-सवाब से
टेढ़ा लगा है कत, कलम-ए-सरनविश्त को

गालिब, कुछ अपनी स'अि से लहना नहीं मुझे
खरमन जले, अगर न मलख खाये किश्त को

१२०

वारस्तः उससे हैं, कि महब्बत ही क्यों न हो
कीजे हमारे साथ, 'अदावत ही क्यों न हो

छोड़ा न मुझमें जो'फ ने रँग इख्तिलात का
है दिल प बार, नक्रश-ए-महब्बत ही क्यों न हो

ہے مجھ کو تجھ سے تذکرۂ غیر کا گلا
ہر چند بر سبیلِ شکایت ہی کیوں نہ ہو

پیدا ہوئی ہے، کہتے ہیں، ہر درد کی دوا
یوں ہو، تو چارۂ غم اُلفت ہی کیوں نہ ہو

ڈالا نہ بے کسی نے کسی سے معاملہ
اپنے سے کھینچتا ہوں، خجالت ہی کیوں نہ ہو

ہے آدمی بجائے خود، اک محشرِ خیال
ہم انجمن سمجھتے ہیں، خلوت ہی کیوں نہ ہو

ہنگامۂ زبونی ہمت ہے، انفعال
حاصل نہ کیجے دہر سے، عبرت ہی کیوں نہ ہو

وارستگی بہانۂ یگانگی نہیں
اپنے سے کر، نہ غیر سے، وحشت ہی کیوں نہ ہو

مُٹا ہے فوتِ فرصتِ ہستی کا غم کوئی
عمرِ عزیز صرفِ عبادت ہی کیوں نہ ہو

اُس فتنہ مُخو کے در سے اب اُٹھتے نہیں، اسد
اس میں ہمارے سر پہ قیامت ہی کیوں نہ ہو

हैं मुझको तुझसे तज़किर:-ए-शैर का गिला
हरचन्द बरसबील-ए-शिकायत ही क्यों न हो

पैदा हुई है, कहते हैं, हर दर्द की दवा
यों हो, तो चार:-ए-राम-ए-उल्फत ही क्यों न हो

डाला न बेक़सी ने किसी से मु'आमला
अपने से खेंचता हूँ, खजालत ही क्यों न हो

है आदमी बजाये खुद, इक महशर-ए-खयाल
हम अंजुमन समझते हैं, खल्वत ही क्यों न हो

हँगाम:-ए-ज़बूनि-ए-हिम्मत है, इन्फ़ि'आल
हासिल न कीजे दहर से, 'अब्रत ही क्यों न हो

वारस्तगी बहान:-ए- बेगानगी नहीं
अपने से कर, न शैर से, वहशत ही क्यों न हो

मिटता है फ़ौत-ए-फ़ुर्सत-ए-हस्ती का राम कोई
अुम्र-ए-'अज़ीज़ सर्फ़-ए-'अिबादत ही क्यों न हो

उस फ़ितन:खू के दर से अब उठते नहीं, असद
इसमें हमारे सर प क्रयामत ही क्यों न हो

قفس میں ہوں گر اچھا بھی نہ جانیں میرے شیون کو
 مرا ہونا بُرا کیا ہے، نواسنجانِ گلشن کو
 نہیں گر ہمد می آساں، نہ ہو یہ رشک کیا کم ہے
 نہ دی ہوتی، خدایا، آرزوے دوست دشمن کو
 نہ نکلا آنکھ سے تیری اک آنسو، اُس جراحت پر
 کیا سینے میں جس نے خوں چکاں، مژگانِ سوزن کو
 خدا شرمائے ہاتھوں کو، کہ رکھتے ہیں کشا کش میں
 کبھی میرے گریباں کو، کبھی جاناں کے دامن کو
 ابھی ہم قتل گہ کا دیکھنا آساں سمجھتے ہیں
 نہیں دیکھا شناور جوئے خوں میں، تیرے توسن کو
 ہوا چرچا جو میرے پانٹوں کی زنجیر بنے کا
 کیا بیتاب کاں میں، جنبشِ جوہر نے آہن کو
 خوشی کیا، کھیت پر میرے، اگر سوبار ابر آوے
 سمجھتا ہوں، کہ ڈھونڈے ہے ابھی سے برق خرمن کو
 وفا داری، بہ شرطِ اُستواری، اصلِ ایماں ہے
 مرے بت خانہ میں، تو کعبے میں گاڑو برہمن کو

क्रफ़स में हूँ, गर अच्छा भी न जानें मेरे शेवन को
मिरा होना बुरा क्या है, नवा सँजान-ए-गुलशन को

नहीं गर हमदमी आसाँ, न हो यह रश्क क्या कम है
न दी होती, खुदाया, आरजु-ए-दोस्त दुश्मन को

न निकला आँख से तेरी इक आँसू, उस जराहत पर
किया सीने में जिसने खूँचकाँ, मिशगान-ए-सूज़न को

खुदा शरमाये हाथों को, कि रखते हैं कशाकश में
कभी मेरे गरीबाँ को, कभी जानाँ के दामन को

अभी हम क़त्लगाह का देखना आसाँ समझते हैं
नहीं देखा शनावर जू-ए-खूँ में तेरे तौसन को

हुआ चर्चा जो मेरे पाँव की जंजीर बनने का
किया बेताब काँ में, जुँबिश-ए-जौहर ने आहन को

खुशी क्या, खेत पर मेरे, अगर सौ बार अब्र आवे
समझता हूँ, कि ठूण्डे है अभी से बर्क ख़िरमन को

वफ़ादारी, बशर्त-ए-उस्तुवारी, अरल-ए-ईमाँ है
मरे बुतख़ाने में, तो का'बे में गाड़ो बरह्मन को

شہادت تھی مری قسمت میں، جو دی تھی یہ مُخو مجھ کو
 جہاں تلوار کو دیکھا، مُجھکا دیتا تھا گردن کو
 نہ لٹتا دن کو، تو کب رات کو یوں بے خبر سوتا
 رہا کھٹکا نہ چوری کا، دعا دیتا ہوں رہزن کو
 سخن کیا کہ نہیں سکتے، کہ جو یا ہوں جواہر کے
 جگر کیا ہم نہیں رکھتے، کہ کھو دیں جا کے معدن کو
 مرے شاہِ سلیمان جاہ سے نسبت نہیں، غالب
 فرید ون و جم و کیخسرو و داراب و بہمن کو

۱۲۲

دھوتا ہوں جب میں پینے کو، اُس سیم تن کے پائو
 رکھتا ہے، ضد سے، کھینچ کے باہر لگن کے پائو
 دی سادگی سے جان، پڑوں کوہ کن کے پائو
 بیہات، کیوں نہ ٹوٹ گئے، پیرزن کے پائو
 بھاگے تھے ہم بہت، سو اُسی کی سزا ہے یہ
 ہو کر اسیر دابتے ہیں، راہ زن کے پائو
 مرہم کی جستجو میں، پھرا ہوں جو دُور دُور
 تن سے سوا فگار ہیں، اس خستہ تن کے پائو

शहादत थी मिरी क्रिस्मत में, जो दी थी यह खू मुझको
जहाँ तलवार को देखा, भुका देता था गर्दन को

न लुटता दिन को, तो कब रात को यों बेखबर सोता
रहा खटका न चोरी का, दु'आ देता हूँ रहजन को

सुखन क्या कह नहीं सकते, कि जोया हूँ जवाहिर के
जिगर क्या हम नहीं रखते, कि खोदें जाके मा'दन को

मिरे शाह-ए-सुलेमाँ जाह से निस्बत नहीं, गालिब
फरीदून-ओ-जम-ओ-कैखुसरु-ओ-दाराब-ओ-बहमन को

१२२

घोता हूँ जब मैं पीने को, उस सीमतन के पाँव
रखता है, जिद से, खेंच के बाहर लगन के पाँव

दी सादगी से जान, पडूँ कोहकन के पाँव
हैहात, क्यों न टूट गये, पीरजन के पाँव

भागे थे हम बहुत, सो उसी की सज़ा है यह
होकर असीर दाबते हैं, राहजन के पाँव

मरहम की जुस्तुजू में, फिरा हूँ जो दूर दूर
तन से सिवा फ़िगार हैं, इस खस्त:तन के पाँव

اللہ رے ذوقِ دشتِ نوردی، کہ بعدِ مرگ
 ہلتے ہیں خود بخود مرے، اندر کفن کے پائو
 ہے جوشِ گل بہار میں یاں تک، کہ ہر طرف
 اُڑتے ہوئے اُلجھتے ہیں، مرغِ چمن کے پائو
 شب کو کسی کے خواب میں آیا نہ ہو کہیں
 دُکھتے ہیں آج اُس بتِ نازک بدن کے پائو
 غالب، مرے کلام میں کیوں کر مزا نہ ہو
 پیتا ہوں دھو کے خسروِ شیریں سخن کے پائو

۱۲۳

واں اس کو ہولِ دل ہے، تو یاں میں ہوں شرمسار
 یعنی یہ میری آہ کی تاثیر سے نہ ہو
 اپنے کو دیکھتا نہیں ذوقِ ستم تو دیکھ
 آئینہ تا کہ دیدہٗ نخچیر سے نہ ہو

۱۲۴

واں پہنچ کر جو غش آتا ہے ہم ہے ہم کو
 صد رہ آہنگِ زمیں بوسِ قدم ہے ہم کو

अल्लह रे जौक-ए-दशत नवर्दी, कि बा'द-ए-मर्ग
हिलते हैं खुद बखुद मिरे, अन्दर कफ़न के पाँव

है जोश-ए-गुल बहार में याँ तक, कि हर तरफ़
उड़ते हुये उलझते हैं, मुर्ग-ए-चमन के पाँव

शब को किसी के ख्वाब में आया न हो कहीं
दुखते हैं आज उस बुत-ए-नाजुक बदन के पाँव

गालिब, मिरे कलाम में क्योंकर मज़ा न हो
पीता हूँ धोके खुसरू-ए-शीरीं सुखन के पाँव

१२३

वाँ उसको हौल-ए-दिल है, तो याँ मैं हूँ शर्मसार
या'नी यह मेरी आह की तासीर से न हो

अपने को देखता नहीं, जौक-ए-सितम तो देख
आईनः ताकि दीदः-ए-नखचीर से न हो

१२४

वाँ पहुँचकर जो राश आता पै-ए-हम है हम को
सदरह आहँग-ए-जमीं बोस-ए-क्रदम है हम को

دل کو میں، اور مجھے دل، محوِ وفار کہتا ہے
 کس قدر ذوقِ گرفتاریِ ہم ہے ہم کو
 ضعف سے، نقشِ پے مور، ہے طوقِ گردن
 تیرے کوچے سے، کہاں طاقتِ رم ہے ہم کو
 جان کر کیجے تغافل، کہ کچھ اُمید بھی ہو
 یہ نگاہِ غلط انداز تو سم ہے ہم کو
 رشکِ ہم طرحی و دردِ اثرِ بانگِ حزیں
 نالۂ مرغِ سحر، تیغِ دو دم ہے ہم کو
 سر اُڑانے کے جو وعدے کو مکرر چاہا
 ہنس کے ہولے کہ، ترے سر کی قسم ہے ہم کو
 دل کے خوں کرنے کی کیا وجہ، ولیکن ناچار
 پاسِ بے رونقیِ دیدہ اہم ہے ہم کو
 تم وہ نازک، کہ خموشی کو فغاں کہتے ہو
 ہم وہ عاجز، کہ تغافل بھی ستم ہے ہم کو

قطعہ

لکھنؤ آنے کا باعث نہیں کھلتا، یعنی
 ہوسِ سیر و تماشا، سو وہ کم ہے ہم کو

दिल को मैं, और मुझे दिल, महव-ए-वफ़ा रखता है
किस क्रदर जौक़-ए-गिरफ़्तारि-ए-हम है हम को

जो'फ़ से, नक़्श-ए-पै-ए-मोर, है तौक़-ए-गर्दन
तेरे कूचे से, कहाँ ताक़त-ए-रम है हम को

जान कर कीजे तराफ़ुल, कि कुछ उम्मीद भी हो
यह निगाह-ए-शलत अन्दाज़ तो सम है हम को

रश्क-ए-हमतरहि-ओ-दर्द-ए-असर-ए-बाँग-ए-हज़ीं
नालः-ए-मुर्श-ए-सहर, तेरा-ए-दुदम है हम को

सर उड़ाने के जो वा'दे को मुकर्र चाहा
हँस के बोले कि, तारे सर की कसम है हम को

दिल के खूँ करने की क्या वज़ह, वलेकिन नाचार
पास-ए-बे'रौनकि-ए-दीदः अहम है हम को

तुम वह नाजुक, कि खमोशी को फुगाँ कहते हो
हम वह 'आजिज़, कि तराफ़ुल भी सितम है हम को

क़त'अः

लखनऊ आने का बा'अिस नहीं खुलता, या'नी
हवस-ए-सैर-ओ-तमाशा, सो वह कम है हम को

مقطعِ سلسلہ شوق نہیں ہے یہ شہر
 عزمِ سیرِ نجف و طوفِ حرم ہے ہم کو
 لیے جاتی ہے کہیں ایک توقع، غالب
 جادۂ رہ کششِ کافِ کرم ہے ہم کو

۱۲۵

تم جانو، تم کو غیر سے جو رسم و راہ ہو
 مجھ کو بھی پوچھتے رہو، تو کیا گناہ ہو
 بچتے نہیں مواخذۂ روزِ حشر سے
 قاتل اگر رقیب ہے، تو تم گواہ ہو
 کیا وہ بھی بے گنہ کش و حق ناشناس ہیں
 مانا کہ تم بشر نہیں، خورشید و ماہ ہو
 اُبھرا ہوا نقاب میں ہے اُن کے، ایک تار
 مرتا ہوں میں، کہ یہ نہ کسی کی نگاہ ہو
 جب میکہ چھٹا، تو پھر اب کیا جگہ کی قید
 مسجد ہو، مدرسہ ہو، کوئی خانقاہ ہو
 سنتے ہیں جو بہشت کی تعریف، سب درست
 لیکن خدا کرے، وہ تری جلوہ گاہ ہو

मक़त'-ए-सिलसिल:-ए-शौक़ नहीं है यह शहर
'अज़म-ए-सैर-ए-नज़फ़-ओ-तौफ़-ए-हरम है हम को

लिये जाती है कहीं एक तवक्क़ो'अ, ग़ालिब
जाद:-ए-रह कशिश-ए-काफ़-ए-करम है हम को

१२५

तुम जानो, तुम को ग़ैर से जो रस्म-ओ-राह हो
मुझको भी पूछते रहो, तो क्या गुनाह हो

बचते नहीं मुआख़ज़:-ए-रोज़-ए-हश्र से
क्रातिल अगर रक़ीब है, तो तुम ग़वाह हो

क्या वह भी बेग़ुनह कुश-ओ-हक़ ना शनास हैं
माना कि तुम बशर नहीं, ख़ुशीद-ओ-माह हो

उभरा हुआ निक्काब में है उनके, एक तार
मरता हूँ मैं, कि यह न किसी की निगाह हो

जब मैक़द: छुटा, तो फिर अब क्या जगह की क़ैद
मस्जिद हो, मद्रिस: हो, कोई ख़ानक़ाह हो

सुनते हैं जो बिहिश्त की ता'रीफ़, सब दुरुस्त
लेकिन ख़ुदा करे, वह तिरी ज़ल्ब:गाह हो

غالب بھی گر نہ ہو، تو کچھ ایسا ضرر نہیں
دنیا ہو، یارب، اور مرا بادشاہ ہو

۱۲۶

گئی وہ بات، کہ ہو گفتگو، تو کیوں کر ہو
کہے سے کچھ نہ ہوا، پھر کہو، تو کیوں کر ہو

ہمارے ذہن میں، اس فکر کا ہے نام وصال
کہ گر نہ ہو، تو کہاں جائیں، ہو، تو کیوں کر ہو

ادب ہے اور یہی کشمکش، تو کیا کیجے
حیا ہے اور یہی گو مگو، تو کیوں کر ہو

تمہیں کہو، کہ گزارا صنم پرستوں کا
بتوں کی ہو اگر ایسی ہی مُخو، تو کیوں کر ہو

اُلجھتے ہو تم، اگر دیکھتے ہو آئینہ
جو تم سے شہر میں ہوں ایک دو، تو کیوں کر ہو

جسے نصیب ہو، روزِ سیاہ میرا سا
وہ شخص دن نہ کہے رات کو، تو کیوں کر ہو

ہمیں پھر اُن سے اُمید، اور اُنہیں ہماری قدر
ہماری بات ہی پوچھیں نہ وُو، تو کیوں کر ہو

गालिब भी गर न हो, तो कुछ ऐसा जरूर नहीं
दुनिया हो, याद, और मिरा बादशाह हो

१२६

गई वह बात, कि हो गुफ्तुगू तो क्योंकर हो
कहे से कुछ न हुआ, फिर कहो, तो क्योंकर हो

हमारे जेहन में, इस फिक्र का है नाम है विसाल
कि गर न हो, तो कहाँ जायें, हो, तो क्योंकर हो

अदब है और यही कशमकश, तो क्या कीजे
हया है और यही गोमगो, तो क्योंकर हो

तुम्हीं कहो, कि गुजारा सनम परस्तों का
बुतों की हो अगर ऐसी ही खू, तो क्योंकर हो

उलझते हो तुम, अगर देखते हो आईनः
जो तुमसे शहर में हों एक दो, तो क्योंकर हो

जिसे नसीब हो, रोज़-ए-सियाह मेरा सा
वह शख्स दिन न कहे रात को, तो क्योंकर हो

हमें फिर उनसे उमीद, और उन्हें हमारी कद्र
हमारी बात ही पूछें न वो, तो क्योंकर हो

غلط نہ تھا، ہمیں خط پر، گماں تسلی کا
نہ مانے دیدہ دیدارِ جو، تو کیوں کر ہو

بتاؤ اُس مڑہ کو دیکھ کر، ہو مجھ کو قرار
یہ نیش ہو رگِ جاں میں فرو، تو کیوں کر ہو

مجھے جنوں نہیں، غالب، والے بہ قول حضور
فراقِ یار میں تسکین ہو، تو کیوں کر ہو

۱۲۷

کسی کو دے کے دل، کوئی نواسنجِ فغاں کیوں ہو
نہ ہو جب دل ہی سینے میں، تو پھر منہ میں زباں کیوں ہو

وہ اپنی مُخو نہ چھوڑیں گے، ہم اپنی وضع کیوں چھوڑیں
سبک سربن کے کیا پوچھیں، کہ ہم سے سرگراں کیوں ہو

کیا غم خوار نے رُساوا، لگے آگ اس محبت کو
نہ لاوے تاب جو غم کی، وہ میرا رازداں کیوں ہو

وفا کیسی، کہاں کا عشق، جب سر پھوڑنا ٹھہرا
تو پھر، اے سنگ دل، تیرا ہی سنگِ آستان کیوں ہو

قفس میں، مجھ سے رُو دادِ چمن کہتے، نہ ڈر، ہمدم
گری ہے جس پہ کل بجلی، وہ میرا آشیاں کیوں ہو

रालत न था, हमें खत पर, गुमाँ तसल्ली का
न माने दीदः-ए-दीदार जू, तो क्योंकर हो

बताओ उस मिशः को देखकर, हो मुझको करार
यह नेश हो रग-ए-जाँ में फरो, तो क्योंकर हो

मुझे जुनूँ नहीं, गालिब, वले बक्रौल-ए-हुजूर
फिराक-ए-यार में तस्कीन हो, तो क्योंकर हो

१२७

किसी को देके दिल कोई नवा सँज-ए-फुराँ क्यों हो
न हो जब दिल ही सीने में, तो फिर मुँह में जबाँ क्यों हो

वह अपनी खू न छोड़ेंगे, हम अपनी वज्ज क्यों छोड़ें
सुबुक सर बन के क्या पूछें, कि हमसे सरगिराँ क्यों हो

किया रामख्वार ने रुखा; लगे आग इस महब्बत को
न लावे ताब जो राम की, वह मेरा राजदाँ क्यों हो

वफ़ा कैसी, कहाँ का 'अश्क़, जब सर फोड़ना ठहरा
तो फिर, अय सँग दिल, तेरा ही सँग-ए-आस्ताँ क्यों हो

कफ़स में, मुझसे रुदाद-ए-चमन कहते, न डर, हमदम
गिरी है जिस प कल बिजली, वह मेरा आशियाँ क्यों हो

یہ کہہ سکتے ہو، ہم دل میں نہیں ہیں، پر یہ بتلاؤ
 کہ جب دل میں تمہیں تم ہو، تو آنکھوں سے نہاں کیوں ہو

غلط ہے جذب دل کا شکوہ، دیکھو، جرم کس کا ہے
 نہ کھینچو گر تم اپنے کو، کشاکش درمیاں کیوں ہو

یہ فتنہ، آدمی کی خانہ ویرانی کو کیا کم ہے
 ہوئے تم دوست جس کے، دشمن اُس کا آسماں کیوں ہو

یہی ہے آزمانا، تو ستانا کس کو کہتے ہیں
 عدو کے ہولے جب تم، تو میرا امتحان کیوں ہو

کہا تم نے کہ، کیوں ہو غیر کے ملنے میں رسوائی
 بجا کہتے ہو، سچ کہتے ہو، پھر کہیو کہ، ہاں کیوں ہو

نکالا چاہتا ہے کام کیا طعنوں سے، تو، غالب
 ترے بے مہر کہنے سے، وہ تجھ پر مہرباں کیوں ہو

۱۲۸

رہیے اب ایسی جگہ چل کر، جہاں کوئی نہ ہو
 ہم سخن کوئی نہ ہو اور ہم زباں کوئی نہ ہو

بے در و دیوار سا اک گھر بنایا چاہیے
 کوئی ہمسایہ نہ ہو اور پاسباں کوئی نہ ہو

यह कह सकते हो, हम दिल में नहीं हैं, पर यह बतलाओ
कि जब दिल में तुम्हीं तुम हो, तो आँखों से निहाँ क्यों हो

गलत है ज़ब-ए-दिल का शिकवः, देखो जुर्म किस का है
न खेंचो गर तुम अपने को, कशाकश दरमियाँ क्यों हो

यह फ़ितनः, आदमी की खानःवीरानी को क्या कम है
हुये तुम दोस्त जिसके, दुश्मन उसका आस्माँ क्यों हो

यही है आजमाना, तो सताना किस को कहते हैं
'अदू के हो लिये जब तुम, तो मेरा इम्तिहाँ क्यों हो

कहा तुमने कि, क्यों हो ग़ैर के मिलने में रुस्वाई
बजा कहते हो, सच कहते हो, फिर कहियो कि हाँ क्यों हो

निकाला चाहता है काम क्या तानों से तू, ग़ालिब
तिरे बेमेहर कहने से, वह तुझ पर मेहरबाँ क्यों हो

१२८

रहिये अब ऐसी जगह चलकर, जहाँ कोई न हो
हम सुखन कोई न हो और हम जबाँ कोई न हो

बेदर-ओ-दीवार सा इक घर बनाया चाहिये
कोई हमसायः न हो और पासबाँ कोई न हो

پڑیے گر بیمار، تو کوئی نہ ہوتی بیمار دار
اور اگر مر جائیے، تو نوحہ خواں کوئی نہ ہو

۱۲۹

از مہر تا بہ ذرہ دل و دل ہے آئینہ
طوطی کوشش جہت سے مقابل ہے آئینہ

۱۳۰

ہے سبزہ زار ہر در و دیوارِ غم کدہ
جس کی بہاریہ ہو، پھر اُس کی خزاں نہ پوچھ
ناچار بے کسی کی بھی حسرت اُٹھائیے
دشواری رہ و ستم ہم رہاں نہ پوچھ

۱۳۱

صد جلوہ رُو برو ہے جو مژگاں اُٹھائیے
طاقت کہاں، کہ دید کا احساں اُٹھائیے
ہے سنگ پر، براتِ معاشِ جنونِ عشق
یعنی ہنوز منتِ طفلان اُٹھائیے

पड़िये गर बीमार, तो कोई न हो तीमारदार
और अगर मर जाइये, तो नौहः ख्वाँ कोई न हो

१२९

अज मेहर ता ब जर्रः दिल-ओ-दिल है आइनः
तूती को शश जिहत से मुक्राबिल है आइनः

१३०

है सब्जः जार हर दर-ओ-दीवार-ए-रामकदः
जिसकी बहार यह हो, फिर उसकी खज्जाँ न पूछ

नाचार बेकसी की भी हसरत उठाइये
दुश्वारि-ए-रह-ओ-सितम-ए-हमरहाँ न पूछ

१३१

सद जल्वः रू ब रू है, जो मिशगाँ उठाइये
ताक़त कहाँ, कि दीद का एहसाँ उठाइये

है सँग पर, बरात-ए-म'आश-ए-जुनून-ए-'अशक्र
या'नी हनोज़ मिन्नत-ए-तिफ़लाँ उठाइये

دیوار، بارِ منتِ مزدور سے، ہے خم
اے خانماں خراب، نہ احساں اٹھائیے

یا میرے زخمِ رشک کو رُسا نہ کیجیے
یا پردہٴ تبسمِ پنہاں اٹھائیے

۱۳۲

مسجد کے زیرِ سایہ خرابات چاہیے
بھوں پاس آنکھ، قبلہٴ حاجات، چاہیے

عاشق ہوئے ہیں آپ بھی، اک اور شخص پر
آخر ستم کی کچھ تو مکافات چاہیے

دے داد، اے فلک، دلِ حسرت پرست کی
ہاں کچھ نہ کچھ تلافیِ مافات چاہیے

سیکھے ہیں مہِ رُخوں کے لئے ہم مصوری
تقریب کچھ تو بہر ملاقات چاہیے

مے سے غرض نشاط ہے، کس رُوسیاہ کو
اک گونہ بے خودی مجھے دن رات چاہیے

ہے رنگِ لالہ و گل و نسریں، جدا جدا
ہر رنگ میں بہار کا اثبات چاہیے

दीवार, बार-ए-मिन्नत-ए-मजदूर से, है खम
अय खान्माँ खराब, न एहसाँ उठाइये

या मेरे जख्म-ए-रक को रुखा न कीजिये
या पर्दः-ए-तबस्सुम-ए-पिन्हाँ उठाइये

१३२

मस्जिद के जेर-ए-सायः, खराबात चाहिये
भौं पास आँख, क्रिबलः-ए-हाजात चाहिये

‘आशिक हुये हैं आप भी, इक और शख्स पर
आखिर सितम की कुछ तो मुकाफात चाहिये

दे दाद, अय फलक, दिल-ए-हसरत परस्त की
हाँ कुछ न कुछ तलाफ़ि-ए-माफ़ात चाहिये

सीखे हैं महरुखों के लिये हम मुसव्विरी
तक़रीब कुछ तो बहर-ए-मुलाफ़ात चाहिये

मै से शरज़ नशात है किस रूसियाह को
इक गूनः बेखुदी मुझे दिन रात चाहिये

है रँग-ए-लालः-ओ-गुल-ओ-नसरीं, जुदा जुदा
हर रँग में बहार का इस्बात चाहिये

سر پامے مُخَم پہ چاہیے ہنگام بے خودی
رُو سُومے قبلہ وقتِ مناجات چاہیے

یعنی بہ حسبِ گردشِ پیمانہ صفات
عارف ہمیشہ مستِ مے ذات چاہیے

نشوونما ہے اصل سے، غالب، فروع کو
خاموشی ہی سے نکلے ہے، جو بات چاہیے

۱۳۳

بساطِ عجز میں تھا ایک دل، یک قطرہ خوں وہ بھی
سو رہتا ہے، باندازِ چکیدن سرنگوں، وہ بھی

رہے اُس شوخ سے آزرده ہم چندے، تکلف سے
تکلف برطرف، تھا ایک اندازِ جنوں وہ بھی

خیالِ مرگ، کب تسکینِ دلِ آزرده کو بخشے
مرے دامِ تمنا میں ہے اک صیدِ زبوں، وہ بھی

نہ کرتا کاش نالہ، مجھ کو کیا معلوم تھا، ہمدم
کہ ہوگا باعثِ افزایشِ دردِ دروں وہ بھی

نہ اتنا بُرشِ تیغِ جفا پر ناز فرماؤ
مرے دریائے بیتابی میں ہے اک موجِ خوں وہ بھی

सर पा-ए-खुम प चाहिये हँगाम-ए-बेखुदी
रू सू-ए-क्रिबलः वक्रत-ए-मुनाजात चाहिये

या'नी ब हस्ब-ए-गर्दिश-ए-पैमानः-ए-सिफात
आरिफ़ हमेशः मस्त-ए-मै-ए-जात चाहिये

नश्व-ओ-नुमा है अस्ल से, गालिब-फ़ुरू'अ को
खामोशी ही से निकले है, जो बात चाहिये

१३३

बिसाते 'अिज्ज में था एक दिल, यक क्रतरः खूँ वह भी
सो रहता है, बअन्दाज-ए-चकीदन सर निगूँ, वह भी

रहे उस शोख से आजुर्दः हम चन्दे, तकल्लुफ़ से
तकल्लुफ़ बरतरफ़, था एक अन्दाज-ए-जुनूँ वह भी

खयाल-ए-मर्ग, कब तस्कीं दिल-ए-आजुर्दः को बख़्शे
मिरे दाम-ए-तमन्ना में है इक सैद-ए-जुबूँ, वह भी

न करता काश नालः, मुझको क्या मा'लूम था, हमदम
कि होगा बाइस-ए-अफ़जाइश-ए-दर्द-ए-दुरूँ वह भी

न इतना बुरिंश-ए-तेरा-ए-जफ़ा पर नाज फ़रमाओ
मिरे दरिया-ए-बेताबी में है इक मौज-ए-खूँ वह भी

مے عشرت کی خواہش، ساقی گردوں سے کیا کیجے
 لیے بیٹھا ہے، اک دو چار جام واژگوں وہ بھی
 مرے دل میں ہے، غالب، شوقِ وصل و شکوۂ ہجران
 خدا وہ دن کرے، جو اُس سے میں یہ بھی کہوں، وہ بھی

۱۳۴

ہے بزمِ بتاں میں سخن آزرده لبوں سے
 تنگ آئے ہیں ہم، ایسے خوشامد طلبوں سے
 ہے دورِ قدح، وجہِ پریشانیِ صہبا
 یک بار لگا دو مُخَمّ مے، میرے لبوں سے
 رندانِ درِ مے کدہ، گستاخ ہیں، زاہد
 زنہار نہ ہونا طرف، ان بے ادبوں سے
 بے دادِ وفا دیکھ، کہ جاتی رہی آخر
 ہر چند مری جان کو تھا ربط لبوں سے

۱۳۵

تا، ہم کو شکایت کی بھی باقی نہ رہے جا
 سن لیتے ہیں، گو ذکر ہمارا نہیں کرتے

मैं-ए-‘अश्रुत की ख्वाहिश, साक्रि-ए-गर्दू से क्या कीजे
लिये बैठा है, इक दो चार जाम-ए-वाशगूँ वह भी

मिरे दिल में है, गालिब, शौक्र-ए-वस्ल-ओ-शिकवः-ए-हिजराँ
खुदा वह दिन करे, जो उससे मैं यह भी कहूँ, वह भी

१३४

हैं बज़्म-ए-बुताँ में सुखन आज़ुर्दः लबों से
तँग आये हैं हम, ऐसे खुशामद तलबों से

हैं दौर-ए-क्रदह, वज्ह-ए-परीशानि-ए-सह्बा
यक बार लगा दो खुम-ए-मै मेरे लबों से

रिन्दान-ए-दर-ए-मैकदः, गुस्ताख हैं, जाहिद
ज़िन्हार न होना तरफ़, इन बेअदबों से

बेदाद-ए-वफ़ा देख, कि जाती रही आखिर
हरचन्द मिरी जान को था रब्त लबों से

१३५

ता, हम को शिकायत की भी बाक़ी न रहे जा
सुन लेते हैं, गो ज़िक्र हमारा नहीं करते

غالب، ترا احوال سنا دیں گے ہم اُن کو
وہ سن کے بلا لیں، یہ اجارا نہیں کرتے

۱۳۶

گھر میں تھا کیا، کہ ترا غم اُسے غارت کرتا
وہ جو رکھتے تھے، ہم اک حسرتِ تعمین، سو ہے

۱۳۷

غمِ دنیا سے، گر پائی بھی فرصت، سر اُٹھانے کی
فلک کا دیکھنا، تقریبِ تیرے یاد آنے کی
کھلے گا کس طرح مضمونِ مرے مکتوب کا، یارب
قسم کھائی ہے اُس کافر نے، کاغذ کے جلانے کی
لپٹنا پر نیاں میں شعلہٴ آتش کا آساں ہے
ولے مشکل ہے حکمت، دل میں سوزِ غم چھپانے کی
اُنہیں منظور اپنے زخمیوں کا دیکھ آنا تھا
اُنھے تھے سیرِ گل کو، دیکھنا شوخی بہانے کی
ہماری سادگی تھی، التفاتِ ناز پر مرنا
ترا آنا نہ تھا، ظالم، مگر تمہیدِ جانے کی

गालिब, तिरा अहवाल सुना देंगे हम उनको
वह सुन के बुला लें, यह इजारा नहीं करते

१३६

घर में था क्या, कि तिरा राम उसे शारत करता
वह जो रखते थे हम इक हसरत-ए-तामीर, सो है

१३७

राम-ए-दुनिया से, गर पाई भी फुर्सत, सर उठाने की
फलक का देखना, तक्ररीब तेरे याद आने की

खुलेगा किस तरह मजमूँ मिरे मकतूब का, यारब
कसम खाई है उस काफिर ने, काराज के जलाने की

लिपटना परनियाँ में शो'ल:-ए-आतश का आसाँ है
वले मुश्किल है हिक्मत, दिल में सोज-ए-राम छुपाने की

उन्हें मंज़ूर अपने जख्मियों का देख आना था
उठे थे सैर-ए-गुल को, देखना शोखी बहाने की

हमारी सादगी थी, इल्तिफ़ात-ए-नाज पर मरना
तिरा आना न था, ज़ालिम, मगर तम्हीद जाने की

لکد کوہِ حوادث کا تحمل کر نہیں سکتی
 مری طاقت، کہ ضامن تھی بتوں کے ناز اُٹھانے کی
 کہوں کیا خوبی اوضاعِ انہامے زماں، غالب
 بدی کی اس نے، جس سے ہم نے کی تھی بارہا نیکی

۱۳۸

حاصل سے ہاتھ دھو بیٹھ، امے آرزو خرامی
 دل جوشِ گریہ میں ہے ڈوبی ہوئی اسامی
 اُس شمع کی طرح سے، جس کو کوئی بجھا دے
 میں بھی جلے ہوؤں میں، ہوں داغِ ناتمامی

۱۳۹

کیا تنگ ہم ستم زدگان کا جہان ہے
 جس میں کہ ایک بیضہ مور آسمان ہے
 ہے کائنات کو حرکت تیرے ذوق سے
 پر تو سے آفتاب کے، ذرے میں جان ہے
 حال آنکہ ہے یہ سیلیِ خارا سے لالہ رنگ
 غافل کو میرے شیشے پہ مے کا گمان ہے

लकड़ कोब-ए-हवादिस का तहम्मल कर नहीं सकती
मिरी ताकत, कि जामिन थी बुतों के नाज़ उठाने की

कहूँ क्या खूबि-ए-अौज़ा'-ए- इबना-ए-जमाँ, ग़ालिब
बदी की उसने, जिस से हमने की थी बारहा नेकी

१३८

हासिल से हाथ धो बैठ, अय आरज़ू खिरामी
दिल जोश-ए-गिरियः में है डूबी हुई असामी

उस शम्'अ की तरह से, जिसको कोई बुझा दे
मैं भी जले हुआँ में, हूँ दाश-ए-नातमामी

१३९

क्या तँग हम सितमज़दगाँ का जहान है
जिसमें कि एक बैज़ः-ए-मोर आसमान है

है कायनात को हरकत तेरे जौक से
परतौ से आफ़ताब के, ज़र्रे में जान है

हालाँकि है यह सेलि-ए-खारा से लालः रँग
शाफ़िल को मेरे शीशे प मै का गुमान है

کی اُس نے گرم سینہ اہل ہوس میں جا
 آوے نہ کیوں پسند، کہ ٹھنڈا مکان ہے
 کیا خوب، تم نے غیر کو بوسہ نہیں دیا
 بس چپ رہو، ہمارے بھی منہ میں زبان ہے
 بیٹھا ہے جو کہ سایہ دیوارِ یار میں
 فرمانرواے کشورِ ہندوستان ہے
 ہستی کا اعتبار بھی غم نے مٹا دیا
 کس سے کہوں کہ داغِ جگر کا نشان ہے
 ہے بارے اعتمادِ وفاداری اس قدر
 غالب ہم اس میں خوش ہیں، کہ نامہربان ہے

۱۴۰

درد سے میرے ہے تجھ کو بے قراری ہائے ہائے
 کیا ہوئی ظالم تری غفلت شعاری ہائے ہائے
 تیرے دل میں گر، نہ تھا آشوبِ غم کا حوصلہ
 تو نے پھر کیوں کی تھی میری غمگساری ہائے ہائے
 کیوں مری غم خوارگی کا تجھ کو آیا تھا خیال
 دشمنی اپنی تھی میری دوستداری ہائے ہائے

की उसने गर्म सीन:-ए-अहल-ए-हवस में जा
आवे न क्यों पसन्द, कि ठण्डा मकान है

क्या खूब, तुमने ग़ैर को बोस: नहीं दिया
बस चुप रहो, हमारे भी मुँह में ज़बान है

बैठा है जो कि साय:-ए-दीवार-ए-यार में
फ़रमाँरवा -ए- किश्वर -ए- हिन्दोस्तान है

हस्ती का ए'तिबार भी राम ने मिटा दिया
किससे कहूँ कि दाश-ए-जिगर का निशान है

हैं बारे ए'तिमाद-ए-वफ़ादारी इस क्रदर
ग़ालिब, हम इसमें खुश हैं, कि नामेहरबान है

१४०

दर्द से मेरे है तुझको बेक्रारी हाय हाय
क्या हुई ज़ालिम तिरी राफ़लत शि'आरी हाय हाय

तेरे दिल में गर, न था आशोब-ए-राम का हौसल:
तूने फिर क्यों की थी मेरी रामगुसारी हाय हाय

क्यों मिरी रामख़्वारगी का तुझको आया था खयाल
दुश्मनी अपनी थी मेरी दोस्तदारी हाय हाय

عمر بھر کا تو نے پیمانِ وفا باندھا تو کیا
 عمر کو بھی تو نہیں ہے پایداری ہائے ہائے
 زہر لگتی ہے مجھے آب و ہوا سے زندگی
 یعنی تجھ سے تھی اسے ناساز گاری ہائے ہائے
 گل فشانی ہا مے نازِ جلوہ کو کیا ہو گیا
 خاک پر ہوتی ہے تیری لالہ کاری ہائے ہائے
 شرمِ رسوائی سے، جاچھپنا نقابِ خاک میں
 ختم ہے اُلفت کی تجھ پر پردہ داری ہائے ہائے
 خاک میں ناموسِ پیمانِ محبت مل گئی
 اُٹھ گئی دنیا سے راہ و رسمِ یاری ہائے ہائے
 ہاتھ ہی تیغِ آزما کا کام سے جاتا رہا
 دل پہ اک لگنے نہ پایا زخمِ کاری ہائے ہائے
 کس طرح کاٹے کوئی، شبِ ہائے تارِ برشکال
 ہے نظرِ مُخو کردہ اخترِ شماری، ہائے ہائے
 گوشِ مہجورِ پیام و چشمِ محرومِ جمال
 ایک دل، تس پر یہ نا اُمید واری، ہائے ہائے
 عشق نے پکڑا نہ تھا، غالب، ابھی وحشتِ کارنگ
 رہ گیا، تھا دل میں جو کچھ ذوقِ خواری، ہائے ہائے

‘श्रुम्र भर का तूने पैमान-ए-वफ़ा बाँधा तो क्या
‘श्रुम्र को भी तो नहीं है पायदारी हाय हाय

जहर लगती है मुझे आब-ओ-हवा-ए-ज़िन्दगी
या‘नी तुझसे थी उसे नासाज़गारी हाय हाय

गुलफ़िशानीहा-ए-नाज़-ए-जल्बः को क्या हो गया
खाक पर होती है तेरी लालःकारी हाय हाय

शर्म-ए-रुस्वाई से, जा छुपना निक्काब-ए-खाक में
खत्म है उल्फ़त की तुझपर पर्दःदारी हाय हाय

खाक में नामूस-ए-पैमान-ए-महब्वत मिल गई
उठ गई दुनिया से राह-ओ-रस्म-ए-यारी हाय हाय

हाथ ही तेरा आज़मा का काम से जाता रहा
दिल प इक लगने न पाया ज़ख्म-ए-कारी हाय हाय

किस तरह काटे कोई, शबहा-ए-तार-ए-बर्शकाल
है नज़र ख़ू करदः-ए-अख़्तर शुमारी हाय हाय

गोश महज़ूर-ए-पयाम-ओ-चश्म महरूम-ए-जमाल
एक दिल, तिसपर यह नाउम्मीदवारी हाय हाय

‘अश्रक ने पकड़ा न था, रालिब, अभी वहशत का रँग
रह गया, था दिल में जो कुछ जौक-ए-ख़्वारी हाय हाय

سرگشتگی میں، عالمِ ہستی سے یاس ہے
تسکین کو دے نوید، کہ مرنے کی آس ہے

لیتا نہیں مرے دلِ آوارہ کی خبر
اب تک وہ جانتا ہے، کہ میرے ہی پاس ہے

کیجے بیاں سُروِ تبِ غم کہاں تلک
ہر مُو مرے بدن پہ زبانِ سپاس ہے

ہے وہ غرورِ حسن سے بیگانہ وفا
ہر چند اُس کے پاس دلِ حق شناس ہے

پی، جس قدر ملے، شبِ مہتاب میں شراب
اسِ بلغمی مزاج کو گرمی ہی راس ہے

ہر اک مکان کو ہے مکین سے شرف، اسد
مجنوں جو مر گیا ہے، تو جنگلِ اُداس ہے

گر خامشی سے فائدہ، اخفائے حال ہے
خوش ہوں، کہ میری بات سمجھنی محال ہے

सर गश्तगी में, 'आलम-ए-हस्ती से यास है
तस्कीं को दे नवेद, कि मरने की आस है

लेता नहीं मिरे दिल-ए-आवारः की खबर
अबतक वह जानता है, कि मेरे ही पास है

कीजे बयाँ सुरूर-ए-तब-ए-राम कहाँ तलक
हर मू मिरे बदन प ज़बान-ए-सिपास है

है वह सुरूर-ए-हुस्न से बेगानः-ए-वफ़ा
हरचन्द उसके पास दिल-ए-हक्र शनास है

पी, जिस क़दर मिले, शब-ए-महताब में शराब
इस बलरामी मिज़ाज को गर्मी ही रास है

हर इक मकान को है मकीं से शरफ़, असद
मजनूँ जो मर गया है, तो ज़ंगल उदास है

गर ख़ामुशी से फ़ायदः, इख़फ़ा-ए-हाल है
ख़ुश हूँ, कि मेरी बात समझनी मुहाल है

کس کو سناؤں حسرتِ اظہار کا گلا
دل فردِ جمع و خرچِ زباں ہاے لال ہے

کس پردے میں ہے آئینہ پرداز، اے خدا
رحمت، کہ عذر خواہ لبِ بے سوال ہے

ہے ہے، خدا نخواستہ، وہ اور دشمنی
اے شوق، منفعل، یہ تجھے کیا خیال ہے

مشکیں لباسِ کعبہ، علی کے قدم سے جان
نافِ زمین ہے، نہ کہ نافِ غزال ہے

وحشت پہ میری عرصۂ آفاق تنگ تھا
دریا زمین کو عرقِ انفعال ہے

ہستی کے مت فریب میں آجائیو، اسد
عالم تمام حلقۂ دام خیال ہے

۱۴۳

تم اپنے شکوے کی باتیں، نہ کھود کھود کے پوچھو
حذر کرو مرے دل سے، کہ اس میں آگ دی ہے

دلا، یہ درد و الم بھی تو مغنم ہے، کہ آخر
نہ گریۂ سحری ہے، نہ آہِ نیم شبی ہے

किसको सुनाऊँ हस्त-ए-इजहार का गिला
दिल फर्द-ए-जम'-ओ-खर्च जबाँहा-ए-लाल है

किस पर्दे में है आइनःपरदाज, अय खुदा
रहमत, कि 'अज़्रख्वाह लब-ए-बेसवाल है

है है, खुदा न ख्वास्तः वह और दुश्मनी
अय शौक़, मुनफ़'अिल, यह तुझे क्या खयाल है

मिशकीं लिबास-ए-का'बः, 'अली के क़दम से जान
नाफ़-ए-जमीन है, न कि नाफ़-ए-राजाल है

वहशत प मेरी 'अर्सः-ए-आफ़ाक़ तँग था
दरिया ज़मीन को 'अरक़-ए-इन्फ़'आल है

हस्ती के मत फ़रेब में आजाइयो, असद
'आलम तमाम हल्कः-ए-दाम-ए-खयाल है

१४३

तुम अपने शिकवे की बातें, न खोद खोद के पूछो
हज़र करो मिरे दिल से, कि इसमें आग दबी है

दिला, यह दर्द-ओ-अलम भी तो मुगतनम है, कि आखिर
न गिरियः-ए-सहरी है, न आह-ए-नीमशबी है

ایک جا حرفِ وفا لکھا تھا، سو بھی مٹ گیا
ظاہر اکاغذ ترے خط کا غلط بردار ہے

جی جلے ذوقِ فنا کی ناامامی پر نہ کیوں
ہم نہیں جلتے، نفس ہر چند آتش بار ہے

آگ سے، پانی میں بجھتے وقت، اُٹھتی ہے صدا
ہر کوئی درماندگی میں نالے سے ناچار ہے

ہے وہی بدمستی ہر ذرہ کا خود عذر خواہ
جس کے جلوے سے زمین تا آسمان سرشار ہے

مجھ سے مت کہہ، تو ہمیں کہتا تھا اپنی زندگی
زندگی سے بھی مرا جی ان دنوں بیزار ہے

آنکھ کی تصویر سرنامے پہ کھینچی ہے، کہ تا
تجھ پہ کھل جاوے، کہ اسکو حسرتِ دیدار ہے

پینس میں گزرتے ہیں جو کوچے سے وہ میرے
کندھا بھی کہاروں کو بدلنے نہیں دیتے

एक जा हर्फ-ए-वफा लिक्खा था, सो भी मिट गया
जाहिरा कागज़ तिरे खत का गलत बरदार है

जी जले जौक-ए-फना की नातमामी पर न क्यों
हम नहीं जलते, नफ़स हरचन्द आतशबार है

आग से, पानी में बुझते वक्त, उठती है सदा
हर कोई दरमाँदगी में नाले से नाचार है

है वही बदमस्ति-ए-हर ज़रः का खुद 'शुज़्ज़ाह
जिसके जल्वे से ज़मीं ता आसमाँ सरशार है

मुझसे मत कह, तू हमें कहता था अपनी ज़िन्दगी
ज़िन्दगी से भी मिरा जी इन दिनों बेज़ार है

आँख की तस्वीर सरनामे प खेंची है, कि ता
तुझ प खुल जावे, कि इसको हसरत-ए-दीदार है

पीनस में गुज़रते हैं जो कूचे से वह मेरे
कंधा भी कहारों को बदलने नहीं देते

مری ہستی فضاے حیرت آبادِ تمنا ہے
 جسے کہتے ہیں نالہ وہ اسی عالم کا عنقا ہے
 خزاں کیا، فصلِ گل کہتے ہیں کسکو، کوئی موسم ہو
 وہی ہم ہیں، قفس ہے، اور ماتمِ بال و پر کا ہے
 وفاے دلبراں ہے اتفاقی، ورنہ، اے ہمدم
 اثرِ فریادِ دل ہاے حزیں کا، کس نے دیکھا ہے
 نہ لائی شوخی اندیشہ تابِ رنجِ نومیادی
 کفِ افسوس ملنا عہدِ تجدیدِ تمنا ہے

رحم کر، ظالم، کہ کیا بودِ چراغِ کشتہ ہے
 نبضِ بیمارِ وفا، دودِ چراغِ کشتہ ہے
 دل لگی کی آرزو، بے چین رکھتی ہے ہمیں
 ورنہ یاں بے رونقی، سودِ چراغِ کشتہ ہے

मिरी हस्ती फ़जा-ए-हैरत आबाद-ए-तमन्ना है
जिसे कहते हैं नालः वह इसी 'आलम का 'अन्का है

खजाँ क्या, फ़स्ल-ए-गुल कहते हैं किस को, कोई मौसम हो
वही हम हैं, क़फ़स है, और मातम बाल-ओ-पर का है

वफ़ा-ए-दिल्बराँ है इत्तिफ़ाक़ी, वर्नः, अय हम्दम
असर फ़रियाद-ए-दिल्हा-ए-हज़ी का, किसने देखा है

न लाई शोख़ि-ए-अन्देशः ताब-ए-रँज-ए-नौमीदी
कफ़-ए-अफ़सोस मलना 'अह्द-ए-तजदीद-ए-तमन्ना है

रहम कर ज़ालिम, कि क्या बूद-ए-चराग़-ए-कुशतः है
नब्ज़-ए-बीमार-ए-वफ़ा, दूद-ए-चराग़-ए-कुशतः है

दिल्लीगी की आरज़ू, बेचैन रखती है हमें
वर्नः याँ बेरौनक़ी, सूद-ए-चराग़-ए-कुशतः है

چشمِ خوباں خاُمشی میں بھی نوا پرداز ہے
 سرمہ، تو کہوے، کہ دودِ شعلہ آواز ہے
 پیکرِ مُعشاق، سازِ طالعِ ناساز ہے
 نالہ گویا گردشِ سیارہ کی آواز ہے
 دستِ گاہِ دیدہ خونبارِ مجنوں دیکھنا
 یکِ بیابانِ جلوۂ گل، فرشِ پا انداز ہے

عشق مجھ کو نہیں، وحشت ہی سہی
 میری وحشت، تری شہرت ہی سہی
 قطع کیجے نہ تعاقب ہم سے
 کچھ نہیں ہے تو عداوت ہی سہی
 میرے ہونے میں، ہے کیا رُسوائی
 اے، وہ مجالس نہیں، خلوت ہی سہی
 ہم بھی دشمن تو نہیں ہیں اپنے
 غیر کو تجھ سے محبت ہی سہی

चश्म-ए-खूबाँ खामुशी में भी नवा पर्दाज़ है
सुर्मः, तू कहवे, कि दूद-ए-शो'लः-ए-आवाज़ है

पैकर-ए-'अशशक्र, साज-ए-ताले'-ए-नासाज है
नालः गोया गर्दिश-ए-सय्यारः की आवाज़ है

दस्तगाह-ए-दीदः-ए-खूँबार-ए-मजनूँ देखना
यक बयाबाँ जल्वः-ए-गुल फ़र्श-ए-पा अन्दाज़ है

'अशक्र मुझको नहीं, वहशत ही सही
मेरी वहशत, तिरी शोहरत ही सही

क़त'अ कीजे न त'अल्लुक हम से
कुछ नहीं है, तो 'अदावत ही सही

मेरे होने में है क्या रुस्वाई
अय, वह मज़्लिस नहीं, खल्वत ही सही

हम भी दुश्मन तो नहीं हैं अपने
ग़ैर को तुझ से महबूबत ही सही

اپنی ہستی ہی سے ہو، جو کچھ ہو
 آگہی گر نہیں، غفلت ہی سہی
 عمر ہر چند کہ ہے برق خرام
 دل کے خوں کرنے کی فرصت ہی سہی
 ہم کوئی ترکِ وفا کرتے ہیں
 نہ سہی عشق، مصیبت ہی سہی
 کچھ تو دے، اے فلکِ نا انصاف
 آہ و فریاد کی رخصت ہی سہی
 ہم بھی تسلیم کی خو ڈالیں گے
 بے نیازی تری عادت ہی سہی
 یار سے چھیڑ چلی جائے، اسد
 گر نہیں وصل، تو حسرت ہی سہی

۱۵۰

ہے آرمید گی میں نکو ہش بجا مجھے
 صبحِ وطن ہے خندہ دندان نما مجھے
 ڈھونڈے ہے اُس مغنیِ آتشِ نفس کو جی
 جس کی صدا ہو جلوۂ برقِ فنا مجھے

अपनी हस्ती ही से हो, जो कुछ हो
आगही गर नहीं शफलत ही सही

‘अुम्र हरचन्द कि है बर्क खिराम
दिल के खूँ करने की फुर्सत ही सही

हम कोई तर्क-ए-वफा करते हैं
न सही ‘अिशक, मुसीबत ही सही

कुछ तो दे, अय फलक-ए-ना-इंसाफ
आह-ओ-फर्याद की रुखसत ही सही

हम भी तस्लीम की खू डालेंगे
वेनियाजी तिरी ‘आदत ही सही

यार से छेड़ चली जाये, असद
गर नहीं वस्ल, तो हसरत ही सही

१५०

हैं आर्मीदगी में निकोहिश बजा मुझे
सुबूह-ए-वतन है खन्द:-ए-दन्दाँनुमा मुझे

टूण्डे है उस मुगान्नि-ए-आतश नफ़स को जी
जिसकी सदा हो जल्ब:-ए-बर्क-ए-फना मुझे

مستانہ طے کروں ہوں رہِ وادیِ خیال
تا باز گشت سے نہ رہے مدعا مجھے

کرتا ہے بسکہ باغ میں تو بے حجابیاں
آنے لگی ہے نکہتِ گل سے حیا مجھے
کھلتا کسی پہ کیوں، مرے دل کا معاملہ
شعروں کے انتخاب نے رُسوا کیا مجھے

۱۵۱

زندگی اپنی جب اس شکل سے گزری، غالب
ہم بھی کیا یاد کریں گے، کہ خدا رکھتے تھے

۱۵۲

اُس بزم میں، مجھے نہیں بنتی حیا کیے
بیٹھا رہا، اگرچہ اِشارے ہوا کیے
دل ہی تو ہے، سیاستِ درباں سے ڈر گیا
میں، اور جاؤں درسے ترے، بن صدا کیے
رکھتا پھروں ہوں، خرقہ و سجادہ رہنِ مے
مدت ہوئی ہے، دعوتِ آب و ہوا کیے

मस्तानः तय करूँ हूँ रह-ए-वादि-ए-खयाल
ता बाज़गशत से न रहे मुद'आ मुभे

करता है बसकि बाग़ में तू बेहिजाबियाँ
आने लगी है नकहत-ए-गुल से हया मुभे

खुलता किसी प क्यों, मिरे दिल का मु'आमलः
शे'रों के इन्तिखाब ने रुखा किया मुभे

१५१

ज़िन्दगी अपनी जब इस शक़ से गुज़री, ग़ालिब
हम भी क्या याद करेंगे, कि खुदा रखते थे

१५२

उस बज़्म में, मुभे नहीं बनती हया किये
बैठा रहा, अग़रचेः इशारे हुआ किये

दिल ही तो है, सियासत-ए-दर्बी से डर गया
मैं, और जाऊँ दर से तिरे, बिन सदा किये

रखता फिरूँ हूँ, ख़िर्कः-ओ-सज्जादः रहन-ए-मै
मुदत हुई है, दा'वत-ए-आब-ओ-हवा किये

بے صرفہ بی گزرتی ہے، ہو گر چہ عمرِ خضر
حضرت بھی کل کہیں گے، کہ ہم کیا کیا کیے

مقدور ہو تو خاک سے پوچھوں کہ، اے لئیم
تو نے وہ گنج ہاے گرانمایہ کیا کیے

کس روز تہمتیں نہ تراشا کیے عـدو
کس دن ہمارے سر پہ نہ آرے چلا کیے

صحبت میں غیر کی، نہ پڑی ہو کہیں یہ مُخو
دینے لگا ہے بوسہ بغیر التجا کیے

ضد کی ہے اور بات، مگر مُخو بُری نہیں
بھولے سے اُس نے سینکڑوں وعدے وفا کیے

غالب، تمہیں کہو، کہ ملے گا جواب کیا
مانا، کہ تم کہا کیے اور وہ سنا کیے

۱۵۳

رفتارِ عمر، قطع رہِ اضطراب ہے
اس سال کے حساب کو، برق آفتاب ہے

مینامے مے ہے سرو، نشاطِ بہار سے
بالِ تدرو جلوۂ موجِ شراب ہے

बेसर्फ़: ही गुजरती है, हो गर्चे: 'युम्र-ए-खिज़्र
हज़रत भी कल कहेंगे, कि हम क्या किया किये

मक़दूर हो तो खाक से पूछूँ कि, अय लईम
तू ने वह गँज़हा-ए-गिराँमाय: क्या किये

किस रोज़ तुहमतेँ न तराशा किये 'अदू
किस दिन हमारे सर प न आरे चला किये

सोहबत में शैर की, न पड़ी हो कहीं यह खू
देने लगा है बोस: बिगैर इल्तिजा किये

ज़िद की है और बात, मगर खू बुरी नहीं
भूले से उसने सैकड़ों वा'दे वफ़ा किये

ग़ालिब, तुम्हीं कहो, कि मिलेगा जवाब क्या
माना कि तुम कहा किये और वह सुना किये

१५३

रफ़्तार-ए-'युम्र, क़त'-ए-रह-ए-इज़्तिराब है
इस साल के हिसाब को, बर्क़ आफ़ताब है

मीना-ए-मै है सर्व, नशात-ए-बहार से
बाल-ए-तदर्व जल्ब:-ए-मौज-ए-शराब है

زخمی ہوا ہے پاشنہ پامے ثبات کا
نے بھاگنے کی گوں، نہ اقامت کی تاب ہے

جا داد بادہ نوشی رنداں ہے شش جہت
غافل گماں کرے ہے، کہ گیتی خراب ہے

نظارہ کیا حریف ہو، اُس برقِ حسن کا
جوشِ بہار، جلوہ کو جس کے نقاب ہے

میں نامراد دل کی تسلی کو کیا کروں
مانا، کہ تیرے رُخ سے نگہ کامیاب ہے

گزرا اسد، مسرتِ پیغامِ یار سے
قاصد پہ مجھ کو رشکِ سوال و جواب ہے

۱۵۴

دیکھنا قسمت، کہ آپ اپنے پہ رشک آجائے ہے
میں اُسے دیکھوں، بھلا کب مجھ سے دیکھا جائے ہے

ہاتھ دھو دل سے، یہی گرمی گر اندیشے میں ہے
آبگینہ، تندِ صبا سے، پگھلا جائے ہے

غیر کو، یارب، وہ کیوں کر منعِ گستاخی کرے
گر حیا بھی اس کو آتی ہے، تو شرما جائے ہے

जख्मी हुआ है पाश्नः पा-ए-सबात का
ने भागने की गों, न इक्रामत की ताब है

जादाद-ए-बादः नोशि-ए-रिन्दाँ है शश जिहत
शाफ़िल गुमाँ करे है, कि गेती खराब है

नज़्ज़ारः क्या हरीफ़ हो, उस बर्क-ए-हुस्न का
जोश-ए-बहार, जल्वे को जिसके निक़ाब है

मैं नामुराद दिल की तसल्ली को क्या करूँ
माना, कि तेरे रुख से निगह कामयाब है

गुज़रा असद, मसरत-ए-पैशाम-ए-यार से
क्रासिद प मुभको रश्क-ए-सवाल-ओ-जवाब है

१५४

देखना किस्मत, कि आप अपने प रश्क आजाये हैं
मैं उसे देखूँ, भला कब मुभसे देखा जाये है

हाथ धो दिल से, यही गर्मी गर अन्देशे में है
आबगीनः, तुन्दि-ए-सहबा से पिघला जाये है

ग़ैर को, यारब, वह क्योंकर मन'-ए-गुस्ताखी करे
गर हया भी उसको आती है, तो शर्मा जाये है

شوق کو یہ لت، کہ ہر دم نالہ کھینچے جائے
دل کی وہ حالت، کہ دم لینے سے گھبرا جائے ہے

دور چشمِ بد، تری بزمِ طرب سے، واہ، واہ
نغمہ ہو جاتا ہے، واں گر نالہ میرا جائے ہے

گرچہ ہے طرزِ تغافل، پردہ دارِ رازِ عشق
پر ہم ایسے کھوٹے جاتے ہیں، کہ وہ پا جائے ہے

اُس کی بزمِ آرائیاں سن کر، دلِ رنجور، یاں
مثلِ نقشِ مدعائے غیر بیٹھا جائے ہے

ہو کے عاشق، وہ پری رُخ، اور نازک بن گیا
رنگ کھلتا جائے ہے، جتنا کہ اڑتا جائے ہے

نقش کو اُس کے، مصور پر بھی کیا کیا ناز ہیں
کھینچتا ہے جس قدر، اتنا ہی کھینچتا جائے ہے

سایہ میرا، مجھ سے مثلِ دود بھاگے ہے، اسد
پاس مجھ آتش بجاں کے، کس سے ٹھہرا جائے ہے

گرمِ فریاد رکھا، شکلِ نہالی نے مجھے
تب اماں ہجر میں دی، بردِ لیلیٰ نے مجھے

शौक को यह लत, कि हरदम नालः खेंचे जाइये
दिल की वह हालत, कि दम लेने से घबरा जाये है

दूर चश्म-ए-बद, तिरी बज़्म-ए-तरब से, वाह, वाह
नज़्मः हो जाता है, वाँ गर नालः मेरा जाये है

गरचेः है तर्ज़-ए-तगाफ़ुल, पर्देः दार-ए-राज़-ए-‘अशक्र,
पर हम ऐसे खोये जाते हैं, कि वह पा जाये है

उसकी बज़्म आराइयाँ सुनकर, दिल-ए-रंज़ूर, याँ
मिस्ल-ए-नक्रश-ए-मुद्‘आ-ए-शैर बैठा जाये है

होके ‘आशिक़, वहं परीख़, और नाज़ुक बन गया
रँग खुलता जाये है, जितना कि उड़ता जाये है

नक्रश को उसके, मुसव्विर पर भी क्या क्या नाज़ हैं
खेंचता है जिस क्रदर, उतना ही खिंचता जाये है

सायः मेरा, मुझसे मिस्ल-ए-दूद भागे है, असद
पास मुझ आतश बजाँ के, किससे ठहरा जाये है

१५५

गर्म-ए-फ़रियद रखा, शक्ल-ए-निहाली ने मुझे
तब अमाँ हिज़्र में दी, बर्दे-ए-लियाली ने मुझे

نسیہ و نقدِ دو عالم کی حقیقت معلوم
لے لیا مجھ سے، مری ہمتِ عالی نے مجھے

کثرتِ آرائیِ وحدت، ہے پرستاریِ وہم
کردیا کافر، ان اصنامِ خیالی نے مجھے
ہوسِ گل کا تصور میں بھی کھٹکا نہ رہا
عجب آرام دیا، بے پر و بالی نے مجھے

۱۵۶

کار گاہِ ہستی میں، لالہ داغِ ساماں ہے
برقِ خرمنِ راحت، خونِ گرمِ دہقاں ہے
غنچہ تاشگفتنِ ہا، برگِ عافیت معلوم
باوجودِ دلجمعی، خوابِ گل پریشاں ہے
ہم سے رنجِ بے تابی کس طرح اُٹھا یا جائے
داغِ پشتِ دستِ عجز، شعلہِ خس بہ دندان ہے

۱۵۷

اُگ رہا ہے درودیوار سے سبزہ، غالب
ہم بیاباں میں ہیں اور گھر میں بہار آئی ہے

निस्थः-ओ-नक्रद-ए-दो 'आलम की हकीकत मा'लूम
ले लिया मुझ से, मिरी हिम्मत-ए-'आली ने मुझे

कसत आराइ-ए-वहदत, है परस्तारि-ए-वह्म
कर दिया काफिर, इन असनाम-ए-खयाली ने मुझे

हवस-ए-गुल का तसव्वुर में भी खटका न रहा
'अजब आराम दिया, बेपर-ओ-बाली ने मुझे

१५६

कारगाह-ए-हस्ती में, लालः दाग सामाँ है
बर्क-ए-खरमन-ए-राहत, खून-ए-गर्म-ए-देहक्राँ है

गुँचः ता शिगुप्तनहा, बर्ग-ए-'आफ्रियत मा'लूम
बावुजूद-ए-दिलजम'अी, ख्वाब-ए-गुल परीशाँ है

हम से रँज-ए-बेताबी किस तरह उठाया जाय
दाग पुश्त-ए-दस्त-ए-'अिज्ज, शो'लः खस ब दन्दौँ है

१५७

उग रहा है दर-ओ-दीवार से सब्जः, गालिब
हम बयाबाँ में हैं और घर में बहार आई है

سادگی پر اُس کی، مر جانے کی حسرت، دل میں ہے
 بس نہیں چلتا، کہ پھر خنجر کفِ قاتل میں ہے
 دیکھنا تقریر کی لذت، کہ جو اُس نے کہا
 میں نے یہ جانا، کہ گویا یہ بھی میرے دل میں ہے
 گرچہ ہے کس کس برائی سے، ولے باایں ہمہ
 ذکر میرا، مجھ سے بہتر ہے، کہ اُس محفل میں ہے
 بس، ہجومِ نا اُمیدی، خاک میں مل جائے گی
 یہ جو اک لذت ہماری سعیِ بے حاصل میں ہے
 رنجِ رہ کیوں کھینچے، واماندگی کو عشق ہے
 اُٹھ نہیں سکتا، ہمارا جو قدم منزل میں ہے
 جلوہ زارِ آتشِ دوزخ، ہمارا دل سہی
 فتنہ شورِ قیامت، کس کی آب و گل میں ہے

ہے دلِ شوریدہ غالب، طلسمِ پیچ و تاب
 رحم کر اپنی تمنا پر، کہ کس مشکل میں ہے

सादगी पर उसकी, मरजाने की हसरत, दिल में है
बस नहीं चलता, कि फिर खंजर कफ़-ए-क्रातिल में है

देखना तकरीर की लज़्जत, कि जो उसने कहा
मैंने यह जाना, कि गोया यह भी मेरे दिल में है

गरचे: है किस किस बुराई से, बले बा ई हमः
ज़िक्र मेरा, मुझसे बेहतर है, कि उस महफ़िल में है

बस, हुजूम-ए-ना उमीदी, खाक में मिल जायगी
यह जो इक लज़्जत हमारी स'अि-ए-बे हासिल में है

रँज-ए-रह क्यों खेंचिये, वामान्दगी को 'अिशक है
उठ नहीं सकता, हमारा जो कदम मंज़िल में है

जल्ब: ज़ार-ए-आतश-ए-दोज़ख़, हमारा दिल सही
फ़ितन:-ए-शोर-ए-क़यामत, किसकी आब-ओ-ग़िल में है

है दिल-ए-शोरीद:-ए-ग़ालिब, तिलिस्म-ए-पेच-ओ-ताब
रहम कर अपनी तमन्ना पर, कि किस मुश्किल में है

دل سے تری نگاہ جگر تک اُتر گئی
دونوں کو اک ادا میں رضامند کر گئی

شق ہو گیا ہے سینہ، خوشا لذت فراغ
تکلیفِ پردہ داریِ زخمِ جگر گئی

وہ بادۂ شبانہ کی سرمستیاں کہاں
اُٹھیے بس اب، کہ لذتِ خوابِ سحر گئی

اُڑتی پھرے ہے خاک مری، کوئے یار میں
بارے اب امے ہوا، ہوسِ بال و پر گئی

دیکھو تو، دلفریبیِ اندازِ نقشِ پا
موجِ خرامِ یار بھی، کیا گل کتر گئی

ہر بوالہوس نے حسنِ پرستی شعار کی
اب آبروے شیوۂ اہلِ نظر گئی

نظارے نے بھی، کام کیا واں نقاب کا
مستی سے ہر نگہ ترے رُخ پر بکھر گئی

فردا و دی کا تفرقہ یک بار مٹ گیا
کل تم گئے، کہ ہم پہ قیامت گذر گئی

दिल से तिरी निगाह जिगर तक उतर गई
दोनों को इक अदा में रजामन्द कर गई

शक्र हो गया है सीनः, खुशा लज्जत-ए-फराश
तक्लीफ-ए-पर्दः दारि-ए-जरूम-ए-जिगर गई

वह बादः-ए-शबानः की सरमस्तियाँ कहाँ
उठिये बस अब, कि लज्जत-ए-ख्वाब-ए-सहर गई

उड़ती फिरे है खाक मिरी, कू-ए-यार में
बारे अब अय हवा, हवस-ए-बाल-ओ-पर गई

देखो तो, दिलफरेबि-ए-अन्दाज-ए-नक्श-ए-पा
मौज-ए-खिराम-ए-यार भी, क्या गुल कतर गई

हर बुल्हवस ने हुस्न परस्ती शि'आर की
अब आबरु-ए-शेवः-ए-अह्ल-ए-नज़र गई

नज़ारे ने भी, काम किया चाँ निक्काब का
मस्ती से हर निगाह तिरे रुख पर बिखर गई

फरदा-ओ-दी का तफ़रिक्कः यक बार मिट गया
कल्ल तुम गये, कि हम प कयामत गुज़र गई

مارا زمانے نے، اسد اللہ خاں، تمہیں
وہ ولولے کہاں، وہ جوانی کدھر گئی

۱۶۰

تسکین کو ہم نہ روئیں جو ذوقِ نظر ملے
حورانِ خلد میں تری صورت مگر ملے
اپنی گلی میں، مجھ کو نہ کر دفن، بعدِ قتل
میرے پتے سے خلق کو کیوں تیرا گھر ملے
ساقی گری کی شرم کرو آج، ورنہ ہم
ہر شب پیاسی کرتے ہیں مے، جس قدر ملے
تجھ سے تو کچھ کلام نہیں، لیکن اے ندیم
میرا سلام کہیو، اگر نامہ بر ملے
تم کو بھی ہم دکھائیں، کہ مجنوں نے کیا کیا
فرصت کشاکشِ غمِ پنہاں سے گر ملے
لازم نہیں، کہ خضر کی ہم پیروی کریں
مانا، کہ اک بزرگ ہمیں ہم سفر ملے
اے ساکنانِ کوچہٗ دلدار، دیکھنا
تم کو کہیں جو غالبِ آشفہ سر ملے

मारा जमाने ने, असदुल्लाह खाँ, तुम्हें
वह बलबले कहाँ, वह जवानी किधर गई

१६०

तस्की को हम न रोयें, जो जौक्र-ए-नजर मिले
हूरान-ए-खुल्द में तिरी सूरत मगर मिले

अपनी गली में, मुझको न कर दफ़न, बा'द-ए-क़त्ल
मेरे पते से खल्क को क्यों तेरा घर मिले

साक़ीगरी की शर्म करो आज; वर्नः हम
हर शब पिया ही करते हैं मै, जिस क़दर मिले

तुझसे तो कुछ कलाम नहीं, लेकिन अय नदीम
मेरा सलाम कहियो, अगर नामःबर मिले

तुमको भी हम दिखायें, कि मजनूँ ने क्या किया
फ़ुर्सत कशाक़श-ए-राम-ए-पिन्हाँ से गर मिले

लाज़िम नहीं, कि खिज़्र की हम पैरवी करें
माना कि इक बुज़ुर्ग हमें हमसफ़र मिले

अय साकिनान-ए-कूचः-ए-दिल्दार, देखना
तुमको कहीं जो ग़ालिब-ए-आशुप्रतः सर मिले

کوئی دن، گر زندگانی اور ہے
 اپنے جی میں ہم نے ٹھانی اور ہے
 آتشِ دوزخ میں، یہ گرمی، کہاں
 سوزِ غم ہاے نہانی اور ہے
 بارہا دیکھی ہیں اُن کی رنجشیں
 پر کچھ اب کے سر گرانی اور ہے
 دے کے خط، منہ دیکھتا ہے نامہ بر
 کچھ تو پیغامِ زبانی اور ہے
 قاطعِ اعمار، ہیں اکثر نجوم
 وہ بلاے آسمانی اور ہے
 ہو چکیں، غالب بلائیں سب تمام
 ایک مرگِ ناگہانی اور ہے

کوئی اُمید بر نہیں آتی
 کوئی صورت نظر نہیں آتی

कोई दिन, गर जिन्दगानी और है
अपने जी में हम ने ठानी और है

आतश-ए-दोज़ख में, यह गर्मी, कहाँ
सोज़-ए-शमूहा-ए-निहानी और है

बारहा देखी हैं उनकी रँजिशें
पर कुछ अबके सरगिरानी और है

दे के खत, मुँह देखता है नामःबर
कुछ तो पैगाम-ए-ज़बानी और है

क्राते'-ए-आ'मार, हैं अक्सर नुजूम
वह बला-ए-आस्मानी और है

हो चुकीं, शालिब, बलायें सब तमाम
एक मर्ग-ए-नागहानी और है

कोई उम्मीद बर नहीं आती
कोई सूरत नज़र नहीं आती

موت کا ایک دن مُعین ہے
 نیند کیوں رات بھر نہیں آتی
 آگے آتی تھی حالِ دل پہ ہنسی
 اب کسی بات پر نہیں آتی
 جاتا ہوں ثوابِ طاعت و زہد
 پر طبیعت ادھر نہیں آتی
 ہے کچھ ایسی ہی بات، جو چپ ہوں
 ورنہ کیا بات کر نہیں آتی
 کیوں نہ چیخوں، کہ یاد کرتے ہیں
 میری آواز گر نہیں آتی
 داغِ دل گر نظر نہیں آتا
 بُو بھی امے چارہ گر نہیں آتی
 ہم وہاں ہیں، جہاں سے ہم کو بھی
 کچھ ہماری خبر نہیں آتی
 مرتے ہیں آرزو میں مرنے کی
 موت آتی ہے، پر نہیں آتی
 کعبے کس منہ سے جاؤ گے، غالب
 شرم تم کو مگر نہیں آتی

मौत का एक दिन मु'अइयन है
नीन्द क्यों रात भर नहीं आती

आगे आती थी हाल-ए-दिल प हँसी
अब किसी बात पर नहीं आती

जानता हूँ सवाब-ए-ता'अत-ओ-जोह्द
पर तबी'अत इधर नहीं आती

है कुछ ऐसी ही बात, जो चुप हूँ
वर्नः क्या बात कर नहीं आती

क्यों न चीखूँ, कि याद करते हैं
मेरी आवाज गर नहीं आती

दाग-ए-दिल गर नजर नहीं आता
बू भी अय चारःगर नहीं आती

हम वहाँ हैं, जहाँ से हम को भी
कुछ हमारी खबर नहीं आती

मरते हैं आरजू में मरने की
मौत आती है, पर नहीं आती

का'बे किस मुँह से जाओगे गालिब
शर्म तुम को मगर नहीं आती

دلِ ناداں، تجھے ہوا کیا ہے
آخر اس درد کی دوا کیا ہے

ہم ہیں مشتاق اور وہ ییزار
یا الہی، یہ ماجرا کیا ہے

میں بھی منہ میں زبان رکھتا ہوں
کاش، پوچھو، کہ مدعا کیا ہے

قطعہ

جب کہ تجھ بن نہیں کوئی موجود
پھر یہ ہنگامہ امے خدا کیا ہے

یہ پری چہرہ لوگ کیسے ہیں
غمزہ و عشوہ و ادا کیا ہے

شکنِ زلفِ عنبریں کیوں ہے
نگہِ چشمِ سرمہ سا کیا ہے

سبزہ و گل کہاں سے آئے ہیں
ابر کیا چیز ہے، ہوا کیا ہے

दिल-ए-नादाँ, तुझे हुआ क्या है
आखिर इस दर्द की दवा क्या है

हम हैं मुश्ताक़ और वह बेज़ार
या इलाही, यह माजरा क्या है

मैं भी मुँह में ज़बान रखता हूँ
काश, पूछो, कि मुद्‘आ क्या है

क़त‘अः

जबकि तुझ बिन नहीं कोई मौजूद
फिर यह हँगामः अय खुदा क्या है

यह परी चेहरः लोग कैसे हैं
रामज़ः-ओ-‘अिश्वः-ओ-अदा क्या है

शिकन-ए-ज़ुल्फ़-ए-‘अँबरीं क्यों है
निगह-ए-चश्म-ए-सुर्मः सा क्या है

सब्ज़ः-ओ-गुल कहाँ से आये हैं
अब्र क्या चीज़ है, हवा क्या है

ہم کو اُن سے، وفا کی ہے اُمید
 جو نہیں جانتے، وفا کیا ہے

ہاں بھلا کر، ترا بھلا ہو گا
 اور درویش کی صدا کیا ہے

جان تم پر تشار کرتا ہوں
 میں نہیں جانتا، دعا کیا ہے

میں نے مانا کہ کچھ نہیں غالب
 مفت ہاتھ آئے، تو بُرا کیا ہے

۱۶۴

کہتے تو ہو تم سب، کہ بتِ غالیہ مُو آئے
 ایک مرتبہ گھبرا کے کہو کوئی کہ، مُو آئے

ہوں کش مکشِ نزع میں، ہاں جذبِ محبت
 کچھ کہ نہ سکوں، پروہ مرے پوچھنے کو آئے

ہے صاعقہ و شعلہ و سیماب کا عالم
 آنا ہی سمجھ میں مری آتا نہیں، گو آئے

ظاہر ہے، کہ گھبرا کے نہ بھاگیں گے نکیرین
 ہاں، منہ سے مگر بادۂ دو شینہ کی بو آئے

हमको उनसे, वफ़ा की है उम्मीद
जो नहीं जानते, वफ़ा क्या है

हाँ भला कर, तिरा भला होगा
और दर्वेश की सदा क्या है

जान तुम पर निसार करता हूँ
मैं नहीं जानता, दु'आ क्या है

मैं ने माना कि कुछ नहीं ग़ालिब
मुफ़्त हाथ आये, तो बुरा क्या है

१६४

कहते तो हो तुम सब, कि बुत-ए-ग़ालियः मू आये
इक मर्तबः घबरा के कहो कोई कि, वो आये

हूँ कशमकश-ए-नज़्'अ में, हाँ ज़ब-ए-महब्बत
कुछ कह न सकूँ, पर वह मिरे पूछने को आये

है सा'अिक्रः-ओ-शो'लः-ओ-सीमाब का 'आलम
आना ही समझ में मिरी आता नहीं, गो आये

ज़ाहिर है, कि घबरा के न भागेंगे नकीरैन
हाँ, मुँह से मगर बादः-ए-दोशीनः की वू आये

جلاد سے ڈرتے ہیں، نہ واعظ سے جھگڑتے
ہم سمجھے ہوئے ہیں اُسے، جس بھیس میں جو آئے
ہاں اہل طلب، کون سنے طعنۂ نایافت
دیکھا، کہ وہ ملتا نہیں، اپنے ہی کو کھو آئے
اپنا نہیں وہ شیوہ، کہ آرام سے بیٹھیں
اُس در پہ نہیں بار، تو کعبے ہی کو ہو آئے
کی ہم نفسوں نے اثرِ گریہ میں تقریر
اچھے رہے آپ اُس سے، مگر مجھ کو ڈبو آئے
اُس انجمنِ ناز کی کیا بات ہے، غالب
ہم بھی گئے واں، اور تری تقدیر کو رو آئے

۱۶۵

پھر کچھ اک دل کو یقراری ہے
سینہ جو یاے زخمِ کاری ہے
پھر جگر کھودنے لگا ناخن
آمدِ فصلِ لالہ کاری ہے
قلۂ مقصدِ نگاہِ نیاز
پھر وہی پردۂ عماری ہے

जल्लाद से डरते हैं, न वा'अिज़ से भगड़ते
हम समझे हुये हैं उसे, जिस भेस में जो आये

हाँ अहल-ए-तलब, कौन सुने ता'न:-ए-नायाप्त
देखा, कि वह मिलता नहीं, अपने ही को खो आये

अपना नहीं वह शेवः, कि आराम से बैठें
उस दर प नहीं बार, तो का'बे ही को हो आये

की हमनफ़्सीं ने असर-ए-गिरियः में तक्ररीर
अच्छे रहे आप उस से, मगर मुझको डुबो आये

उस अंजुमन-ए-नाज़ की क्या बात है, ग़ालिब
हम भी गये वाँ, और तिरी तक्रदीर को रो आये

१६५

फिर कुछ इक दिल की बेकरारी है
सीनः जोया-ए-ज़ख्म-ए-कारी है

फिर जिगर खोदने लगा नाखुन
आमद-ए-फ़स्ल-ए-लालः कारी है

क्रिबलः-ए-मक्सद-ए-निगाह-ए-नियाज़
फिर वही पर्दः-ए-अमारी है

چشم، دلالِ جنسِ رسوائی
دل خریدارِ ذوقِ خواری ہے

وہی صد رنگِ نالہ فرسائی
وہی صد گونہ اشکِ باری ہے

دل ہوا مے خرامِ ناز سے، پھر
محشرستانِ بے قراری ہے

جلوہ پھر عرضِ ناز کرتا ہے
روز بازارِ جاں سپاری ہے

پھر اُسی بے وفا پہ مرتے ہیں
پھر وہی زندگی ہماری ہے

قطعہ

پھر کھلا ہے درِ عدالتِ ناز
گرم بازارِ فوجداری ہے

ہو رہا ہے جہان میں اندھیر
زُلف کی پھر سرشتہ داری ہے

پھر دیا پارۂ جگر نے سوال
ایک فریاد و آہ و زاری ہے

चश्म दलाल-ए-जिन्स-ए-रुसवाई
दिल खरीदार-ए-जौक-ए-ख्वारी है

वही सदरँग नालः फरसाई
वही सदगूनाः अशक बारी है

दिल हवा-ए-खिराम-ए-नाज से, फिर
महशरिस्तान -ए- बेकरारी है

जल्वः फिर अर्ज-ए-नाज करता है
रोज बाजार-ए-जाँसुपारी है

फिर उसी बेवफा प मरते हैं
फिर वही जिन्दगी हमारी है

क्रत'अः

फिर खुला है दर-ए-अदालत-ए-नाज
गर्म बाजार-ए-फौजदारी है

हो रहा है जहान में अँधेरे
जुल्फ की फिर सरिश्तःदारी है

फिर दिया पारः-ए-जिगर ने सवाल
एक फरियाद-ओ-आह-ओ-जारी है

پھر ہوئے ہیں گواہِ عشقِ طلب
اشکِ باری کا حکمِ جاری ہے

دل و مژگاں کا جو مقدمہ تھا
آج پھر اس کی روبکاری ہے

بے خودی بے سبب نہیں، غالب
کچھ تو ہے، جس کی پردہ داری ہے

۱۶۶

جنوں تہمتِ کشِ تسکین نہ ہو، گر شادمانی کی
نمکِ پاشِ خراشِ دل ہے، لذتِ زندگانی کی

کشاکشِ ہامے ہستی سے کرے کیا سعیِ آزادی
ہوئی زنجیر، موجِ آب کو فرصتِ روانی کی

پس از مُردن بھی، دیوانہ زیارتِ گاہِ طفلاں ہے
شرارِ سنگ نے تربتِ پہ میری گلِ فشانی کی

۱۶۷

نکوہش ہے سزا، فریادیِ بیدارِ دلبر کی
مبادا خندہِ دندان نما ہو صبحِ محشر کی

फिर हुये हैं गवाह-ए-‘अशक तलब
अशक बारी का हुक्म जारी है

दिल-ओ-मिशग़ाँ का जो मुक़द्दमः था
आज फिर उसकी रूबकारी है

बेखुदी बे सबब नहीं, ग़ालिब
कुछ तो है, जिस की पर्दःदारी है

१६६

जुनूँ तोहमत कश-ए-तस्कीं न हो, गर शाद्मानी की
नमक पाश-ए-खराश-ए-दिल है, लज़्जत ज़िन्दगानी की

कशाकशाहा-ए-हस्ती से करे क्या स‘अयि-ए-आजादी
हुई ज़ंजीर, मौज-ए-आब को फ़ुर्सत ख़ानी की

पस अज़ मुर्दन भी, दीवानः ज़ियारत गाह-ए-तिफ़लाँ है
शरार-ए-सँग ने तुर्बत प मेरी गुल फ़िशानी की

१६७

निकोहिश है सज़ा, फ़रियादि-ए-बेदाद-ए-दिलबर की
मबादा ख़न्दः-ए-दन्दाँ नुमा हो सुबूह महशर की

رگِ لیلیٰ کو خاکِ دشتِ مجنوں، ریشگی بخشے
 اگر بودے بجائے دانہ دہقان، نوک نشتر کی
 پرِ پروانہ، شاید بادبانِ کشتیِ مے تھا
 ہوئی مجلس کی گرمی سے روانی دورِ ساغر کی
 کروں بے داد ذوقِ پر فشانِ عرض، کیا قدرت
 کہ طاقت اڑ گئی، اڑنے سے پہلے، میرے شہر کی
 کہاں تک روؤں اس کے خیمے کے پیچھے قیامت ہے
 مری قسمت میں، یارب، کیا نہ تھی دیوارِ پتھر کی

۱۶۸

بے اعتدالیوں سے، سبک سب میں ہم ہوئے
 جتنے زیادہ ہو گئے، اتنے ہی کم ہوئے
 پنہاں تھا دامِ سخت، قریب آشیان کے
 اڑنے نہ پائے تھے، کہ گرفتار ہم ہوئے
 ہستی ہماری، اپنی فنا پر دلیل ہے
 یاں تک مٹے، کہ آپ ہم اپنی قسم ہوئے
 سختی کشانِ عشق کی، پوچھے ہے کیا خبر
 وہ لوگ رقتہ رقتہ سراپا الم ہوئے

रग-ए-लैला को खाक-ए-दस्त-ए-मजनूँ, रेशमी बख्शे
अगर बोदे बजाये दान: देहकाँ, नोक नशतर की

पर-ए-परवान:, शायद बादबान-ए-कशित-ए-मै था
हुई मज्लिस की गर्मी से खानी दौर-ए-सागर की

करूँ बेदाद-ए-जौक-ए-परफिशानी 'अज्ज', क्या कुदरत
कि ताकत उड़ गई, उड़ने से पहले, मेरे शहर की

कहाँ तक रोऊँ उसके खेमे के पीछे, क्यामत है
मिरी किस्मत में, याद, क्या न थी दीवार पत्थर की

१६८

बे ए'तिदालियों से, सुबुक सब में हम हुये
जितने जियाद: हो गये, उतने ही कम हुये

पिन्हाँ था दाम-ए-सरख्त, करीब आशियान के
उड़ने न पाये थे, कि गिरफ्तार हम हुये

हस्ती हमारी, अपनी फना पर दलील है
याँ तक मिटे, कि आप हम अपनी कसम हुये

सरख्ती कशान-ए-अिशक की, पूछे हैं क्या खबर
वह लोग रफ्त: रफ्त: सरापा अलम हुये

تیری وفا سے کیا ہو تلافی، کہ دہر میں
 تیرے سوا بھی، ہم پہ بہت سے ستم ہوئے
 لکھتے رہے، جنوں کی حکایاتِ خوں چکاں
 ہر چند اس میں ہاتھ ہمارے قلم ہوئے
 اللہ ری تیری تندہیِ مُخو، جس کے بیم سے
 اجزائے نالہ دل میں مرے رزقِ ہم ہوئے
 اہلِ ہوس کی فتح ہے، ترکِ نبردِ عشق
 جو پانو اُٹھ گئے، وہی اُن کے علم ہوئے
 نالے عدم میں چند ہمارے سپرد تھے
 جو واں نہ کھچ سکے، سو وہ یاں آکے دم ہوئے
 چھوڑی، اسد، نہ ہم نے گدائی میں دل لگی
 سائل ہوئے، تو عاشقِ اہلِ کرم ہوئے

۱۶۹

جو نہ نقدِ داغِ دل کی، کرے شعلہ پاسبانی
 تو فسر دگی نہاں ہے، بہ کمینِ بے زبانی
 مجھے اُس سے کیا توقع، بہ زمانہ جوانی
 کبھی کود کی میں جس نے، نہ سنی مری کہانی

तेरी वफ़ा से क्या हो तलाफ़ी, कि दहर में
तेरे सिवा भी, हम प बहुत से सितम हुये

लिखते रहे, जुनूँ की हिकायात-ए-खूँ चक़ाँ
हरचन्द इस में हाथ हमारे क़लम हुये

अल्लाह री तेरी तुन्दि-ए-खूँ, जिस के बीम से
अज्ज़ा-ए-नाल: दिल में मिरे रिज़क़-ए-हम हुये

अहल-ए-हवस की फ़तह है, तर्क-ए-नबर्द-ए-‘अशक़
जो पाँव उठ गये, वही उनके ‘अलम हुये

नाले ‘अदम में चन्द हमारे सिपुर्द थे
जो बाँ न खिंच सके, सो वह याँ आके दम हुये

छोड़ी, असद न हमने गदाई में दिछगी
साइल हुये, तो ‘आशिक़-ए-अहल-ए-करम हुये

१६९

जो न नक्रद-ए-दाग़-ए-दिल की, करे शो‘ल: पासबानी
तो फ़सुर्दगी निहाँ है, ब क़मीन-ए-बेज़बानी

मुझे उस से क्या तवक़को‘अ, ब ज़मान:-ए-जवानी
कभी कोदकी में जिसने, न सुनी मिरी कहानी

یوں ہی مُدکھ کسی کو دینا نہیں خوب، ورنہ کہتا
کہ، مرے عدو کو، یارب، ملے میری زندگانی

۱۷۰

ظلمت کدے میں میرے، شبِ غم کا جوش ہے
اک شمع ہے دلیلِ سحر، سو خموش ہے
نے مژدہ وصال، نہ نظارہ جمال
مدت ہوئی، کہ آشتیِ چشم و گوش ہے
مے نے کیا ہے، حسنِ خود آرا کو، بے حجاب
اے شوق، یاں اجازتِ تسلیمِ ہوش ہے
گوہر کو عقدِ گردنِ خوباں میں دیکھنا
کیا اوج پر ستارہ گوہر فروش ہے
دیدار بادہ، حوصلہ ساقی، نگاہ مست
بزمِ خیال، مے کدہ بے خروش ہے

قطعہ

اے تازہ وار دانِ بساطِ ہوا مے دل
زنہار، اگر تمہیں ہوسِ نامے و نوش ہے

यों ही दुख किसी को देना नहीं खूब, वर्नः कहता
कि मिरे 'अदू को, यारब, मिले मेरी जिन्दगानी

१७०

जुल्मत कदे में मेरे, शब-ए-शम का जोश है
इक शम्'अ है दलील-ए-सहर, सो खमोश है

ने मुशदः-ए-बिसाल, न नज़ारः-ए-जमाल
मुदत हुई, कि आशित-ए-चश्म-ओ-गोश है

मे ने किया है, हुस्न-ए-खुदयारा को, बेहिजाब
अय शौक, याँ इजाजत-ए-तस्लीम-ए-होश है

गौहर को 'अक्कद-ए-गर्दन-ए-खूबाँ में देखना
क्या औज पर सितारः-ए-गौहर फ़रोश है

दीदार बादः, हौसलः साक्री, निगाह मस्त
बज़म-ए-खयाल, मैकदः-ए-बेखरोश है

क़त'अः

अय ताज़ः वारिदान-ए-बिसात-ए-हवा-ए-दिल
जिन्हार, अगर तुम्हें हवस-ए-नाय-ओ-नोश है

دیکھو مجھے، جو دیدہٴ عبرت نگاہ ہو
 میری سنو، جو گوشِ نصیحتِ نیوش ہے
 ساقی، بہ جلوہ، دشمنِ ایمان و آگہی
 مطرب، بہ نغمہ، رہزنِ تمکین و ہوش ہے
 یا شب کو دیکھتے تھے، کہ ہر گوشہٴ بساط
 دامنِ باغبان و کفِ گل فروش ہے
 لطفِ خرامِ ساقی و ذوقِ صدامے چنگ
 یہ جنتِ نگاہ، وہ فردوسِ گوش ہے
 یا صبح دم جو دیکھیے آکر، تو بزم میں
 نے وہ سرور و سوز، نہ جوش و خروش ہے
 داغِ فراقِ صحبتِ شب کی جلی ہوئی
 اک شمع رہ گئی ہے، سو وہ بھی خموش ہے
 آتے ہیں غیب سے، یہ مضامین خیال میں
 غالب، صریرِ خامہ نوائے سروش ہے

آ، کہ مری جان کو قرار نہیں ہے
 طاقتِ بے دادِ انتظار نہیں ہے

देखो मुझे, जो दीदः-ए-‘अिवत निगाह हो
मेरी सुनो, जो गोश-ए-नसीहत नियोश है

साक्री, ब जलवः दुश्मन-ए-ईमान-ओ-आगही
मुतरिब, ब नःमः, रहजन-ए-तम्कीन-ओ-होश है

या शब को देखते थे, कि हर गोशः-ए-बिसात
दामान-ए-बाशबान-ओ-कफ-ए-गुलफरोश है

लुत्फ-ए-खिराम ए-साकि-ओ-जौक-ए-सदा-ए-चँग
यह जन्नत-ए-निगाह, वह फिर्दौस-ए-गोश है

या सुब्ह दम जो देखिये आकर, तो बःम में
ने वह सुरू-ओ-सोज़, न जोश-ओ-खरोश है

दाश-ए-फिराक-ए-सोहबत-ए-शब की जली हुई
इक शम्‘अ रह गई है, सो वह भी खमोश है

आते हैं शैब से, यह मजामीं खयाल में
शालिब, सरीर-ए-खामः नवा-ए-सरोश है

१७१

आ, कि मिरी जान को करार नहीं है
ताक़त-ए-बेदाद-ए-इन्तिज़ार नहीं है

دیتے ہیں جنت، حیاتِ دہر کے بدلے
نشہ بہ اندازہٴ خمار نہیں ہے

گریہ نکالے ہے تری بزم سے، مجھ کو
ہائے، کہ رونے پہ اختیار نہیں ہے

ہم سے، عبث ہے، گمانِ رنجشِ خاطر
خاک میں مُعشاق کی غبار نہیں ہے

دل سے اُٹھا لطفِ جلوہ ہاے معانی
غیرِ گل، آئینہٴ بہار نہیں ہے

قتل کا میرے کیا ہے عہد تو بارے
وامے، اگر عہد استوار نہیں ہے

تو نے قسم میکشی کی کھائی ہے، غالب
تیری قسم کا کچھ اعتبار نہیں ہے

۱۷۲

ہجومِ غم سے، یاں تک سرنگونی مجھ کو حاصل ہے
کہ تارِ دامن و تارِ نظر میں فرق مشکل ہے

رفوے زخم سے مطلب ہے لذتِ زخمِ سوزن کی
سمجھیو مت، کہ پاسِ درد سے، دیوانہ غافل ہے

देते हैं जन्नत, हयात-ए-दहर के बदले
नशः ब अन्दाज़ः-ए-खुमार नहीं है

गिरियः निकाले है तिरी बज़्म से, मुझको
हाय, कि रोने प इस्तियार नहीं है

हम से, 'अबस है, गुमान-ए-रँजिश-ए-खातिर
खाक में 'अशशाक की गुबार नहीं है

दिल से उठा लुत्फ़-ए-जल्बःहा-ए-म'अनी
गैर-ए-गुल, आईनः-ए-बहार नहीं है

क़त्ल का मेरे किया है 'अहद तो बारे
वाय, अगर 'अहद उस्तुवार नहीं है

तू ने क़सम मैकशी की खाई है, ग़ालिब
तेरी क़सम का कुछ ए'तिबार नहीं है

१७२

हुजूम-ए-ग़म से, याँ तक सरनिगूनी मुझको हासिल है
कि तार-ए-दामन-ओ-तार-ए-नज़र में फ़र्क़ मुश्किल है

रफू-ए-ज़ख़्म से मतलब है लज़्ज़त ज़ख़्म-ए-सोज़न की
समझियो मत, कि पास-ए-दर्द से, दीवानः ग़ाफ़िल है

وہ گل جس گلستاں میں جلوہ فرمائی کرے، غالب
چٹکنا غنچہ گل کا، صدامے خندہ دل ہے

۱۷۳

پا بہ دامن ہو رہا ہوں، بس کہ میں صحرا نورد
خارِ پا ہیں جو ہر آئینہ زانو مجھے
دیکھنا حالت مرے دل کی، ہم آغوشی کے وقت
ہے نگاہِ آشنا، تیرا سرِ ہر مو، مجھے
ہوں سراپا سازِ آہنگِ شکایت، کچھ نہ پوچھ
ہے یہی بہتر، کہ لوگوں میں نہ چھیڑے تو مجھے

۱۷۴

جس بزم میں، تو ناز سے، گفتار میں آوے
جاں، کالبدِ صورتِ دیوار میں آوے
سایے کی طرح ساتھ پھرے سرو و صنوبر
تو اس قدر دلکش سے، جو گلزار میں آوے
تب نازِ گراں مایگیِ اشک بجا ہے
جب لختِ جگر دیدہ خونبار میں آوے

वह गुल जिस गुलसिताँ में जल्बः फ़रमाई करे, ग़ालिब
चिटकना गुँचः-ए-गुल का, सदा-ए-खन्दः-ए-दिल है

१७३

पा ब दामन हो रहा हूँ, बसकि मैं सह्रा नवर्द
खार-ए-पा हैं, जौहर-ए-आईनः-ए-जानू मुझे

देखना हालत मिरे दिल की, हमआरोशी के वक्त
है निगाह-ए-आश्ना, तेरा सर-ए-हर मू, मुझे

हूँ सरापा साज-ए-आहँग-ए-शिकायत, कुछ न पूछ
है यही बेहतर, कि लोगों में न छेड़े तू मुझे

१७४

जिस बज़्म में, तू नाज़ से, गुफ़्तार में आवे
जाँ, काल्बुद-ए-सूरत-ए-दीवार में आवे

साये की तरह साथ फिरेँ सर्व-ओ-सनोबर
तू इस क़द-ए-दिलक़श से, जो गुलज़ार में आवे

तब नाज़-ए-गिराँ मायगि-ए-अश्क बजा है
जब लख्त-ए-जिगर दीदः-ए-ख़ूबार में आवे

دے مجھ کو شکایت کی اجازت، کہ ستم گر
 کچھ تجھ کو مزا بھی مرے آزار میں آوے
 اُس چشمِ فسوں گر کا، اگر پائے اشارا
 طوطی کی طرح آئینہ گفتار میں آوے
 کاٹوں کی زباں سوکھ گئی پیاس سے، یارب
 اک آبلہ پا وادیِ پُر خار میں آوے
 مر جاؤں نہ کیوں رشک سے، جب وہ تنِ نازک
 آغوشِ خمِ حلقہٗ زُنا ر میں آوے
 غارت گرِ ناموس نہ ہو، گر ہوسِ زر
 کیوں شاہدِ گل، باغ سے بازار میں آوے
 تب چاکِ گریباں کا مزا ہے، دل ناداں
 جب اک نفس اُلجھا ہوا ہر تار میں آوے
 آتش کدہ ہے سینہ مرا، رازِ نہاں سے
 اے وائے، اگر معرضِ اظہار میں آوے

گنجینہٗ معنی کا طلسم اُس کو سمجھیے
 جو لفظ کہ غالب، مرے اشعار میں آوے

दे मुझको शिकायत की इजाजत, कि सितमगर
कुछ तुझको मजा भी मिरे आज़ार में आवे

उस चश्म-ए-फुसूंगर का, अगर पाये इशारा
तूती की तरह आइनः गुफ्तार में आवे

काँटों की जबाँ सूख गई प्यास से, यारब
इक आब्लः पा वादि-ए-पुरखार में आवे

मरजाऊँ न क्यों रश्क से, जब वह तन-ए-नाजुक
आरोश-ए-खम-ए-हल्कः-ए-जुन्नार में आवे

शारतगर-ए-नामूस न हो, गर हवस-ए-ज़र
क्यों शाहिद-ए-गुल, बारा से बाज़ार में आवे

तब चाक-ए-गरीबाँ का मजा है, दिल-ए-नादाँ
जब इक नफ़स उलझा हुआ, हर तार में आवे

आतशकदः है सीनः मिरा, राज़-ए-निहाँ से
अय वाय, अगर मा'रिज़-ए-इज़हार में आवे

गँजीनः-ए-मा'नी का तिलिस्म उसको समझिये
जो लफ़्ज़ कि ग़ालिब, मिरे अश'आर में आवे

حسنِ مہ، گرچہ بہ ہنگامِ کمال، اچھا ہے
اُس سے میرا مہِ خورشیدِ جمال اچھا ہے

بوسہ دیتے نہیں، اور دل پہ ہے ہر لحظہ نگاہ
جی میں کہتے ہیں، کہ مفت آئے تو مال اچھا ہے

اور بازار سے لے آئے، اگر ٹوٹ گیا
ساغرِ جم سے مرا جامِ سفال اچھا ہے

بے طلب دیں، تو مزا اُس میں سوا ملتا ہے
وہ گدا، جس کو نہ ہو خومے سوال، اچھا ہے

اُن کے دیکھے سے، جو آ جاتی ہے منہ پر رونق
وہ سمجھتے ہیں، کہ بیمار کا حال اچھا ہے

دیکھیے، پاتے ہیں عشاق، بتوں سے کیا فیض
اک برہمن نے کہا ہے، کہ یہ سال اچھا ہے

ہم سخنِ تیشے نے فرہاد کو، شیریں سے کیا
جس طرح کا کہ کسی میں ہو کمال، اچھا ہے

قطرہ دریا میں جو مل جائے، تو دریا ہو جائے
کام اچھا ہے وہ، جس کا کہ مال اچھا ہے

हुस्न-ए- मह, गरचे : ब हँगाम-ए-कमाल, अच्छा है
 उससे मेरा मह-ए-खुशीद जमाल अच्छा है

बोस: देते नहीं, और दिल प है हर लहज़: निगाह
 जी में कहते हैं, कि मुक्त आये, तो माल अच्छा है

और बाज़ार से ले आये, अगर टूट गया
 सागर-ए-जम से मिरा जाम-ए-सिफ़ाल अच्छा है

बेतलब दें तो मज़ा उसमें सिवा मिलता है
 वह गदा, जिसको न हो खू-ए-सवाल, अच्छा है

उनके देखे से, जो आजाती है मुँह पर रौनक
 वह समझते हैं कि बीमार का हाल अच्छा है

देखिये, पाते हैं 'अशशाक्र, बुतों से क्या फ़ैज़
 इक ब्रह्मन ने कहा है, कि यह साल अच्छा है

हम सुखन तेशे ने फ़रहाद को, शीरीं से किया
 जिस तरह का कि किसी में हो कमाल, अच्छा है

क्रतर: दरिया में जो मिल जाय, तो दरिया हो जाय
 काम अच्छा है वह, जिसका कि मन्नाल अच्छा है

خضر سلطٰاں کو رکھے، خالقِ اکبر سرسبز
شاہ کے باغ میں، یہ تازہ نہال اچھا ہے

ہم کو معلوم ہے، جنت کی حقیقت، لیکن
دل کے خوش رکھنے کو، غالب، یہ خیال اچھا ہے

۱۷۶

نہ ہوئی گر مرے مرنے سے تسلی، نہ سہی
امتحان اور بھی باقی ہو، تو یہ بھی نہ سہی

خارِ خارِ المِ حسرتِ دیدار تو ہے
شوق، گلچینِ گلستانِ تسلی نہ سہی

مے پرستان، خمِ مے منہ سے لگائے ہی بنے
ایک دن گر نہ ہوا بزم میں ساقی، نہ سہی

نفسِ قیس، کہ ہے چشم و چراغِ صحرا
گر نہیں شمعِ سیہ خانہ لیلی، نہ سہی

ایک ہنگامے پہ موقوف ہے گھر کی رونق
نوحہٴ غم ہی سہی، نغمہٴ شادی نہ سہی

نہ ستایش کی تمنا، نہ صلے کی پروا
گر نہیں ہیں مرے اشعار میں معنی، نہ سہی

खिज़्र सुलताँ को रखे, खालिक-ए-अकबर सरसब्ज
शाह के बारा में, यह ताजः निहाल अच्छा है

हम को मा'लूम है, जन्नत की हकीकत, लेकिन
दिल के खुश रखने को, गालिब, यह खयाल अच्छा है

१७६

न हुई गर मरे मरने से तसल्ली, न सही
इम्तिहाँ और भी बाकी हो, तो यह भी न सही

खार खार-ए-अलम-ए-हस्त-ए-दीदार तो है
शौक, गुलचीन-ए-गुलिस्तान-ए-तसल्ली न सही

मै परस्ताँ, खुम-ए-मै मुँह से लगाये ही बने
एक दिन गर न हुआ बज़म में साक़ी, न सही

नफ़स-ए-क़ैस, कि है चश्म-ओ-चराश-ए-सहरा
गर नहीं शम'-ए-सियह-खानः-ए-लैला, न सही

एक हँगामे प मौकूफ़, है घर की रौनक
नौहः-ए-ग़म ही सही, नग़मः-ए-शादी न सही

न सताइश की तमन्ना, न सिले की परवा
गर नहीं हैं मरे अश'आर में मा'नी न सही

عشرتِ صحبتِ خوباں ہی غنیمت سمجھو
نہ ہوئی، غالب، اگر عمرِ طبعی، نہ سہی

۱۷۷

عجب نشاط سے، جلاد کے، چلے ہیں ہم، آگے
کہ اپنے سامے سے سر، پانو سے ہے دو قدم آگے
قضا نے تھا مجھے چاہا، خرابِ بادۂ اُلفت
فقط، خراب، لکھا، بس نہ چل سکا قلم آگے

غمِ زمانہ نے جھاڑی، نشاطِ عشق کی مستی
وگر نہ ہم بھی اُٹھاتے تھے لذتِ الم، آگے
خدا کے واسطے، داد اس جنونِ شوق کی دینا
کہ اُس کے در پہ پہنچتے ہیں نامہ بر سے ہم، آگے
یہ عمر بھر جو پریشا نیاں اُٹھائی ہیں، ہم نے
تمہارے آئیو، اے طرہ ہاے خم بہ خم، آگے

دل و جگر میں پر افشاں، جو ایک موجہ خوں ہے
ہم اپنے زعم میں سمجھے ہوئے تھے اسکو، دم آگے
قسم جنازے پہ آنے کی میرے کھاتے ہیں، غالب
ہمیشہ کھاتے تھے جو، میری جان کی قسم، آگے

‘अश्रुत-ए-सोहबत-ए-खूबाँ ही रानीमत समझो
न हुई, गालिब, अगर ‘अम्र-ए-तबी‘अी, न सही

१७७

‘अजब नशात से, जल्लाद के, चले हैं हम, आगे
कि अपने साये से सर, पाँव से है दो कदम आगे

कजा ने था मुझे चाहा, खराब-ए-बाद:-ए-उल्फत
फकत खराब लिखा, बस न चल सका कलम आगे

राम-ए-जमान: ने भाड़ी, नशात-ए-‘अश्रुत की मस्ती
वगारन: हम भी उठाते थे लज़्जत-ए-अलम, आगे

खुदा के वास्ते, दाद इस जुनून-ए-शौक की देना
कि उसके दर प पहुँचते हैं नाम:बर से हम, आगे

यह ‘अम्र भर जो परीशानियाँ उठाई हैं, हम ने
तुम्हारे आइयो, अय तुर:हा-ए-खम ब खम, आगे

दिल-ओ-जिगर में परअफ़शाँ, जो एक मौज:-ए-खूँ है
हम अपने जा‘म में समझे हुये थे इसको, दम आगे

कसम जनाज़े प आने की मेरे खाते हैं, गालिब
हमेश: खाते थे जो, मेरी जान की कसम, आगे

شکوے کے نام سے، بے مہر خفا ہوتا ہے
یہ بھی مت کہہ، کہ جو کہیے، تو گلا ہوتا ہے

پُر ہوں میں شکوے سے یوں، راگ سے جیسے باجا
اک ذرا چھیڑیے، پھر دیکھیے، کیا ہوتا ہے

گو سمجھتا نہیں، پر حسنِ تلافی دیکھو
شکوہِ جور سے، سرگرمِ جفا ہوتا ہے

عشق کی راہ میں، ہے چرخِ مکو کب کی وہ چال
سست رو جیسے کوئی آبلہ پا ہوتا ہے

کیوں نہ ٹھہریں ہدفِ ناوکِ بیداد، کہ ہم
آپ اٹھا لاتے ہیں، گر تیر خطا ہوتا ہے

خوب تھا، پہلے سے ہوتے جو ہم اپنے بدخواہ
کہ بھلا چاہتے ہیں اور بُرا ہوتا ہے

نالہ جاتا تھا، پر مے عرش سے میرا، اور اب
لب تک آتا ہے، جو ایسا ہی رسا ہوتا ہے

शिकवे के नाम से, बेमेहर खफ़ा होता है
यह भी मत कह, कि जो कहिये, तो गिला होता है

पुर हूँ मैं शिकवे से यों, राग से जैसे बाजा
इक जरा छेड़िये, फिर देखिये, क्या होता है

गो समझता नहीं, पर हुस्न-ए-तलाफ़ी देखो
शिकवः-ए-जौर से, सरगर्म-ए-जफ़ा होता है

‘अशक़ की राह में, है चख़-ए-मक़ौकब की वह चाल
सुस्त रौ जैसे कोई आबलः पा होता है

क्यों न ठहरें हदफ़-ए-नावक-ए-बेदाद, कि हम
आप उठा लाते हैं, गर तीर खता होता है

खूब था, पहले से होते जो हम अपने बदख़्वाह
कि भला चाहते हैं और बुरा होता है

नालः जाता था, परे ‘अर्श से मेरा, और अब
लब तक आता है जो ऐसा ही रसा होता है

قطعہ

خامہ میرا، کہ وہ ہے بارِ بدِ بزمِ سخن
شاہ کی مدح میں، یوں نغمہ سرا ہوتا ہے

اے شہنشاہِ کواکب سپہ و مہرِ علم
تیرے اکرام کا حق، کس سے ادا ہوتا ہے

سات اقلیم کا حاصل جو فراہم کیجے
تو وہ لشکر کا ترے نعل بہا ہوتا ہے

ہر مہینے میں، جو یہ بدر سے ہوتا ہے ہلال
آستان پر ترے مہ ناصیہ سا ہوتا ہے

میں جو گستاخ ہوں آئینِ غزل خوانی میں
یہ بھی تیرا ہی کرم ذوق فزا ہوتا ہے

رکھیو، غالب، مجھے اس تلخنوائی میں معاف
آج کچھ درد میرے دل میں سوا ہوتا ہے

۱۷۹

ہر ایک بات پہ کہتے ہو تم، کہ تو کیا ہے
تمہیں کہو کہ یہ اندازِ گفتگو کیا ہے

कृत 'अः

खामः मेरा, कि वह है बारबद-ए-बज़म-ए-सुखन
शाह की मदह में, यों नमः सरा होता है

अय शहनशाह-ए-कवाकिब सिपह-ओ-मेहर 'अलम
तेरे इक्राम का हक्र, किस से अदा होता है

सात इक्लीम का हासिल जो फ़राहम कीजे
तो वह लश्कर का तिरे ना'ल बहा होता है

हर महीने में, जो यह बद्र से होता है हिलाल
आस्ताँ पर तिरे मह नासियः सा होता है

में जो गुस्ताख हूँ आईन-ए-राज़ल ख्वानी में
यह भी तेरा ही करम जौक़ फ़िज़ा होता है

रखियो, ग़ालिब, मुझे इस तलखनवाई में मु'आफ़
आज कुछ दर्द मेरे दिल में सिवा होता है

१७९

हर एक बात प कहते हो तुम, कि तू क्या है
तुम्हीं कहो कि यह अन्दाज़-ए-गुफ़्तुगू क्या है

نہ شعلے میں یہ کرشمہ، نہ برق میں یہ ادا
کوئی بتاؤ، کہ وہ شوخِ مُتندِ مُخو کیا ہے

یہ رشک ہے، کہ وہ ہوتا ہے ہم سخنِ تم سے
و گر نہ خوفِ بد آموزیِ عدو کیا ہے

چپک رہا ہے بدن پر، لہو سے، پیراہن
ہماری جیب کو اب حاجتِ رفو کیا ہے

جلا ہے جسم جہاں، دل بھی جل گیا ہوگا
کریڈتے ہو جو اب راکھ، جستجو کیا ہے

رگوں میں دوڑتے پھرنے کے ہم نہیں قائل
جب آنکھ سے ہی نہ ٹپکا، تو پھر لہو کیا ہے

وہ چیز، جس کے لئے ہم کو ہو، بہشتِ عزیز
سوائے بادۂ گلفامِ مشک بو، کیا ہے

پیوں شراب، اگر مُخم بھی دیکھ لوں دوچار
یہ شیشہ و قدح و کوزہ و سبو کیا ہے

رہی نہ طاقتِ گفتار، اور اگر ہو بھی
تو کس اُمید پہ کہیے کہ آرزو کیا ہے

ہوا ہے شہ کا مصاحب، پھر مے ہے اتراتا
و گر نہ شہر میں غالب کی آبرو کیا ہے

न शो'ले में यह करिश्मः न बर्क में यह अदा
कोई बताओ, कि वह शोख-ए-तुन्द खू क्या है

यह रश्क है, कि वह होता है हमसुखन तुमसे
वगरनः खौफ़-ए-बद आमोज़ि-ए-'अदू क्या है

चिपक रहा है बदन पर, लहू से, पैराहन
हमारी जैब को अब हाजत-ए-रफू क्या है

जला है जिस्म जहाँ, दिल भी जल गया होगा
कुरेदते हो जो अब राख, जुस्तुजू क्या है

रगों में दौड़ते फिरने के, हम नहीं काइल
जब आँख ही से न टपका, तो फिर लहू क्या है

वह चीज़, जिसके लिये हमको हो, बिहिश्त 'अज़ीज़
सिवाये बादः-ए-गुलफ़ाम-ए-मुश्क बू क्या है

पियूँ शराब, अगर खुम भी देख लूँ दो चार
यह शीशः-ओ-क़दह-ओ-कूज़ः-ओ-सुबू क्या है

रही न ताक़त-ए-गुफ़्तार, और अगर हो भी
तो किस उमीद प कहिये कि आरज़ू क्या है

हुआ है शह का मुसाहिब, फिरे है इतराता
वगरनः शहर में ग़ालिब की आबरू क्या है

میں اُنہیں چھیڑوں، اور کچھ نہ کہیں
چل نکلتے، جو مے پیے ہوتے

قہر ہو، یا بلا ہو، جو کچھ ہو
کاش کہے، تم مرے لیے ہوتے

میری قسمت میں غم گر اتنا تھا
دل بھی، یارب، کئی دیے ہوتے

آہی جاتا وہ راہ پر، غالب
کوئی دن اور بھی جیے ہوتے

غیر لیں محفل میں، بوسے جام کے
ہم رہیں یوں تشنہ لب، پیغام کے

خستگی کا تم سے کیا شکوہ، کہ یہ
ہتھکنڈے ہیں چرخِ نیلی فام کے

خط لکھیں گے، گرچہ مطلب کچھ نہ ہو
ہم تو عاشق ہیں، تمہارے نام کے

१८०

मैं उन्हें छेड़ूँ, और कुछ न कहें
चल निकलते, जो मैं पिये होते

केहर हो, या बला हो, जो कुछ हो
काशके, तुम मिरे लिये होते

मेरी किस्मत में राम गर इतना था
दिल भी, यारब, कई दिये होते

आ ही जाता वह राह पर, गालिब
कोई दिन और भी जिये होते

१८१

गैर लें महफिल में, बोसे जाम के
हम रहें यों तशनः लब, पैशाम के

खस्तगी का तुमसे क्या शिकवः कि यह
हथकण्डे हैं चख्व-ए-नीली फ़ाम के

खत लिखेंगे, गरचेः मतलब कुछ न हो
हम तो 'आशिक्र हैं, तुम्हारे नाम के

رات پی زمزم پہ مے اور صبح دم
 دھوئے دھبے جامۂ احرام کے
 دل کو آنکھوں نے پھنسایا، کیا مگر
 یہ بھی حلقے ہیں تمہارے دام کے
 شاہ کے ہے غسلِ صحت کی خبر
 دیکھیے، کب دن پھریں حمام کے
 عشق نے، غالب، نکما کر دیا
 ورنہ ہم بھی آدمی تھے کام کے

۱۸۲

پھر اس انداز سے بہار آئی
 کہ ہوئے مہر و مہ تماشائی
 دیکھو، اے ساکنانِ خطۂ خاک
 اس کو کہتے ہیں عالم آرائی
 کہ زمیں ہو گئی ہے، سرتاسر
 رُوکشِ سطحِ چرخِ مینائی
 سبز مے کو جب کہیں جگہ نہ ملی
 بن گیا رُومے آب پر کائی

रात पी ज़मज़म प मै और सुबह दम
धोये धब्बे जाम:-ए-एहराम के

दिल को आँखों ने फँसाया, क्या मगर
यह भी हल्के हैं तुम्हारे दाम के

शाह के हैं गुस्ल-ए-सेहत की खबर
देखिये, कब दिन फिरें हम्माम के

‘अश्रक ने, गालिब निकम्मा कर दिया
वर्नः हम भी आदमी थे काम के

१८२

फिर इस अन्दाज़ से बहार आई
कि हुये मेहर-ओ-मह तमाशाई

देखो, अय साकिनान-ए-खित्त:-ए-खाक
इस को कहते हैं ‘आलम आराई

कि ज़मीं हो गई है सर ता सर
रूकश -ए- सतह -ए- चरख -ए- मीनाई

सब्जे को जब कहीं जगह न मिली
बन गया रू-ए-आब पर काई

سبزہ و گل کے دیکھنے کے لیے
چشمِ نرگس کو دی ہے بینائی

بے ہوا میں شراب کی تاثیر
بادہ نوشی ہے بادِ پیمائی

کیوں نہ دنیا کو ہو خوشی، غالب
شاہِ دیندار نے شفا پائی

۱۸۳

تغافل دوست ہوں، میرا دماغِ عجزِ عالی ہے
اگر پہلو تہی کیجے، تو جامِ میری بھی خالی ہے

رہا آبادِ عالم، اہلِ ہمت کے نہ ہونے سے
بھرے ہیں جس قدر جام و سبو، میخانہ خالی ہے

۱۸۴

کب وہ سستا ہے کہانی میری
اور پھر وہ بھی زبانی میری

خلشِ غمزہ خوریز نہ پوچھ
دیکھ خونِ نابہ فشانی میری

सब्जः-ओ-गुल के देखने के लिये
चश्म-ए-नर्गिस को दी है बीनाई

है हवा में शराब की तासीर
बादः नोशी है बाद पैमाई

क्यों न दुनिया को हो खुशी, गालिब
शाह-ए-दींदार ने शिफा पाई

१८३

तगाफुल दोस्त हूँ, मेरा दिमाग-ए-‘अिज्ज ‘आली है
अगर पहलूतिही कीजे, तो जा मेरी भी खाली है

रहा आबाद ‘आलम, अहल-ए-हिम्मत के न होने से
भरे हैं जिस कदर जाम-ओ-सुबू, मैखानः खाली है

१८४

कब वह सुनता है कहानी मेरी
और फिर वह भी जबानी मेरी

खलिश-ए-रामजः-ए-खूँरेज न पूछ
देख खूँनाबः फ़िशानी मेरी

کیا بیاں کر کے مرا، روئیں گے یار
مگر آشفته بیانی میری

ہوں زخود رفتہ بیدائے خیال
بھول جانا ہے، نشانی میری

مقابل ہے، مقابل میرا
رک گیا، دیکھ روانی میری

قدرِ سنگِ سر رہ رکھتا ہوں
سخت ارزاں ہے، گرانی میری

گرد باد رہ بے تاب ہوں
صرصرِ شوق ہے بانی میری

دہن اُس کا، جو نہ معلوم ہوا
کھل گئی ہیچ مدانی میری

کردیا ضعف نے عاجز، غالب
ننگِ پیری ہے، جوانی میری

۱۸۵

نقشِ نازِ بتِ طناز، بہ آغوشِ رقیب
پامے طاؤس پے خامۂ مانی مانگے

क्या बयाँ करके मिरा, रोयेंगे यार
मगर आशुपुतः बयानी मेरी

हूँ जिखुद रपतः-ए-बैदा-ए-खयाल
भूल जाना है, निशानी मेरी

मुतकाबिल है, मुक्काबिल मेरा
रुक गया, देख रवानी मेरी

क्रद-ए-सँग-ए-सर-ए-रह रखता हूँ
सरस्त अरजाँ है, गिरानी मेरी

गर्द बाद-ए-रह-ए-बेताबी हूँ
सरसर-ए-शौक है, बानी मेरी

दहन उसका, जो न मा'लूम हुआ
खुल गई हेच मदानी मेरी

कर दिया जो'फ़ ने 'आजिज़, सालिब
नँग-ए-पीरी है, जवानी मेरी

१८५

नक्श-ए-नाज़-ए-बुत-ए-तन्नाज़, ब आशोश-ए-रक़ीब
पा-ए-ताऊस पै-ए-खामः-ए-मानी माँगे

تو وہ بدخو، کہ تحیر کو تماشا جانے
غم وہ افسانہ، کہ آشفہ بیانی مانگے

وہ تپِ عشقِ تمنا ہے، کہ پھر صورتِ شمع
شعلہ تا نبضِ جگر ریشہ دوانی مانگے

۱۸۶

گلشن کو تری صحبت، از بس کہ خوش آئی ہے
بر غنچہ کا گل بو نا، آغوش کشائی ہے

واں کنگرِ استغنا، بر دم ہے بلندی پر
یاں نالے کو اور اُلٹا، دعوامے رسائی ہے

از بسکہ سکھاتا ہے غم، ضبط کے اندازے
جو داغِ نظر آیا اک چشم نمائی ہے

۱۸۷

جس زخم کی ہو سکتی ہو تدبیر، رفو کی
لکھ دیجیو، یارب، اسے قسمت میں عدو کی

اچھا ہے سرانگشتِ حنائی کا تصور
دل میں نظر آتی تو ہے، اک بوند لہو کی

तू वह बदखू, कि तहय्युर को तमाशा जाने
राम वह अफ़सानः, कि आशुफ़्तः बयानी माँगे

वह तप-ए-‘अश्क्र-ए-तमन्ना है, कि फिर सूरत-ए-शम्‘अ
शो‘लः ता नब्ज़-ए-जिगर रेशः दवानी माँगे

१८६

गुलशन को तिरी सोहबत, अज़ बसकि खुश आई है
हर गुंचे का गुल होना, आग़ोश कुशाई है

वाँ कुँगुर-ए-इस्तिग़ना, हर दम है बलन्दी पर
याँ नाले को और उल्टा, दा‘वा-ए-रसाई है

अज़ बसकि सिखाता है राम, ज़व्त के अन्दाज़े
जो दाग़ नज़र आया, इक चश्म नुमाई है

१८७

जिस ज़ख़्म की हो सकती हो तद्बीर, रफू की
लिख दीजियो, याद, उसे किस्मत में ‘अदू की

अच्छा है सर अँगुरत-ए-हिनाई का तसव्वुर
दिल में नज़र आती तो है, इक वूँद लहू की

کیوں ڈرتے ہو، عشاق کی بے حوصلگی سے
یاں تو کوئی سنتا نہیں فریاد کسو کی

دشنے نے کبھی منہ نہ لگایا ہو جگر کو
خنجر نے کبھی بات نہ پوچھی ہو گلو کی

صد حیف وہ ناکام، کہ اک عمر سے، غالب
حسرت میں رہے ایک بتِ عربدہ جو کی

۱۸۸

سیماب پشت گرمیِ آئینہ دے ہے، ہم
حیراں کئے ہوئے ہیں دلِ بے قرار کے

آغوشِ گل کشودہ براے و داع ہے
اے عندلیب، چل، کہ چلے دن بہار کے

۱۸۹

ہے وصل ہجر، عالم تمکین و ضبط میں
معشوقِ شوخ و عاشقِ دیوانہ چاہیے

اُس لب سے مل ہی جائیگا بوسہ کبھی تو، ہاں
شوقِ فضول و جرأتِ رندانہ چاہیے

क्यों डरते हो, 'अशशाक की बे हौसलगी से
याँ तो कोई सुनता नहीं फरियाद किसू की

दर्शने ने कभी मुँह न लगाया हो जिगर को
खंजर ने कभी बात न पूछी हो गुलू की

सद हैफ वह नाकाम, कि इक 'अम्र से, गालिब
हस्त में रहे एक बुत-ए-अरबदः जू की

१८८

सीमाब पुरत गर्मि-ए-आईनः दे है, हम
हैराँ किये हुये हैं दिल-ए-बेक्रार के

आरोश-ए-गुल कुशूदः बराये विदा'अ है
अय 'अन्दलीब, चल, कि चले दिन बहार के

१८९

है वस्ल हिज्र, 'आलम-ए-तम्कीन-ओ-जब्त में
मा'शूक-ए-शोख-ओ-'आशिक-ए-दीवानः चाहिये

उस लब से मिल ही जायगा बोसः कभी तो, हाँ
शौक-ए-फुजूल-ओ-जुरअत-ए-रिन्दानः चाहिये

چاہیے اچھوں کو جتنا چاہیے
یہ اگر چاہیں، تو پھر کیا چاہیے

صحبتِ رنداں سے، واجب ہے حذر
جامے مے اپنے کو کھینچا چاہیے

چاہئے کو تیرے کیا سمجھا تھا دل
بارے، اب اس سے بھی سمجھا چاہیے

چاک مت کر جیب، بے ایامِ گل
کچھ اُدھر کا بھی اشارا چاہیے

دوستی کا پردہ، ہے یگانگی
منہ چھپانا ہم سے چھوڑا چاہیے

دشمنی نے میری کھویا غیر کو
کس قدر دشمن ہے، دیکھا چاہیے

اپنی رُسوائی میں کیا چلتی ہے سعی
یار ہی ہنگامہ آرا چاہیے

منحصر مرنے پہ ہو، جس کی اُمید
نا اُمیدی اُس کی، دیکھا چاہیے

चाहिये अच्छों को जितना चाहिये
यह अगर चाहें, तो फिर क्या चाहिये

सोहबत-ए-रिन्दों से वाजिब है हज़र
जा-ए-मै अपने को खँचा चाहिये

चाहने को तेरे क्या समझा था दिल
बारे, अब इस से भी समझा चाहिये

चाक मत कर जैब वे अय्याम-ए-गुल
कुछ उधर का भी इशारा चाहिये

दोस्ती का पर्दः, है बेगानगी
मुँह छुपाना हम से छोड़ा चाहिये

दुश्मनी ने मेरी खोया शेर को
किस क़दर दुश्मन है, देखा चाहिये

अपनी रुखाई में क्या चलती है स'थि
यार ही हँगामः आरा चाहिये

मुनहसिर मरने प हो, जिसकी उमीद
नाउमीदी उस की, देखा चाहिये

غافل، ان مہ طلعتوں کے واسطے
چاہنے والا بھی اچھا چاہیے

چاہتے ہیں خوب رویوں کو اسد
آپ کی صورت تو دیکھا چاہیے

۱۹۱

ہر قدم دوری منزل ہے نمایاں مجھ سے
میری رفتار سے بھاگے ہے، بیاباں مجھ سے

درس عنوان تماشا، بہ تغافل خوشتر
ہے نگہ رشتہ شیرازہ مژگاں مجھ سے

وحشت آتش دل سے، شب تنہائی میں
صورتِ دود، رہا سایہ گریزاں مجھ سے

غمِ عشاق نہ ہو، سادگی آموزِ بُتوں
کس قدر خانہ آئینہ ہے ویراں مجھ سے

اثرِ آبلہ سے، جادہ صحراے جنوں
صورتِ رشتہ گوہر ہے چراغاں مجھ سے

بے خودی بسترِ تمہیدِ فراغت ہو جو
پُر ہے سائے کی طرح، میرا شبستان مجھ سے

शाफ़िल, इन मह तल्'अतों के वास्ते
चाहने वाला भी अच्छा चाहिये

चाहते हैं खूबियों को असद
आप की सूरत तो देखा चाहिये

१९१

हर कदम दूरि-ए-मंजिल है नुमायाँ मुझसे
मेरी रफ़्तार से भागे है, बयाबाँ मुझसे

दर्स-ए-'अुन्वान-ए-तमाशा, ब तराफ़ुल खुशतर
है निगह रिशत:-ए-शीराज़:-ए-मिशग़ाँ मुझसे

वहशत-ए-आतश-ए-दिल से, शब-ए-तन्हाई में
सूरत-ए-दूद, रहा सायः गुरेज़ाँ मुझसे

राम-ए-'अुशशाक़ न हो, सादगी आमोज़-ए-बुताँ
किस कदर ख़ान:-ए-आईनः है वीराँ मुझसे

असर-ए-आबलः से, जादः-ए-सहरा-ए-जुनूँ
सूरत-ए-रिशत:-ए-गौहर है चरागाँ मुझसे

बेखुदी बिस्तर-ए-तम्हीद-ए-फ़रागत हूजाँ
पुर है साये की तरह, मेरा शबिस्ताँ मुझसे

شوقِ دیدار میں، گر تو مجھے گردن مارے
 ہو نگہ، مثلِ گلِ شمع، پریشان مجھ سے
 بے کسی ہامے شبِ ہجر کی وحشت، ہے، ہے
 سایہ خورشیدِ قیامت میں ہے پنہاں مجھ سے
 گردشِ ساغرِ صد جلوۂ رنگیں، تجھ سے
 آئینہ داریِ یک دیدۂ حیراں، مجھ سے
 نگہِ گرم سے اک آگ ٹپکتی ہے، اسد
 ہے چراغاں، خس و خاشاکِ گلستان مجھ سے

۱۹۲

نکتہ چیں ہے، غمِ دل اُس کو سنائے نہ بنے
 کیا بنے بات، جہاں بات بنائے نہ بنے
 میں بلاتا تو ہوں اُس کو، مگر اے جذبۂ دل
 اُس پہ بن جائے کچھ ایسی، کہ بن آئے نہ بنے
 کھیل سمجھا ہے کہیں چھوڑ نہ دے، بھول نہ جائے
 کاش، یوں بھی ہو، کہ بن میرے ستائے نہ بنے
 غیر پھرتا ہے، لیے یوں ترے خط کو، کہ اگر
 کوئی پوچھے، کہ یہ کیا ہے، تو چھپائے نہ بنے

शौक-ए-दीदार में, गर तू मुझे गर्दन मारे
हो निगह, मिस्ल-ए-गुल-ए-शम्'अ, परीशाँ मुझसे

बेकसीहा-ए-शब-ए-हिज्र की वहशत, हय, हय
सायः खुशीद-ए-क्यामत में है पिन्हाँ मुझसे

गर्दिश-ए-सागर-ए-सद् जल्बः-ए-रँगीं, तुझसे
आइनःदारि-ए-यक दीदः-ए-हैराँ, मुझसे

निगह-ए-गर्म से इक आग टपकती है, असद
है चरागाँ, खस-ओ-खाशाक-ए-गुलिस्ताँ मुझसे

१९२

नुक्तःचीं है, राम-ए-दिल उसको सुनाये न बने
क्या बने बात, जहाँ बात बनाये न बने

मैं बुलाता तो हूँ उसको, मगर अय जज़बः-ए-दिल
उस प बन जाये कुछ ऐसी, कि बिन आये न बने

खेल समझा है, कहीं छोड़ न दे, भूल न जाये
काश, यों भी हो, कि बिन मेरे सताये न बने

ग़ैर फिरता है, लिये यों तिरे खत को, कि अगर
क़ोई पूछे, कि यह क्या है, तो छुपाये न बने

اِس نزاکت کا بُرا ہو، وہ بھلے ہیں، تو کیا
ہاتھ آویں، تو اُنہیں ہاتھ لگائے نہ بنے

کہہ سکے کون، کہ یہ جلوہ گری کس کی ہے
پردہ چھوڑا ہے وہ اُس نے، کہ اُٹھائے نہ بنے

موت کی راہ نہ دیکھوں، کہ بن آئے نہ رہے
تم کو چاہوں، کہ نہ آؤ، تو بلائے نہ بنے

بوجھ وہ سر سے گرا ہے، کہ اُٹھائے نہ اُٹھے
کام وہ آن پڑا ہے، کہ بنائے نہ بنے

عشق پر زور نہیں، ہے یہ وہ آتش، غالب
کہ لگائے نہ لگے اور بُجھائے نہ بنے

۱۹۳

چاک کی خواہش، اگر وحشت بہ عریانی کرے
صبح کی مانند، زخمِ دم گریبانی کرے

جلوے کا تیرے وہ عالم ہے، کہ گر کیجے خیال
دیدہ دل کو زیارت گاہِ حیرانی کرے

ہے شکستن سے بھی دل نومید، یارب، کب تلک
آبگینہ کوہ پر عرضِ گراں جانی ہے

इस नजाकत का बुरा हो, वह भले हैं, तो क्या
हाथ आवें, तो उन्हें हाथ लगाये न बने

कह सके कौन, कि यह जल्ब:गरी किसकी है
पर्द: छोड़ा है वह उसने, कि उठाये न बने

मौत की राह न देखूँ, कि बिन आये न रहे
तुम को चाहूँ, कि न आओ, तो बुलाये न बने

बोझ वह सर से गिरा है, कि उठाये न उठे
काम वह आन पड़ा है, कि बनाये न बने

‘अशक पर जोर नहीं, है यह वह आतश, गालिब
कि लगाये न लगे और बुझाये न बने

१९३

चाक की ख्वाहिश, अगर वहशत ब ‘अरियानी करे
सुबूह की मानिन्द, जख्म-ए-दिल गरीबानी करे

जल्वे का तैरे वह ‘आलम है, कि गर कीजे खयाल
दीद:-ए-दिल को जियारत गाह-ए-हैरानी करे

है शिकस्तन से भी दिल नौमीद, यारब, कब तलक
आबगीन: कोह पर ‘अर्ज-ए-गिराँ जानी करे

میکدہ گر چشمِ مستِ ناز سے پاوے شکست
 مومے شیشہ دیدہ ساغر کی مژگانی کرے
 خطِ عارض سے، لکھا ہے زلف کو اُلفت نے، عہد
 یک قلم منظور ہے، جو کچھ پریشانی کرے

۱۹۴

وہ آکے خواب میں، تسکینِ اضطراب تو دے
 ولے مجھے تپشِ دلِ مجالِ خواب تو دے
 کرے ہے قتل، لگاؤ میں تیرا رو دینا
 تری طرح کوئی تیغِ نگہ کو آب تو دے
 دکھا کے جنبشِ لب ہی، تمام کر ہم کو
 نہ دے جو بوسہ، تو منہ سے کہیں جواب تو دے
 پلا دے اوک سے، ساقی جو ہم سے نفرت ہے
 پیالہ گر نہیں دیتا، نہ دے، شراب تو دے

اسد، خوشی سے مرے ہاتھ پانو پھول گئے
 کہا جو اُس نے، ذرا میرے پانو داب تو دے

मैकदः गर चश्म-ए-मस्त-ए-नाज़ से पावे शिकस्त
मू-ए-शीशः दीदः-ए-सागर की मिशगानी करे

खत्त-ए-‘थारिज़ से, लिखा है जुल्फ़ को उल्फ़त ने ‘अह्द
यक कलम मंज़ूर है, जो कुछ परीशानी करे

१९४

वह आके ख्वाब में, तस्कीन-ए-इज़्तिराब तो दे
वले मुझे तपिश-ए-दिल मजाल-ए-ख्वाब तो दे

करे है कल्ल, लगावट में तेरा रो देना
तिरी तरह कोई तेरा-ए-निगह को आब तो दे

दिखा के जुँबिश-ए-लब ही, तमाम कर हम को
न दे जो बोसः, तो मुँह से कहीं जवाब तो दे

पिलादे थोक से, साक्री, जो हम से नफ़रत है
पियालः गर नहीं देता, न दे, शराब तो दे

असद, खुशी से मिरे हाथ पाँव फूल गये
कहा जो उसने, ज़रा मेरे पाँव दाब तो दे

تپش سے میری، وقفِ کشمکش، ہر تارِ بستر ہے
 مرا سر رنجِ بالین ہے، مرا تن بارِ بستر ہے
 سرشکِ سر بہ صحرا دادہ، نورالعینِ دامن ہے
 دلِ بے دست و پا افتادہ، برخوردارِ بستر ہے
 خوشا اقبالِ رنجوری، عیادت کو تم آئے ہو
 فروغِ شمعِ بالین، طالعِ بیدارِ بستر ہے
 بہ طوفانِ گاہِ جوشِ اضطرابِ شامِ تنہائی
 شعاعِ آفتابِ صبحِ محشرِ تارِ بستر ہے
 ابھی آتی ہے بو، بالش سے، اُس کی زلفِ مشکین کی
 ہماری دید کو، خوابِ زلیخا، عارِ بستر ہے
 کہوں کیا، دل کی کیا حالت ہے، ہجرِ یار میں، غالب
 کہ بے تابی سے، ہر اک تارِ بستر خارِ بستر ہے

خطر ہے، رشتہٴ اُلفتِ رگِ گردن نہ ہو جاوے
 غرورِ دوستی آفت ہے، مُتو دشمن نہ ہو جاوے

तपिश से मेरी, वक्फ-ए-कशमकश, हर तार-ए-बिस्तर है
मिरा सर रँज-ए-बालीं है, मिरा तन बार-ए-बिस्तर है

सरशक-ए-सर बसहरा दादः, नूरुल 'अैन-ए-दामन है
दिल-ए-बेदस्त-ओ-पा उफ़तादः, बख़ुर्दार-ए-बिस्तर है

खुशा इक़बाल-ए-रँजूरी, 'अयादत को तुम आये हो
फ़रोश-ए-शम्-ए-बालीं, ताले'-ए-बेदार-ए-बिस्तर है

ब तूफ़ाँ गाह-ए-जोश-ए-इज़्तिराब-ए-शाम-ए-तन्हाई
शु'आ'-ए-आफ़ताब-ए-सुब्ह-ए-महशर तार-ए-बिस्तर है

अभी आती है बू, बालिश से, उसकी जुल्फ़-ए-मिशकी की
हमारी दीद को, ख़्वाब-ए-जुलैखा, 'आर-ए-बिस्तर है

कहूँ क्या, दिल की क्या हालत है, हिज़्र-ए-थार में, ग़ालिब
कि बेताबी से, हर इक़ तार-ए-बिस्तर ख़ार-ए-बिस्तर है

ख़तर है, रिश्तः-ए-उल्फ़त रग़-ए-ग़र्दन न हो जावे
ग़ुरुर-ए-दोस्ती आफ़त है, तू दुश्मन न हो जावे

سمجھ اس فصل میں کوتاہی نشو و نما، غالب
اگر گل، سرو کے قامت پہ، پیراہن نہ ہو جاوے

۱۹۷

فریاد کی کوئی آہ نہیں ہے
نالہ پابندِ آنے نہیں ہے

کیوں بوتے ہیں باغبان تونبے
گر باغ گدامے مے نہیں ہے

ہر چند ہر ایک شے میں تو ہے
پر تجھ سی تو کوئی شے نہیں ہے

ہاں، کھائیو مت فریبِ ہستی
ہر چند کہیں کہ، ہے، نہیں ہے

شادی سے گزر، کہ غم نہ ہووے
اُردی جو نہ ہو، تو دے نہیں ہے

کیوں ردِ قدح کرے ہے، زاہد
مے ہے، یہ مگس کی قے نہیں ہے

ہستی ہے، نہ کچھ عدم ہے، غالب
آخر تو کیا ہے، اے، نہیں ہے

समझ इस फ़रस में कोताहि-ए-नश्व-ओ-नुमा, ग़ालिब
अगर गुल, सर्व के कामत प, पैराहन न हो जावे

१९७

फ़रियाद की कोई लै नहीं है
नालः पाबन्द-ए-नै नहीं है

क्यों बोते हैं बाराबान तूँबे
गर बारा गदा-ए-मै नहीं है

हर चन्द हर एक शै में तू है
पर तुझसी तो कोई शै नहीं है

हाँ, खाइयो मत फ़रेब-ए-हस्ती
हर चन्द कहें, कि है, नहीं है

शादी से गुज़र, कि राम न होवे
उर्दी जो न हो, तो दै नहीं है

क्यों रह-ए-क्रदह करे है, जाहिद
मै है, यह मगस की कै नहीं है

हस्ती है, न कुछ 'अदम है, ग़ालिब
आखिर तू क्या है, अय, नहीं है

نہ پوچھ نسخۂ مرہم، جراحۂ دل کا
کہ اُس میں ریزۂ الماس جزوِ اعظم ہے

بہت دنوں میں تغافل نے تیرے پیدا کی
وہ اک نگہ، کہ بظاہر نگاہ سے کم ہے

ہم رشک کو اپنے بھی، گوارا نہیں کرتے
مرتے ہیں، ولے اُن کی تمنا نہیں کرتے

در پردہ اُنہیں غیر سے ہے ربطِ نہانی
ظاہر کا یہ پردا ہے، کہ پردا نہیں کرتے

یہ باعثِ نومیدیِ اربابِ ہوس ہے
غالب کو بُرا کہتے ہو، اچھا نہیں کرتے

کرمے ہے بادہ، ترے لب سے، کسبِ رنگِ فروغ
خطِ پیالہ سراسر نگاہِ گلچیں ہے

१९८

न पूछ नुस्ख:-ए-मरहम, जराहत-ए-दिल का
कि उस में रेज़:-ए-अल्मास जुज़व-ए-आ'ज़म है

बहुत दिनों में तगाफ़ुल ने तेरे पैदा की
वह इक निगाह, कि बज़ाहिर निगाह से कम है

१९९

हम रश्क को अपने भी, गवारा नहीं करते
मरते हैं, बले उन की तमन्ना नहीं करते

दर पर्दः उन्हें शैर से, है रब्त-ए-निहानी
ज़ाहिर का यह पर्दा है, कि पर्दा नहीं करते

यह बा'अिस-ए-नौमीदि-ए-अर्बाब-ए-हवस है
गालिब को बुरा कहते हो, अच्छा नहीं करते

२००

करे है बादः, तरे लब से कस्ब-ए-रँग-ए-फ़रोश
खत-ए-पियालः सरासर निगाह-ए-गुलचीं है

کبھی تو اس دلِ شوریدہ کی بھی داد ملے
کہ ایک عمر سے حسرت پرستِ بالین ہے

بجھا ہے، گر نہ سنے، نالہ ہامے بلبلِ زار
کہ گوشِ گل، نمِ شبنم سے، پنبہ آگیا ہے

اسد ہے نزع میں، چل بے وفا، براۓ خدا
مقامِ ترکِ حجاب و وداعِ تمکین ہے

۲۰۱

کیوں نہ ہو چشمِ بتاں محوِ تغافل، کیوں نہ ہو
یعنی اس بیمار کو نظارے سے پرہیز ہے

مرتے مرتے، دیکھنے کی آرزو رہ جائے گی
وامے ناکامی، کہ اُس کافر کا خنجر تیز ہے

عارضِ گل دیکھ، رومے یارِ یاد آیا، اسد
جوششِ فصلِ بہاری اشتیاقِ انگیز ہے

۲۰۲

دیا ہے دل اگر اُس کو، بشر ہے، کیا کہیے
ہوا رقیب، تو ہو، نامہ بر ہے، کیا کہیے

कभी तो इस दिल-ए-शोरीदः की भी दाद मिले
कि एक 'अुम्र से हस्रत परस्त-ए-बालीं है

बजा है, गर न सुने, नालःहा-ए-बुलबुल-ए-ज़ार
कि गोश-ए-गुल, नम-ए-शबनम से, पैवः आगीं हैं

असद है नज़्'अ में, चल बेवफ़ा, बराय खुदा
मक़ाम-ए-तर्क-ए-हिजाब-अो-विदा'-ए-तम्कीं है

२०१

क्यों न हो चश्म-ए-बुताँ मह्व-ए-तशाफ़ुल, क्यों न हो
या'नी इस बीमार को नज़्जारे से परहेज़ है

मरते मरते, देखने की आरज़ू रह जायगी
वाय नाकामी, कि उस काफ़िर का खंजर तेज़ है

'आरिज़-ए-गुल देख, रू-ए-यार याद आया, असद
जोशिश-ए-फ़स्ल-ए-बहारी इश्तियाक़ अँगोज़ है

२०२

दिया है दिल अगर उसका, बशर है, क्या कहिये
हुआ रक़ीब, तो हो, नामःबर है, क्या कहिये

یہ ضد، کہ آج نہ آوے اور آئے بن نہ رہے
قضا سے شکوہ ہمیں کس قدر ہے، کیا کہیے

رہے ہیں گہ و بے گہ، کہ کوئے دوست کو اب
اگر نہ کہیے کہ دشمن کا گھر ہے، کیا کہیے

زہے کرشمہ، کہ یوں دے رکھا ہے ہم کو فریب
کہ بن کہے ہی اُنہیں سب خبر ہے، کیا کہیے

سمجھ کے کرتے ہیں، بازار میں وہ، پرسش حال
کہ یہ کہے، کہ سر رہ گزر ہے، کیا کہیے

تمہیں نہیں ہے سرِ رشتہ وفا کا خیال
ہمارے ہاتھ میں کچھ ہے، مگر ہے کیا، کہیے

اُنہیں سوال پہ زعمِ جنوں ہے، کیوں لڑیے
ہمیں جواب سے قطعِ نظر ہے، کیا کہیے

حسد، سزائے کمالِ سخن ہے، کیا کیجیے
ستم، بہائے متاعِ ہنر ہے، کیا کہیے

کہا ہے کس نے، کہ غالب بُرا نہیں، لیکن
سوائے اس کے، کہ آشفته سر ہے، کیا کہیے

यह ज़िद, कि आज न आवे और आये बिन न रहे
क्रजा से शिक्वः हमें किस क्रदर है, क्या कहिये

रहे है यों गह-ओ-बे गह, कि कू-ए-दोस्त को अब
अगर न कहिये कि दुश्मन का घर है, क्या कहिये

जिहे करिश्मः, कि यों दे रखा है हम को फरेब
कि बिन कहे ही उन्हें सब खबर है, क्या कहिये

समझ के करते हैं, बाज़ार में वह, पुरसिश-ए-हाल
कि यह कहे, कि सर-ए-रहगुज़र है, क्या कहिये

तुम्हें नहीं है सर-ए-रिश्तः-ए-बफ़ा का खयाल
हमारे हाथ में कुछ है, मगर है क्या, कहिये

उन्हें सवाल प जा'म-ए-जुनूँ है, क्यों लड़िये
हमें जवाब से क़त'-ए-नज़र है, क्या कहिये

हसद, सज़ा-ए-कमाल-ए-सुखन है, क्या कीजे
सितम, बहा-ए-मता'-ए-हुनर है, क्या कहिये

कहा है किसने, कि ग़ालिब बुरा नहीं, लेकिन
सिवाये इसके, कि आशुफ़तःसर है, क्या कहिये

دیکھ کر در پردہ گرم دامن افشانی مجھے
کر گئی وابستہ تن میری مریانی مجھے

بن گیا تیغ نگاہ یار کا سنگِ فساں
مرحبا میں، کیا مبارک ہے گراں جانی مجھے

کیوں نہ ہو بے التفاتی، اُس کی خاطر جمع ہے
جاتا ہے محوِ پرسش ہاے پنہانی مجھے

میرے غمخانے کی قسمت جب رقم ہونے لگی
لکھ دیا منجملہ اسبابِ ویرانی، مجھے

بدگماں ہوتا ہے وہ کافر، نہ ہوتا، کاش کہ
اِس قدر ذوقِ نواے مرغِ بستانی مجھے

واے، واں بھی شورِ محشر نے نہ دم لینے دیا
لے گیا تھا گور میں، ذوقِ تن آسانی مجھے

وعدہ آنے کا وفا کیجے، یہ کیا انداز ہے
تم نے کیوں سوئی ہے، میرے گھر کی دربانی، مجھے

ہاں نشاطِ آمدِ فصلِ بہاری، واہ، واہ
پھر ہوا ہے تازہ سوداے غزل خوانی مجھے

देख कर दर पर्दः गर्म-ए-दामन अफ़शानी मुझे
कर गई वाबस्तः-ए-तन मेरी 'अरियानी मुझे

बन गया तेरा-ए-निगाह-ए-यार का सँग-ए-फ़साँ
मरहबा मैं, क्या मुबारक है गिराँ जानी मुझे

क्यों न हों बेइल्तिफ़ाती, उस की खातिर जम्'अ है
जानता है मह्व-ए-पुरसिशहा-ए-पिन्हानी मुझे

मेरे राम खाने की क्रिस्मत जब रक़म होने लगी
लिख दिया मिंजुमलः-ए-अस्बाब-ए-वीरानी, मुझे

बदगुमाँ होता है वह काफ़िर, न होता, काशक
इस क़दर जौक़-ए-नवा-ए-मुरा-ए-बुस्तानी मुझे

बाय, वाँ भी शोर-ए-महशर ने न दम लेने दिया
ले गया था गोर में, जौक़-ए-तन आसानी मुझे

वा'दः आने का वफ़ा कीजे, यह क्या अन्दाज़ है
तुम ने क्यों सौंपी है, मेरे घर की दरबानी, मुझे

हाँ नशात-ए-आमद-ए-फ़रल-ए-बहारी, वाह, वाह
फिर हुआ है ताज़ः सौदा-ए-राज़ल ख़वानी मुझे

دی مرے بھائی کو حق نے، از سرِ نو زندگی
میرزا یوسف، ہے غالب، یوسفِ ثانی مجھے

۲۰۴

یاد ہے شادی میں بھی، ہنگامہ یارب، مجھے
سُبحۂ زاہد ہوا ہے، خندہ زیرِ لب مجھے
ہے کشادِ خاطرِ وابستہ در، رہنِ سخن
تھا طلسمِ قفلِ ابجد، خانہٴ مکتب مجھے
یارب، اسِ آشتگی کی داد کس سے چاہیے
رشک، آسائش پہ ہے زندانیوں کی، اب مجھے
طبع ہے مشتاقِ لذتِ ہامے حسرت، کیا کروں
آرزو سے، ہے شکستِ آرزو مطلب مجھے
دل لگا کر آپ بھی غالب مجھی سے ہو گئے
عشق سے آتے تھے مانع، میرزا صاحب مجھے

۲۰۵

حضورِ شاہ میں، اہلِ سخن کی آزمائش ہے
چمن میں، خوش نوایانِ چمن کی آزمائش ہے

दी मिरे भाई को हक़ ने, अज़ सर-ए-नौ ज़िन्दगी
मीरज़ा यूसुफ़, है ग़ालिब, यूसुफ़-ए-सानी मुझे

२०४

याद है शादी में भी हँगामः-ए-यारब, मुझे
सुबहः-ए-ज़ाहिद हुआ है, खन्दः ज़ेर-ए-लब मुझे

है कुशाद-ए-खातिर-ए-वाबस्तः दर रहन-ए-सुखन
था तिलिस्म-ए-कुपल-ए-अबजद, खानः-ए-मक्तब मुझे

यारब, इस आशुप्रतगी की दाद किस से चाहिये
रश्क, आसाइश प है ज़िन्दानियों की, अब मुझे

तब'अ है मुश्ताक़-ए-लज़ज़तहा-ए-हस्रत, क्या करूँ
आरज़ू से, है शिकस्त-ए-आरज़ू मतलब मुझे

दिल लगा कर आप भी ग़ालिब मुझी से हो गये
'अश्क़ से आते थे माने'अ, मीरज़ा साहब मुझे

२०५

हुज़ूर-ए-शाह में, अहल-ए-सुखन की आजमाइश है
चमन में, खुश नवायान-ए-चमन की आजमाइश है

قد و گیسو میں، قیس و کوہ کن کی آزمائش ہے
 جہاں ہم ہیں، وہاں دار و رسن کی آزمائش ہے
 کریں گے کوہ کن کے حوصلے کا امتحاں آخر
 ہنوز اُس خستہ کے نیرومے تن کی آزمائش ہے
 نسیمِ مصر کو کیا پیر کنعاں کی ہوا خواہی
 اُسے یوسف کی بوئے پیرہن کی آزمائش ہے
 وہ آیا بزم میں، دیکھو، نہ کہیو پھر، کہ غافل تھے
 شکیب و صبرِ اہلِ انجمن کی آزمائش ہے
 رہے دل ہی میں تیر، اچھا، جگر کے پار ہو، بہتر
 غرض شستِ بتِ ناوک فگن کی آزمائش ہے
 نہیں کچھ مُسبحہ و زنار کے پھندے میں گیرائی
 وفاداری میں شیخ و برہمن کی آزمائش ہے
 پڑا رہ، اے دلِ وابستہ، بیتابی سے کیا حاصل
 مگر پھر تابِ زلفِ پُر شکن کی آزمائش ہے
 رگ و پے میں جب اُترے زہرِ غم، تب دیکھیے کیا ہو
 ابھی تو تلخیِ کام و دہن کی آزمائش ہے
 وہ آویں گے مرے گھر، وعدہ کیسا، دیکھنا، غالب
 نئے فتنوں میں اب چرخِ کہن کی آزمائش ہے

कद-ओ-गेसू में, कैस-ओ-कोहकन की आजमाइश है
जहाँ हम हैं वहाँ दार-ओ-रसन की आजमाइश है

करेंगे कोहकन के हौसले का इम्तिहाँ आखिर
हनोज उस खस्तः के नीरू-ए-तन की आजमाइश है

नसीम-ए-मिस्र को क्या पीर-ए-कन'आँ की हवाख्वाही
उसे यूसुफ की वू-ए-पैरहन की आजमाइश है

वह आया बज़्म में देखो न कहियो फिर कि गाफ़िल थे
शिकेब-ओ-सत्र-ए-अह्ल-ए-अंजुमन की आजमाइश है

रहे दिल ही में तीर, अच्छा, जिगर के पार हो, बेहतर
शरज़ शिस्त-ए-बुत-ए-नावक फ़िगन की आजमाइश है

नहीं कुछ सुबूहः-ओ-जुन्नार के फन्दे में गीराई
वफ़ादारी में शैख-ओ-बर्हमन की आजमाइश है

पड़ा रह अय दिल-ए-वाबस्तः बेताबी से क्या हासिल
मगर फिर ताब-ए-जुल्फ़-ए-पुरशिकन की आजमाइश है

रग-ओ-पै में जब उतरे जहर-ए-राम तब देखिये क्या हो
अभी तो तलिख-ए-काम-ओ-दहन की आजमाइश है

वह आवेंगे मिरे घर, वा'दः कैसा, देखना, गालिब
नये फ़ितनों में अब चर्ख-ए-कुहन की आजमाइश है

کبھی نیکی بھی اُس کے جی میں، گرا جائے ہے، مجھ سے
 جفائیں کر کے اپنی یاد، شرما جائے ہے، مجھ سے
 خدایا، جذبہ دل کی مگر تاثیر الٹی ہے
 کہ جتنا کہینچتا ہوں اور کہچتا جائے ہے مجھ سے
 وہ بد مُخو، اور میری داستانِ عشق طولانی
 عبارت مختصر، قاصد بھی گھبرا جائے ہے مجھ سے
 ادھر وہ بدگمانی ہے، ادھر یہ ناتوانی ہے
 نہ پوچھا جائے ہے اُس سے، نہ بولا جائے ہے مجھ سے
 سنبھلے دے مجھے، اے نا اُمیدی، کیا قیامت ہے
 کہ دامنِ خیالِ یار، چھوٹا جائے ہے مجھ سے
 تکلف برطرف، نظارگی میں بھی سہی، لیکن
 وہ دیکھا جائے، کب یہ ظلم دیکھا جائے ہے مجھ سے
 ہوئے ہیں پاؤں ہی پہلے، نبردِ عشق میں زخمی
 نہ بھاگا جائے ہے مجھ سے، نہ ٹھہرا جائے ہے مجھ سے
 قیامت ہے، کہ ہووے مدعی کا ہم سفر، غالب
 وہ کافر، جو خدا کو بھی نہ سونپا جائے ہے مجھ سے

कभी नेकी भी उसके जी में गर आ जाये है मुझसे
जफ़ायें कर के अपनी याद शर्मा जाये है मुझसे

खुदाया, जज़्ब:-ए-दिल की मगर तासीर उल्टी है
कि जितना खेंचता हूँ और खिचता जाये है मुझसे

वह बदखू, और मेरी दास्तान-ए-‘अशक़ तूलानी
‘अबारत मुख़्तसर, कासिद भी घबरा जाये है मुझसे

उधर वह बदगुमानी है, इधर यह नातवानी है
न पूछा जाये है उससे, न बोला जाये है मुझसे

सँभलने दे मुझे, अय नाउमीदी, क्या क्रयामत है
कि दामान-ए-खयाल-ए-यार, छूटा जाये है मुझसे

तकल्लुफ़ बरतरफ़, नज़्ज़ारगी में भी सही, लेकिन
वह देखा जाये, कब यह जुल्म देखा जाये है मुझसे

हुये हैं पाँव ही पहले, नबर्द-ए-‘अशक़ में ज़ख्मी
न भागा जाये है मुझसे, न ठहरा जाये है मुझसे

क्रयामत है, कि होवे मुद्‘अ्री का हमसफ़र, ग़ालिब
वह काफ़िर, जो खुदा को भी न सोंपा जाये है मुझसे

زبسکہ مشقی تماشا، جنوں علامت ہے
 کشاد و بستِ مژہ، سیلیِ ندامت ہے
 نہ جانوں، کیونکہ مٹے داغِ طعنِ بدعہدی
 تجھے کہ آئینہ بھی ورطۂ ملامت ہے
 بہ پیچ و تابِ ہوس، سلکِ عافیت مت توڑ
 نگاہِ عجزِ سرِ رشتہ سلامت ہے
 وفا مقابل و دعوائے عشق بے بنیاد
 جنوں ساختہ و فصلِ گل قیامت ہے

لاغر اتنا ہوں، کہ گر تو بزم میں جا دے مجھے
 میرا ذمہ، دیکھ کر گر کوئی بتلا دے مجھے
 کیا تعجب ہے، کہ اُس کو دیکھ کر آجائے رحم
 واں تلک کوئی کسی حیلے سے پہنچا دے مجھے
 منہ نہ دکھلاوے، نہ دکھلا، پر بہ اندازِ عتاب
 کھول کر پردہ، ذرا آنکھیں ہی دکھلا دے مجھے

जिबस कि मशक-ए-तमाशा, जुनूँ 'अलामत है
कुशाद-ओ-बस्त-ए-मिशः, सेलि-ए-नदामत है

न जानूँ, क्योंकि मिटे दाग-ए-ता'न-ए-बद 'अह्दी
तुम्हे कि आइनः भी वरतः-ए-मलामत है

बपेच-ओ-ताब-ए-हवस, सिल्क-ए-'आफ्रियत मत तोड़
निगाह-ए-'अिज्ज सर-ए-रिशतः-ए-सलामत है

वफ़ा मुक़ाबिल-ओ-दा'वा-ए-'अिशक बे बुनियाद
जुनूँन-ए-सारखतः-ओ-फ़रल-ए-गुल कयामत है

लागर इतना हूँ, कि गर तू बज़्म में जा दे मुझे
मेरा जिम्मः, देखकर गर कोई बतला दे मुझे

क्या त'अज्जुब है, कि उसको देखकर आजायेरह्म
वाँ तलक कोई किसी हीले से पहुँचा दे मुझे

मुँह न दिखलावे, न दिखला, पर ब अन्दाज़-ए-'अिताब
खोलकर परदः, ज़रा आँखें ही दिखला दे मुझे

یاں تلک میری گرفتاری سے وہ خوش ہے، کہ میں
زلف گر بن جاؤں، تو شانے میں اُلجھا دے مجھے

۲۰۹

بازیچہ اطفال ہے دنیا، مرے آگے
ہوتا ہے شب و روز تماشا، مرے آگے
ایک کھیل ہے اورنگِ سلیمان، مرے نزدیک
ایک بات ہے اعجازِ مسیحا، مرے آگے
جز نام، نہیں صورتِ عالم مجھے منظور
جز وہم، نہیں ہستیِ اشیا مرے آگے
ہوتا ہے نہاں گرد میں صحرا، مرے ہوتے
گھستا ہے جبیں خاک پہ دریا، مرے آگے
مت پوچھ، کہ کیا حال ہے میرا، ترے پیچھے
تو دیکھ، کہ کیا رنگ ہے تیرا، مرے آگے
سچ کہتے ہو، خود بین و خود آراہوں، نہ کیوں ہوں
بیٹھا ہے بتِ آئینہ سیمّا، مرے آگے
پھر دیکھیے، اندازِ گل افشانیِ گفتار
رکھ دے کوئی، پیمانہ و صہبا مرے آگے

याँ तलक मेरी गिरफ्तारी से वह खुश है, कि मैं
जुल्फ़ गर बन जाऊँ, तो शाने में उल्फ़ा दे मुझे

२०९

बाज़ीचः-ए-अत्फ़ाल है दुनिया, मिरे आगे
होता है शब-ओ-रोज़ तमाशा, मिरे आगे

इक खेल है आँरँग-ए-सुलैमाँ, मिरे नज़दीक
इक बात है ए'जाज़-ए-मसीहा, मिरे आगे

जुज़ नाम, नहीं सूरत-ए-'आलम मुझे मंज़ूर
जुज़ वहम, नहीं हस्ति-ए-अशिया मिरे आगे

होता है निहाँ गर्द में सहरा, मिरे हांते
घिसता है जबीं खाक प दरिया, मिरे आगे

मत पूछ, कि क्या हाल है मेरा, तिरे पीछे
तू देख, कि क्या रँग है तेरा, मिरे आगे

सच कहते हो, खुदबीन-ओ-खुदआरा हूँ, न क्यों हूँ
बैठा है बुत-ए-आइनः सीमा मिरे आगे

फिर देखिये, अन्दाज़-ए-गुल अफ़शानि-ए-गुफ़्तार
रख दे कोई, पैमानः-ओ-सहबा मिरे आगे

نفرت کا گماں گزر رہا ہے، میں رشک سے گزرا
کیوں کر کہوں، لو نام نہ اُن کا مرے آگے

ایمان مجھے روکے ہے، تو کھینچے ہے مجھے کفر
کعبہ مرے پیچھے ہے، کلیسا مرے آگے

عاشق ہوں، پہ معشوق فریبی ہے مرا کام
مجنوں کو بُرا کہتی ہے لایلا، مرے آگے

خوش ہوتے ہیں، پر وصل میں یوں مر نہیں جاتے
آئی شبِ ہجران کی تمنا، مرے آگے

ہے موجزن اک قلمِ خوں، کاش، یہی ہو
آتا ہے، ابھی دیکھیے، کیا کیا، مرے آگے

گو ہاتھ کو جنبش نہیں، آنکھوں میں تو دم ہے
رہنے دو ابھی ساغر و مینا مرے آگے

ہم پیشہ و ہم مشرب و ہم راز ہے میرا
غالب کو بُرا کیوں کہو، اچھا، مرے آگے

۲۱۰

کہوں جو حال، تو کہتے ہو، مدعا کہیے
تمہیں کہو، کہ جو تم یوں کہو، تو کیا کہیے

नफ़रत का गुमाँ गुज़रे है, मैं रश्क से गुज़रा
क्योंकर कहूँ, लो नाम न उनका मिरे आगे

ईमाँ मुझे रोके है, तो खेंचे है मुझे कुफ़्र
का'ब: मिरे पीछे है, कलीसा मिरे आगे

'आशिक़ हूँ, प मा'शूक़ फ़रेबी है मिरा काम
मजनूँ को बुरा कहती है लैला, मिरे आगे

ख़ुश होते हैं, पर वस्ल में यों मर नहीं जाते
आई शब-ए-हिज़्रॉ की तमन्ना, मिरे आगे

है मौजज़न इक़ कुल्ज़ुम-ए-ख़ूँ, काश, यही हो
आता है, अभी देखिये, क्या क्या, मिरे आगे

गो हाथ को जुँबिश नहीं, आँखों में तो दम है
रहने दो अभी सागर-ओ-मीना मिरे आगे

हम पेश:-ओ-हम मश्रब-ओ-हम राज़ है मेरा
ग़ालिब को बुरा क्यों कहो, अच्छा, मिरे आगे

२१०

कहूँ जो हाल, तो कहते हो, मुद्'आ कहिये
तुम्हीं कहो, कि जो तुम यों कहो, तो क्या कहिये

نہ کہیو طعن سے پھر تم، کہ ہم ستمگر ہیں
مجھے تو مُخو ہے، کہ جو کچھ کہو، بجا، کہیے

وہ نیشتر سہی، پر دل میں جب اُتر جاوے
نگاہِ ناز کو پھر کیوں نہ آشنا کہیے

نہیں ذریعہٴ راحت، جراحتِ پیکار
وہ زخمِ تیغ ہے، جس کو کہ دل کشا کہیے

جو مدّعی بنے، اُس کے نہ مدّعی بنیے
جو نا سزا کہے، اُس کو نہ ناسزا کہیے

کہیں حقیقتِ جاں کا ہی مرض لکھیے
کہیں مصیبتِ ناسازیِ دوا کہیے

کبھی شکایتِ رنجِ گراں نشیں کیجے
کبھی حکایتِ صبرِ گریز پا کہیے

رہے نہ جان، تو قاتل کو خوں بہا دیجے
کٹے زبان، تو خنجر کو مرجھا کہیے

نہیں نگار کو اُلفت، نہ ہو، نگار تو ہے
روانیِ روش و مستیِ ادا کہیے

نہیں بہار کو فرصت، نہ ہو، بہار تو ہے
طراوتِ چمن و خوبیِ ہوا کہیے

न कहियो ता'न से फिर तुम, कि, हम सितमगर हैं
मुझे तो खू है, कि जो कुछ कहो, बजा, कहिये

वह नेशतर सही, पर दिल में जब उतर जावे
निगाह-ए-नाज़ को फिर क्यों न आशना कहिये

नहीं जरि'अः -ए- राहत, जराहत -ए- पैक़ा
वह ज़ख्म-ए-तेरा है, जिसको कि दिलकुशा कहिये

जो मुद्'अ़ी बने, उसके न मुद्'अ़ी बनिये
जो नासज़ा कहे, उस को न नासज़ा कहिये

कहीं हक़ीक़त-ए-जाँकाहि-ए-मरज़ लिखिये
कहीं मुसीबत -ए- नासाज़ि -ए- दवा कहिये

कभी शिकायत-ए-रँज-ए-गिराँ नशी कीजे
कभी हिकायत-ए-सब्र-ए-गुरेज़ पा कहिये

रहे न जान, तो क़ातिल को खूँ बहा दीजे
कटे ज़बान, तो खंजर को मर्हबा कहिये

नहीं निगार को उल्फ़त, न हो, निगार तो है
रवानि-ए-रविश-ओ-मस्ति-ए-अदा कहिये

नहीं बहार को फ़ुर्सत, न हो, बहार तो है
तरावत-ए-चमन-ओ-खूबि-ए-हवा कहिये

سفینہ جب کہ کنارے پہ آ لگا، غالب
خدا سے کیا ستم و جورِ ناخدا کہیے

۲۱۱

رونے سے اور عشق میں بیباک ہو گئے
دھوئے گئے ہم ایسے، کہ بس پاک ہو گئے

صرف بہائے مے ہوئے، آلات مے کشی
تھے یہ ہی دو حساب، سویوں پاک ہو گئے

رُسوائے دہر گو ہوئے، آوارگی سے تم
بارے طبیعتوں کے تو چالاک ہو گئے

کہتا ہے کون نالہ بلبل کو، بے اثر
پردے میں گل کے لاکھ جگر چاک ہو گئے

پوچھے ہے کیا وجود و عدم اہل شوق کا
آپ اپنی آگ کے خس و خاشاک ہو گئے

کرنے گئے تھے اُس سے تغافل کا ہم گلا
کی ایک ہی نگاہ، کہ بس خاک ہو گئے

اس رنگ سے اُٹھائی کل اُس نے اسد کی لاش
دشمن بھی جس کو دیکھ کے غمناک ہو گئے

सफ़ीनः जबकि कनारे प आ लगा, गालिब
खुदा से क्या सितम-ओ-जौर-ए-नाखुदा कहिये

२११

रोने से और 'अश्रु में बेबाक हो गये
धोये गये हम ऐसे, कि बस पाक हो गये

सर्फ-ए-बहा-ए-मै हुये, आलात-ए-मैकशी
थे यह ही दो हिसाब, सो यों पाक हो गये

रुस्वा-ए-दहर गो हुये, आवारगी से तुम
बारे तबी'अतों के तो चालाक हो गये

कहता है कौन नालः-ए-बुलबुल को, बे असर
पर्दे में गुल के लाख जिगर चाक हो गये

पूछे है क्या वुजूद-ओ-'अदम अहल-ए-शौक का
आप अपनी आग के खस-ओ-खाशाक हो गये

करने गये थे उससे, तगाफ़ुल का हम गिला
की एक ही निगाह, कि बस खाक हो गये

इस रँग से उठाई कल उसने असद की लाश
दुश्मन भी जिसको देख के रामनाक हो गये

نشہ ہا شادابِ رنگ و ساز ہا مستِ طرب
شیشہ مے سروِ سبزِ جوئبارِ نغمہ ہے

ہمنشین مت کہہ، کہہ برہم کر نہ بزمِ عیشِ دوست
واں تو میرے نالے کو بھی اعتبارِ نغمہ ہے

عرضِ نازِ شوخیِ دندان، برا مے خندہ ہے
دعو مے جمعیتِ احباب، جا مے خندہ ہے

ہے عدم میں، غنچہ محوِ عبرتِ انجامِ گل
یک جہاں زانو تاملِ در قفائے خندہ ہے

کلفتِ افسردگی کو عیشِ بے تابِ حرام
ورنہ دندان در دل افشردن بنامے خندہ ہے

سوزشِ باطن کے ہیں احبابِ منکر، ورنہ یاں
دل محیطِ گریہ و لب آشنا مے خندہ ہے

नशःहा शादाब-ए-रँग-ओ-साजहा मस्त-ए-तरब
शीशः-ए-मै सर्व-ए-सब्ज-ए-जूइबार-ए-नःमः है

हमनशी मत कह, कि, बरहम कर न बःमे 'अैश-ए-दोस्त
वाँ तो मेरे नाले को भी ए'तिवार-ए-नःमः है

अर्ज-ए-नाज-ए-शोखि-ए-दँदाँ, बराय खन्दः है
दा'वः-ए-जम'अियत-ए-अह्बाब, जा-ए-खन्दः है

है 'अदम में, गुंचः मह्व-ए-'अियत-ए-अंजाम-ए-गुल
यक जहाँ जानू तअम्मुल दर कफ़ा-ए-खन्दः है

कुल्फ़त-ए-अफ़सुर्दगी को 'अैश-ए-बेताबी हराम
वर्नः दँदाँ दरदिल अफ़शुर्दन बिना-ए-खन्दः है

सोजिश-ए-बातिन के हैं अह्बाब मुंकिर, वर्नः याँ
दिल मुहीत-ए-गिरियः-ओ-लब आशना-ए-खन्दः है

حسن بے پروا خریدارِ متاعِ جلوہ ہے
 آئینہ زانوئے فکرِ اختراعِ جلوہ ہے
 تاکجا، امے آگہی، رنگِ تماشا باختن
 چشمِ وا گردیدہ آغوشِ وداعِ جلوہ ہے

جب تک دہانِ زخم نہ پیدا کرے کوئی
 مشکل، کہ تجھ سے راہِ سخن وا کرے کوئی
 عالم غبارِ وحشتِ مجنوں ہے سر بسر
 کب تک خیالِ طرہ لایلا کرے کوئی
 افسردگی نہیں طرب انشائے التفات
 ہاں، دردِ بن کے دل میں مگر جا کرے کوئی
 رونے سے، امے ندیم، ملامت نہ کر مجھے
 آخر کبھی تو عقدہٴ دل وا کرے کوئی
 چاکِ جگر سے، جب رہِ پرسش نہ وا ہوئی
 کیا فائدہ، کہ جیب کو رسوا کرے کوئی

हुस्न-ए-बेपरवा खरीदार-ए-मता'-ए-जल्बः है
आइनः जानु-ए-फिक्र-ए-इस्तिरा'-ए-जल्बः है

ता कुजा, अय आगही, रँग-ए-तमाशा बाख्तन
चश्म-ए-वा गर्दीदः आगोश-ए-विदा'-ए-जल्बः है

जब तक दहान-ए-जख्म न पैदा करे कोई
मुश्किल, कि तुझसे राह-ए-सुखन वा करे कोई

'आलम गुबार-ए-वहशत-ए-मजनूँ है सबसर
कब तक खयाल-ए-तुरः-ए-लैला करे कोई

अफ़सुर्दगी नहीं तरब इंशा-ए-इल्तिफ़ात
हाँ, दर्द बन के दिल में मगर जा करे कोई

रोने से, अय नदीम, मलामत न कर मुझे
आखिर कभी तो, 'अक्रदः-ए-दिल वा करे कोई

चाक-ए-जिगर से, जब रह-ए-पुरसिश न वा हुई
क्या फ़ायदः, कि जैब को रुखा करे कोई

لختِ جگر سے ہے رگِ ہر خار، شاخِ گل
تا چند باغبانیِ صحرا کرے کوئی

ناکامیِ نگاہ ہے برقِ نظارہ سوز
تو وہ نہیں، کہ تجھ کو تماشا کرے کوئی

ہر سنگ و خشت ہے صدفِ گوہرِ شکست
نقصان نہیں، جنوں سے جو سودا کرے کوئی

سر بر ہوئی نہ وعدہ صبر آزما سے عمر
فرصت کہاں، کہ تیری تمنا کرے کوئی

ہے وحشتِ طبیعتِ ایجادِ یاس خیز
یہ درد وہ نہیں، کہ نہ پیدا کرے کوئی

بے کاریِ جنوں کو ہے سر پیٹنے کا شغل
جب ہاتھ ٹوٹ جائیں، تو پھر کیا کرے کوئی

حسنِ فروغِ شمعِ سخنِ دور ہے، اسد
پہلے دلِ گداختہ پیدا کرے کوئی

ابنِ مریم ہوا کرے کوئی
میرے دکھ کی دوا کرے کوئی

लख्त-ए-जिगर से है रग-ए-हर खार, शाख-ए-गुल
ता चन्द बागबानि-ए-सहरा करे कोई

नाकामि-ए-निगाह है बर्क-ए-नजारः सोज
तू वह नहीं, कि तुझको तमाशा करे कोई

हर सँग-ओ-खिश्त है सदफ़-ए-गौहर-ए-शिकस्त
नुक़साँ नहीं, जुनूँ से जो सौदा करे कोई

सरबर हुई न वा'दः-ए-सब्र आजमा से 'अुम्र
फ़ुर्सत कहाँ, कि तेरी तमन्ना करे कोई

है वह्शत-ए-तबी'अत-ए-ईजाद यास खेज
यह दर्द वह नहीं, कि न पैदा करे कोई

बेकारि-ए-जुनूँ को है सर पीटने का शःल
जब हाथ टूट जायें, तो फिर क्या करे कोई

हुस्न-ए-फ़रोश-ए-शम्'-ए-सुखन दूर है, असद
पहले दिल-ए-गुदास्ता पैदा करे कोई

२१६

इब्न-ए-मरियम हुआ करे कोई
मेरे दुख की दवा करे कोई

شرع و آئین پر مدار سہی
ایسے قاتل کا کیا کرے کوئی

چال، جیسے کڑی کمان کا تیر
دل میں ایسے کے جا کرے کوئی

بات پر واں زبان کشتی ہے
وہ کہیں اور سنا کرے کوئی

بکر ہا ہوں جنوں میں کیا کیا کچھ
کچھ نہ سمجھے، خدا کرے، کوئی

نہ سنو، گر بُرا کہے کوئی
نہ کہو، گر بُرا کرے کوئی

روک لو، گر غلط چلے کوئی
بخش دو، گر خطا کرے کوئی

کون ہے، جو نہیں ہے حاجتمند
کس کی حاجت روا کرے کوئی

کیا کیا خضر نے سکندر سے
اب کسے رہنما کرے کوئی

جب توقع ہی اُٹھ گئی، غالب
کیوں کسی کا گلا کرے کوئی

शर'-ओ-आईन पर मदार सही
ऐसे क्रातिल का क्या करे कोई

चाल, जैसे कड़ी कमान का तीर
दिल में ऐसे के जा करे कोई

बात पर वाँ जवान कटती है
वह कहें और सुना करे कोई

बक रहा हूँ जुनूँ में क्या क्या कुछ
कुछ न समझे, खुदा करे, कोई

न सुनो, गर बुरा कहे कोई
न कहो, गर बुरा करे कोई

रोक लो, गर गलत चले कोई
बख्श दो, गर खता करे कोई

कौन है, जो नहीं है हाजतमन्द
किस की हाजत रवा करे कोई

क्या किया खिज़्र ने सिकन्दर से
अब किसे रहनुमा करे कोई

जब तवक्को'अ ही उठ गई, गालिब
क्यों किसी का गिला करे कोई

بہت سہی غمِ گیتی، شرابِ کم کیا ہے
غلامِ ساقیِ کوثر ہوں، مجھ کو غم کیا ہے

تمہاری طرز و روش، جانتے ہیں ہم، کیا ہے
رقیب پر ہے اگر لطف، تو ستم کیا ہے

سخن میں خامہ غالب کی آتش افشانی
یقین ہے ہم کو بھی، لیکن اب اُس میں دم کیا ہے

باغ پا کر خفقانی، یہ ڈراتا ہے مجھے
سایہ شاخِ گل، افعیٰ نظر آتا ہے مجھے

جوہرِ تیغ بہ سرِ چشمہ دیگر معلوم
ہوں میں وہ سبزہ، کہ زہرِ اب اُگاتا ہے مجھے

مدعا محوِ تماشاے شکستِ دل ہے
آئینہ خانے میں کوئی لیے جاتا ہے مجھے

نالہ سرمایۂ یک عالم و عالم کفِ خاک
آسماں بیضۂ قمریٰ نظر آتا ہے مجھے

२१७

बहुत सही राम-ए-गेती, शराब कम क्या है
गुलाम-ए-साकि-ए-कौसर हूँ, मुझको राम क्या है

तुम्हारी तर्ज-ओ-रविश, जानते हैं हम, क्या है
रक़ीब पर है अगर लुत्फ़, तो सितम क्या है

सुखन में ख़ाम:-ए-शालिब की आतश अफ़शानी
यक़ीं है हमको भी, लेकिन अब उसमें दम क्या है

२१८

बारा पाकर ख़फ़क़ानी, यह डराता है मुझे
साय:-ए-शाख़-ए-गुल, अफ़'ओ नज़र आता है मुझे

जौहर-ए-तेरा बसर चश्म:-ए-दीगर मा'लूम
हूँ मैं वह सब्ज़ः, कि ज़हराब उगाता है मुझे

मुद्'आ मह्व-ए-तमाशा-ए-शिकस्त-ए-दिल है
आइन:ख़ाने में कोई लिये जाता है मुझे

नाल:सरमाय:-ए-यक 'आलम-ओ-'आलम कफ़-ए-खाक
आस्माँ बैज़:-ए-कुम्भी नज़र आता है मुझे

زندگی میں تو وہ محفل سے اُٹھا دیتے تھے
دیکھوں، اب مر گئے پر، کون اُٹھاتا ہے مجھے

۲۱۹

روندی ہوئی ہے، کوکبہ شہر یار کی
اترائے کیوں نہ خاک، سرِ رہ گزار کی
جب اُس کے دیکھنے کے لیے آئیں بادشاہ
لوگوں میں کیوں نمود نہ ہو لالہ زار کی

بھوکے نہیں ہیں سیرِ گلستان کے ہم، ولے
کیوں کر نہ کھائیے، کہ ہوا ہے بہار کی

۲۲۰

ہزاروں خواہشیں ایسی، کہ ہر خواہش پہ دم نکلے
بہت نکلے مرے ارمان، لیکن پھر بھی کم نکلے
ڈرے کیوں میرا قاتل، کیا رہے گا اُس کی گردن پر
وہ خوں، جو چشمِ تر سے، عمر بھریوں دم بدم نکلے
نکلنا مُخلد سے آدم کا سنتے آئے تھے، لیکن
بہت بے آبرو ہو کر ترے کوچے سے ہم نکلے

ज़िन्दगी में तो वह महफ़िल से उठा देते थे
देखूँ, अब मर गये पर, कौन उठाता है मुझे

२१९

रेंदी हुई है, कोंकब:-ए-शहरियार की
इतराये क्यों न खाक, सर-ए-रहगुज़ार की

जब उसके देखने के लिये आये बादशाह
लोगों में क्यों नुमूद न हो, लाल:ज़ार की

भूके नहीं हैं सैर-ए-गुलिस्ताँ के हम, बले
क्योंकर न खाइये, कि हवा है बहार की

२२०

हज़ारों ख्वाहिशें ऐसी, कि हर ख्वाहिश प दम निकले
बहुत निकले मिरे अर्मान, लेकिन फिर भी कम निकले

डरे क्यों मेरा कातिल, क्या रहेगा उसकी गर्दन पर
वह खूँ, जो चश्म-ए-तर से 'शुभ्र भर यों दम बदम निकले

निकलना खुल्द से आदम का सुनते आये थे, लेकिन
बहुत बे आबरू होकर तिरे कूचे से हम निकले

بھرم کھل جائے، ظالم، تیرے قامت کی درازی کا
 اگر اس طرہ پر پیچ و خم کا پیچ و خم نکلے
 مگر لکھوائے کوئی اُس کو خط، تو ہم سے لکھوائے
 ہوئی صبح، اور گھڑ سے کان پر رکھ کر قلم نکلے
 ہوئی اس دور میں منسوب مجھ سے بادہ آشامی
 پھر آیا وہ زمانہ، جو جہاں میں جامِ جم نکلے
 ہوئی جن سے توقع، خستگی کی داد پانے کی
 وہ ہم سے بھی زیادہ خستہ تیغِ ستم نکلے
 محبت میں نہیں ہے فرق، جینے اور مرنے کا
 اُسی کو دیکھ کر جیتے ہیں، جس کافر پہ دم نکلے
 کہاں مے خانے کا دروازہ، غالب، اور کہاں واعظ
 پر اتنا جاتے ہیں، کل وہ جاتا تھا، کہ ہم نکلے

۲۲۱

کوہ کے ہوں بارِ خاطر، گر صدا ہو جائیے
 بے تکلف، اے شرارِ جستہ، کیا ہو جائیے
 بیضہ آسا، تنگ بال و پر پہ ہے کنجِ قفس
 از سر نو زندگی ہو، گر رہا ہو جائیے

भरम खुल जाये, जालिम, तेरे क़ामत की दराज़ी का
अगर इस तुर्र:-ए-पुर पेच-ओ-खम का पेच-ओ-खम निकले

मगर लिखवाये कोई उसको खत, तो हम से लिखवाये
हुई सुब्ह, और घर से कान पर रख कर क़लम निकले

हुई इस दौर में मंसूब मुझसे बाद: आशामी
फिर आया वह ज़मानः, जो जहाँ में ज़ाम-ए-जम निकले

हुई जिन से तवक्क़ो'अ, खस्तगी की दाद पाने की
वह हम से भी ज़ियादः खस्त:-ए-तेरा-ए-सितम निकले

महबूबत में नहीं है फ़र्क़, जीने और मरने का
उसी को देख कर जीते हैं, जिस काफ़िर प दम निकले

कहाँ मैखाने का दरवाज़ा, ग़ालिब, और कहाँ वा'अिज़
पर इतना जानते हैं, कल वह जाता था, कि हम निकले

२२१

कोह के हों बार-ए-खातिर, गर सदा हो जाइये
बेतकल्लुफ़, अथ शरार-ए जस्तः, क्या हो जाइये

बैज़: आसा, तँग बाल-ओ-पर प है कुँज-ए-क़फ़स
अज़ सर-ए-नौ ज़िन्दगी हो, गर रिहा हो जाइये

مستی بہ ذوقِ غفلتِ ساقی ہلاک ہے
موجِ شرابِ یکِ مژدہ خوابِ ناک ہے

جز زخمِ تیغِ ناز، نہیں دل میں آرزو
جیبِ خیال بھی ترے ہاتھوں سے چاک ہے

جوشِ جنوں سے کچھ نظر آتا نہیں، اسد
صحرا ہماری آنکھ میں یکِ مشتِ خاک ہے

لبِ عیسیٰ کی جنبش کرتی ہے گہوارہ جنبانی
قیامت کشتہ لعلِ بتاں کا خوابِ سنگیں ہے

آمدِ سیلابِ طوفانِ صدامے آب ہے
نفسِ پا جو کان میں رکھتا ہے اُنکلی جادہ سے

بزمِ مے، وحشت کدہ ہے، کس کی چشمِ مست کا
شیشے میں نبضِ پری، پنہاں ہے موجِ بادہ سے

२२२

मस्ती ब जौक-ए-राफलत-ए-साक्री हलाक है
मौज-ए-शराब यक मिशः-ए-ख्वाबनाक है

जुज जख्म-ए-तेरा-ए-नाज, नहीं दिल में आरजू
जैब-ए-खयाल भी तिरे हाथों से चाक है

जोश-ए-जुनूँ से कुछ नजर आता नहीं, असद
सहरा हमारी आँख में यक मुश्त-ए-खाक है

२२३

लब-ए-‘अरीसा की जूबिश करती है गहवारः जूबानी
क्रयामत कुश्तः-ए-ला‘ल-ए-बुताँ का ख्वाब-ए-सैगी है

२२४

आमद-ए-सैलाब तूफ़ान-ए-सदा-ए-आब है
नक्श-ए-पा जो कान में रखता है उँगली जादः से

बज़्म-ए-मै, वहशतकदः है, किसकी चश्म-ए-मस्त का
शीशे में नब्ज-ए-परी, पिन्हाँ है मौज-ए-बादः से

ہوں میں بھی تماشا شائیِ نیرنگِ تمنا
مطلب نہیں کچھ اس سے، کہ مطلب ہی برآوے

سیاہی جیسے گر جاوے دمِ تحریر کاغذ پر
مری قسمت میں یوں تصویر ہے شبہا مے ہجراں کی

ہجومِ نالہ، حیرت، عاجزِ عرضِ یک افغان ہے
خموشی، ریشہٴ صد نیستان سے خس بدنداں ہے

تکلف برطرف، ہے جاں ستاں تر، لطفِ بدخویاں
نگاہِ بے حجابِ ناز، تیغِ تیزِ مُعریاں ہے

ہوئی یہ کثرتِ غم سے تلف، کیفیتِ شادی
کہ صبحِ عیدِ مجھ کو بدتر از چاکِ گریباں ہے

دل و دیں نقد لا، ساقی سے گر سودا کیا چاہے
کہ اس بازار میں، ساغرِ متاعِ دست گرداں ہے

२२५

हूँ मैं भी तमाशाइ-ए-नैरँग-ए-तमन्ना
मतलब नहीं कुछ इससे, कि मतलब ही बर आवे

२२६

सियाही जैसे गिर जावे दम-ए-तहरीर कागज पर
मिरी किस्मत में यों तस्वीर है शबहा-ए-हिज्रों की

२२७

हुजूम-ए-नालः, हैरत, 'आजिज-ए-अर्ज-ए-यक अफराँ है
खमोशी, रेशः-ए-सद् नैसिताँ से खस ब दन्दाँ है

तक्ल्लुफ़ बर तरफ़, है जाँसिताँ तर, लुत्फ़-ए-बदखूयाँ
निगाह-ए-बेहिजाब-ए-नाज़, तेरा-ए-तेज़-ए-अुरियाँ है

हुई यह कस्रत-ए-ग़म से तलफ़, कैफ़ियत-ए-शादी
कि सुबूह-ए-अ़ीद मुफ़को बदतर अज़ चाक-ए-गरीबाँ है

दिल-ओ-दीं नक्कद ला, साक़ी से गर सौदा किया चाहे
कि इस बाज़ार में, सागर मता'-ए-दस्त गरदाँ है

غمِ آغوشِ بلامیں پرورش دیتا ہے، عاشق کو
چراغِ روشن اپنا، قلمِ صرصر کا مرجا ہے

۲۲۸

خموشیوں میں تماشا ادا نکلتی ہے
نگاہ، دل سے ترے، سرمہ سا نکلتی ہے

فشارِ تنگیِ خلوت سے بنتی ہے شبِ نیم
صبا جو غنچے کے پردے میں جان نکلتی ہے

نہ پوچھ سینہ عاشق سے آبِ تیغِ نگاہ
کہ زخمِ روزنِ در سے ہوا نکلتی ہے

۲۲۹

جس جا نسیم شانہ کشِ زلفِ یار ہے
نافہ دماغِ آہوے دشتِ تار ہے

کس کا سراغِ جلوہ ہے حیرت کو، امے خدا
آئینہ فرشِ شش جہتِ انتظار ہے

ہے ذرہ ذرہ تنگیِ جا سے غبارِ شوق
گر دامِ یہ ہے، وسعتِ صحرا شکار ہے

राम आशोश-ए-बला में परवरिश देता है, 'आशिक को
चराश-ए-रौशन अपना, कुल्जुम-ए-सरसर का मरजाँ है

२२८

खमोशियों में तमाशा अदा निकलती है
निगाह, दिल से तिरे, सुर्मः सा निकलती है

फ़िशार-ए-तँगि-ए-खल्वत से बनती है शबनम
सबा जो गुंचे के पर्दे में जा निकलती है

न पूछ सीनः-ए-'आशिक से आब-ए-तेरा-ए-निगाह
कि जख्म-ए-रौजन-ए-दर से हवा निकलती है

२२९

जित जा नसीम शानः कश-ए-जुल्फ़-ए-यार है
नाफ़ः दिमाश आहू-ए-दशत-ए-ततार है

किसका सुराश-ए-जल्वः है हैरत को, अय खुदा
आईनः फ़र्श-ए-शश जिहत-ए-इन्तिज़ार है

है ज़र्रः ज़र्रः तँगि-ए-जा से गुबार-ए-शौक
गर दाम यह है, वुस'अत-ए-सहरा शिकार है

دل مدعی و دیدہ بنا مدعا علیہ
نظارے کا مقدمہ پھر رو بکار ہے

چھڑ کے ہے شبنم آئینہ برگِ گل پر آب
اے عندلیب، وقتِ وداعِ بہار ہے

بچ آ پڑی ہے وعدہ دلدار کی مجھے
وہ آئے یا نہ آئے پہ یاں انتظار ہے

بے پردہ سُومے وادیِ مجنوں گزر نہ کر
ہر ذرے کے نقاب میں دل بیکرار ہے

اے عندلیب، یک کفِ خس بہرِ آشیان
طوفانِ آمد آمدِ فصلِ بہار ہے

دل مت گنوا، خبر نہ سہی، سیر ہی سہی
اے بے دماغ، آئینہ تماشال دار ہے

غفلت کفیلِ عمر و اسدِ ضامنِ نشاط
اے مرگِ ناگہاں، تجھے کیا انتظار ہے

۲۳۰

آئینہ کیوں نہ دوں، کہ تماشا کہیں جسے
ایسا کہاں سے لاؤں، کہ تجھ سا کہیں جسے

दिल मुद्‌अ-ओ-दीदः बना मुद्‌आ 'अलैह
नज़ारे का मुक़द्‌मः फिर रूब कार है

छिड़के है शबनम आईनः-ए-बर्ग-ए-गुल पर आब
अय 'अन्दलीब, वक़्त-ए-विदा'-ए-बहार है

पच आ पड़ी है वा'दः-ए-दिलदार की मुम्मे
वह आये या न आये प याँ इन्तिज़ार है

बेपर्दः सू-ए-वादि-ए-मजन्नू गुज़र न कर
हर ज़र्रे के निक्काब में दिल बेकरार है

अय 'अन्दलीब यक कफ़-ए-ख़स बहर-ए-आशियाँ
तूफ़ान-ए-आमद आमद-ए-फ़स्ल-ए-बहार है

दिल मत गँवा, ख़बर न सही, सैर ही सही
अय बेदिमारा, आईनः तिम्साल दार है

राफ़लत कफ़ील-ए-'अुम्र-ओ-असद ज़ामिन-ए-नशात
अय मर्ग-ए-नागहाँ, तुम्मे क्या इन्तिज़ार है

२३०

आईनः क्यों न दूँ, कि तमाशा कहें जिसे
ऐसा कहाँ से लाऊँ, कि तुम्हें सा कहें जिसे

حسرت نے لا رکھا، تری بزمِ خیال میں
گلدستہ نگاہ، سویدا کہیں جسے

پھونکا ہے کس نے گوشِ محبت میں، امے خدا
افسونِ انتظار، تمنا کہیں جسے

سر پر ہجومِ دردِ غریبی سے، ڈالے
وہ ایک مشتِ خاک، کہ صحرا کہیں جسے

ہے چشمِ تر میں حسرتِ دیدار سے نہاں
شوقِ عنانِ گسیختہ، دریا کہیں جسے

درکار ہے، شگفتنِ گلہامے عیش کو
صبحِ بہار، پنہ مینا کہیں جسے

غالب، بُرا نہ مان، جو واعظِ بُرا کہے
ایسا بھی کوئی ہے، کہ سب اچھا کہیں جسے

۲۳۱

شبِ نیم بہ گلِ لالہ، نہ خالی ز ادا ہے
داغِ دلِ بے درد، نظرِ گاہِ حیا ہے

دلِ خون شدہ کشِ مکشِ حسرتِ دیدار
آئینہ بہ دستِ بتِ بدمستِ حنا ہے

हस्त ने ला रखा, तिरी बज़्म-ए-खयाल में
गुल्दस्त:-ए-निगाह, सुवैदा कहें जिसे

फूँका है किसने गोश-ए-महब्बत में, अय खुदा
अफ़सून-ए-इन्तिज़ार, तमन्ना कहें जिसे

सर पर हुजूम-ए-दर्द-ए-शरीबी से, डालिये
वह एक मुश्त-ए-खाक, कि सह्रा कहें जिसे

हैं चश्म-ए-तर में हस्त-ए-दीदार से निहाँ
शौक़े 'अिनाँ गुसेख्तः, दरिया कहें जिसे

दरकार है, शिगुफ़्तन-ए-गुलहा-ए-'अैश को
सुब्ह-ए-बहार, पँव:-ए-मीना कहें जिसे

शालिब, बुरा न मान, जो वा'अिज़ बुरा कहे
ऐसा भी कोई है, कि सब अच्छा कहें जिसे

२३१

शबनम ब गुल-ए-लालः न खाली ज़ि अदा है
दाश-ए-दिल-ए-बे दर्द नज़र गाह-ए-हया है

दिल खूँ शुदः-ए-कश्मक़श-ए-हस्त-ए-दीदार
आईनः बदस्त-ए-बुत-ए-बदमस्त-ए-हिना है

شعلے سے نہ ہوتی، ہوسِ شعلہ نے جو کی
جی کس قدر افسردگیِ دل پہ جلا ہے

تمثال میں تیری، ہے وہ شوخی، کہ بصد ذوق
آئینہ، بہ اندازِ گل، آغوشِ کُشا ہے

قمری کفِ خاکستر و بلبلِ قفسِ رنگ
اے نالہ، نشانِ جگرِ سوختہ کیا ہے

مُخو نے تری افسردہ کیا، وحشتِ دل کو
معشوقی و بے حوصلگی، طرفہ بلا ہے

مجبوری و دعوایِ گرفتاریِ اُلفت
دستِ تہِ سنگِ آمدہ پیمانِ وفا ہے

معلوم ہوا حالِ شہیدانِ گزشتہ
تیغِ ستمِ آئینہ تصویر نما ہے

اے پرتوِ خورشیدِ جہاں تاب، ادھر بھی
سایے کی طرح ہم پہ عجب وقت پڑا ہے

ناکردہ گناہوں کی بھی حسرت کی ملے داد
یارب، اگر ان کردہ گناہوں کی سزا ہے

بیگانگیِ خلق سے بے دل نہ ہو، غالب
کوئی نہیں تیرا، تو میری جان، خدا ہے

शो'ले से न होती, हवस-ए-शो'लः ने जो की
जी किस क्रदर अफ़सुर्दगि-ए-दिल प जला है

तिम्साल में तेरी, है वह शोखी, कि बसद जौक
आईनः ब अन्दाज़-ए-गुल, आगोश कुशा है

कुम्भी कफ़-ए-खाकिस्तर-ओ-बुलबुल कफ़स-ए-रँग
अय नालः, निशान-ए-जिगर-ए-सोख्तः क्या है

खू ने तिरी अफ़सुर्दः किया, वहशत-ए-दिल को
मा'शूकि-ओ-बेहौसलगी, तुरफ़ः बला है

मजबूरि - ओ - दा'वा - ए - गिरफ़्तारि - ए - उल्फ़त
दस्त-ए-तह-ए-सँग आमदः पैमान-ए-वफ़ा है

मा'लूम हुआ हाल-ए-शहीदान-ए-गुज़श्तः
तेरा-ए-सितम आईनः-ए-तस्वीर नुमा है

अय परतव-ए-खुशीद-ए-जहाँ ताब, इधर भी
साये की तरह हम प 'अजब वक़्त पड़ा है

नाकरदः गुनाहों की भी हस्त की मिले दाद
यारब, अगर इन करदः गुनाहों की सज़ा है

बेगानगि-ए-खल्क से बेदिल न हो, गालिब
कोई नहीं तेरा, तो मिरी जान, खुदा है

منظور تھی یہ شکل، تجلی کو نور کی
قسمت کھلی ترے قد و رخ سے ظہور کی

اک خونچکاں کفن میں کروڑوں بناؤ ہیں
پڑتی ہے آنکھ، تیرے شہیدوں پہ، حور کی

واعظ نہ تم پیو، نہ کسی کو پلا سکو
کیا بات ہے تمہاری شرابِ طہور کی

لڑتا ہے مجھ سے حشر میں قاتل، کہ کیوں اٹھا
گویا، ابھی سنی نہیں آوازِ صور کی

آمد بہار کی ہے، جو بلبل ہے نغمہ سنج
اڑتی سی اک خبر ہے، زبانی طیور کی

گو واں نہیں، پہ واں کے نکالے ہوئے تو ہیں
کعبے سے ان بتوں کو بھی نسبت ہے دور کی

کیا فرض ہے، کہ سب کو ملے ایک سا جواب
اؤ نہ، ہم بھی سیر کریں کوہِ طور کی

گرمی سہی کلام میں، لیکن نہ اس قدر
کی جس سے بات، اُس نے شکایت ضرور کی

मंजूर थी यह शक्ल, तजल्ली को नूर की
क्रिस्मत खुली तिरे क्रद-ओ-रुख से जुहूर की

इक खूँ चकाँ कफ़न में करोड़ों बनाव हैं
पड़ती है आँख, तेरे शहीदों प, हूर की

बा'अिज न तुम पियो, न किसी को पिला सको
क्या बात है तुम्हारी शराब-ए-तुहूर की

लड़ता है मुझसे हथ्र में कातिल, कि क्यों उठा
गोया, अभी सुनी नहीं आवाज़ सूर की

आमद बहार की है, जो बुलबुल है नमः सँज
उड़ती सी इक खबर है, जबानी तुयूर की

गो वाँ नहीं, प वाँ के निकाले हुये तो हैं
का'बे से इन बुतों को भी निस्बत है दूर की

क्या फ़र्ज है, कि सब को मिले एक सा जवाब
आओ न, हम भी सैर करें कोह-ए-तूर की

गर्मी सही कलाम में, लेकिन न इस क्रदर
की जिससे बात, उसने शिकायत जुरूर की

غالب، گر اس سفر میں مجھے ساتھ لے چلیں
حج کا ثواب نذر کروں گا حضور کی

۲۳۳

غم کھانے میں بودا، دل ناکام، بہت ہے
یہ رنج، کہ کم ہے مے گلفام، بہت ہے
کہتے ہوئے ساقی سے حیا آتی ہے، ورنہ
ہے یوں، کہ مجھے دُردِ تہِ جام بہت ہے
نہ تیر کماں میں ہے، نہ صیاد کمیں میں
گوشے میں قفس کے، مجھے آرام بہت ہے
کیا زُبد کو مانوں، کہ نہ ہو گرچہ ریائی
پاداشِ عمل کی طمع خام بہت ہے
ہیں اہلِ خرد کس روشِ خاص پہ نازاں
پابستگیِ رسم و رہِ عام بہت ہے
زمزم ہی پہ چھوڑو، مجھے کیا طوفِ حرم سے
آلودہ بہ مے، جامۂ احرام، بہت ہے
ہے قہر گراب بھی نہ بنے بات، کہ اُن کو
انکار نہیں اور مجھے ابرام بہت ہے

शालिब, गर इस सफ़र में मुझे साथ ले चलें
हज का सवाब नज़्र करूँगा हुज़ूर की

२३३

राम खाने में बोदा, दिल-ए-नाकाम, बहुत है
यह रँज, कि कम है मै-ए-गुल्फ़ाम, बहुत है

कहते हुये साक़ी से हया आती है, बर्नः
है यों, कि मुझे दुर्द-ए-तह-ए-जाम बहुत है

ने तीर कमाँ में है, न सय्याद कमीं में
गोशे में कफ़स के, मुझे आराम बहुत है

क्या जोह्द को मानूँ, कि न हो गरचेः रियाई
पादाश-ए-‘अमल की तम’-ए-खाम बहुत है

हैं अहल-ए-ख़िरद किस रविश-ए-ख़ास प नाज़ाँ
पा बस्तगि-ए-रस्म-ओ-रह-ए-‘आम बहुत है

जमज़म ही प छोड़ो, मुझे क्या तौफ़-ए-हरम से
आलूदः ब मै जामः-ए-एह्राम, बहुत है

हैं केहर गर अब भी न बने बात, कि उनको
इंकार नहीं और मुझे इब्राम बहुत है

خون ہو کے جگر آنکھ سے ٹپکا نہیں، امے مرگ
رہنے دے مجھے یاں، کہ ابھی کام بہت ہے
ہوگا کوئی ایسا بھی، کہ غالب کو نہ جانے
شاعر تو وہ اچھا ہے، پہ بدنام بہت ہے

۲۳۴

مدت ہوئی ہے، یار کو مہماں کیے ہوئے
جوشِ قدح سے، بزمِ چراغاں کیے ہوئے
کرتابوں جمع پھر، جگرِ لخت لخت کو
عرصہ ہوا ہے دعوتِ مژگاں کیے ہوئے
پھر وضعِ احتیاط سے رکنے لگا ہے دم
برسوں ہوئے ہیں چاک گریباں کیے ہوئے
پھر گرمِ نالہ ہامے شرر بار ہے نفس
مدت ہوئی ہے سیرِ چراغاں کیے ہوئے
پھر پرسشِ جراحتِ دل کو چلا ہے عشق
سامانِ صد ہزار نمکداں کیے ہوئے
پھر بھر رہا ہے خامۂ مژگاں، بہ خونِ دل
سازِ چمن طرازیِ داماں کیے ہوئے

खूँ होके जिगर आँख से टपका नहीं, अय मर्ग
रहने दे मुझे याँ, कि अभी काम बहुत है

होगा कोई ऐसा भी, कि शालिब को न जाने
शा'अिर तो वह अच्छा है, प बदनाम बहुत है

२३४

मुदत हुई है यार को मेहमाँ किये हुये
जोश-ए-क्रदह से, बज़म चरागाँ किये हुये

करता हूँ जम'अ फिर, जिगर-ए-लख्त लख्त को
'अरसः हुआ है दा'वत-ए-मिशगाँ किये हुये

फिर वज़'-ए-एहतियात से रुकने लगा है दम
बरसों हुये हैं चाक गरीबाँ किये हुये

फिर गर्म-ए-नालःहा-ए-शरर बार है नफ़स
मुदत हुई है सैर-ए-चरागाँ किये हुये

फिर पुरसिश-ए-जराहत-ए-दिल को चला है 'अिशक्र
सामान-ए-सद हजार नमकदाँ किये हुये

फिर भर रहा है खामः-ए-मिशगाँ, बखून-ए-दिल
साज़-ए-चमन तराज़ि-ए-दामाँ किये हुये

باہم دگر ہوئے ہیں دل و دیدہ پھر رقیب
نظارہ و خیال کا ساماں کیے ہوئے

دل پھر طوافِ کوئے ملامت کو جائے ہے
پندار کا صنم کدہ ویراں کیے ہوئے

پھر شوق کر رہا ہے خریدار کی طلب
عرضِ متاعِ عقل و دل و جاں کیے ہوئے

دوڑے ہے پھر ہر ایک گل و لالہ پر خیال
صدِ گلستانِ نگاہ کا ساماں کیے ہوئے

پھر چاہتا ہوں نامہٴ دلدار کھولنا
جاں نذرِ دل فریبیِ عنوان کیے ہوئے

مانگے ہے پھر، کسی کو لبِ بام پر، ہوس
زلفِ سیاہِ رخ پہ پریشاں کیے ہوئے

چاہے ہے پھر، کسی کو مقابل میں، آرزو
سُرمے سے تیز دشنہٴ مژگاں کیے ہوئے

اک نوبہارِ ناز کو تاکے ہے پھر، نگاہ
چہرہ فروغِ مے سے گلستانِ کیے ہوئے

پھر، جی میں ہے کہ در پہ کسی کے پڑے رہیں
سر زیرِ بارِ منتِ درباں کیے ہوئے

बाहम दिगर हुये हैं दिल-ओ-दीदः फिर रक्रीब
नज़्ज़ारः-ओ-खयाल का सामाँ किये हुये

दिल फिर तवाफ़-ए-कू-ए-मलामत को जाये है
पिन्दार का सनमकदः वीराँ किये हुये

फिर शौक़ कर रहा है खरीदार की तलब
‘अर्ज़-ए-मता’-ए-‘अक़ल-ओ-दिल-ओ-जाँ किये हुये

दौड़े है फिर हर एक गुल-ओ-लालः पर खयाल
सद गुलसिताँ निगाह का सामाँ किये हुये

फिर चाहता हूँ नामः-ए-दिलदार खोलना
जाँ नज़र-ए-दिल फ़रेबि-ए-‘अुन्वाँ किये हुये

माँगे है फिर, किसी को लब-ए-बाम पर, हवस
ज़ुल्फ़-ए-सियाह रुख प परीशाँ किये हुये

चाहे है फिर किसी का मुक़ाबिल में आरज़ू
सुरमे से तेज़ दशनः-ए-मिश्रगाँ किये हुये

इक नौबहार-ए-नाज़ को ताके है फिर, निगाह
चेहरः फ़रोश-ए-मै से गुलिस्ताँ किये हुये

फिर, जी में है कि दर प किसी के पड़े रहें
सर ज़ेर-ए-बार-ए-मिन्नत-ए-दर्बाँ किये हुये

جی ڈھونڈتا ہے پھر وہی فرصت، کہ رات دن
 بیٹھے رہیں تصورِ جاناں کیے ہوئے
 غالب، ہمیں نہ چھیڑ کہ پھر جوشِ اشک سے
 بیٹھے ہیں ہم تہیۂ طوفان کیے ہوئے

۲۳۵

نویں امن ہے، بے دادِ دوست، جاں کے لیے
 رہی نہ طرزِ ستم کوئی آسماں کے لیے
 بلا سے گر مژہ یار تشنہٴ خوں ہے
 رکھوں کچھ اپنی بھی مژگانِ خوں فشاں کے لیے
 وہ زندہ ہم ہیں، کہ ہیں روشناسِ خلق، امے خضر
 نہ تم، کہ چور بنے عمرِ جاوداں کے لیے
 رہا بلا میں بھی میں مبتلا مے آفتِ رشک
 بلا مے جاں ہے ادا تیری اک جہاں کے لیے
 فلک نہ دور رکھ اُس سے مجھے، کہ میں ہی نہیں
 دراز دستیِ قاتل کے امتحاں کے لیے
 مثال یہ مری کوشش کی ہے، کہ مرغِ اسیر
 کرے قفس میں فراہم خسِ اشیاں کے لیے

जी ठूण्डता है फिर वही फुर्सत, कि रात दिन
बैठे रहें तसव्वुर-ए-जानाँ किये हुये

गालिब, हमें न छेड़ कि फिर जोश-ए-अश्क से
बैठे हैं हम तहय्य:-ए-तूफ़ाँ किये हुये

२३५

नवेद-ए-अम्र है बेदाद-ए-दोस्त, जाँ के लिये
रही न तर्ज-ए-सितम कोई आस्माँ के लिये

बला से गर मिश:-ए-यार तश्न:-ए-खूँ है
रखूँ कुछ अपनी भी मिशगान-ए-खूँ फ़िशाँ के लिये

वह जिन्द: हम हैं, कि हैं रूशनास-ए-खल्क, अय खिज़्र
न तुम, कि चोर बने 'अम्र-ए-जाविदाँ के लिये

रहा बला में भी मैं मुब्तिला-ए-आफ़त-ए-रश्क
बला-ए-जाँ है अदा तेरी इक जहाँ के लिये

फ़लक न दूर रख उस से मुझे, कि मैं ही नहीं
दराज़ दस्ति-ए-क्रातिल के इम्तिहाँ के लिये

मिसाल यह मिरी कोशिश की है, कि मुर्ग-ए-असीर
करे क़फ़स में फ़राहम ख़स आशियाँ के लिये

گدا سمجھ کے وہ چپ تھا، مری جو شامت آئے
 اٹھا، اور اٹھ کے قدم، میں نے پاسباں کے لیے
 بہ قدرِ شوق نہیں، ظرفِ تنگناے غزل
 کچھ اور چاہیے وسعت، مرے بیاں کے لیے
 دیا ہے خلق کو بھی، تا اُسے نظر نہ لگے
 بنا ہے عیشِ تجملِ حسینِ خاں کے لیے
 زباں پہ بارِ خدا یا، یہ کس کا نام آیا
 کہ میرے نطق نے بوسے مری زباں کے لیے
 نصیرِ دولت و دیں، اور معینِ ملت و ملک
 بنا ہے چرخِ بریں جس کے آستان کے لیے
 زمانہ عہد میں اُس کے ہے محورِ آرائش
 بنیں گے اور ستارے اب آسماں کے لیے
 ورقِ تمام ہوا اور مدحِ باقی ہے
 سفینہ چاہیے اس بحرِ بیکراں کے لیے
 اداے خاص سے غالب ہوا ہے نکتہ سرا
 صلاے عام ہے یارانِ نکتہ داں کے لیے

गदा समझके वह चुप था, मिरी जो शामत आये
उठा, और उठके कदम, मैं ने पाखाँ के लिये

बक्रद्र -ए- शौक नहीं, जर्फ -ए- तँगना -ए- राजल
कुछ और चाहिये वुस'अत, मिरे बयाँ के लिये

दिया है खल्क को भी, ता उसे नजर न लगे
बना है 'अैश तजम्मल हुसैन खाँ के लिये

जबाँ प बार-ए-खुदाया, यह किसका नाम आया
कि मेरे नुक्क ने बोसे मिरी जबाँ के लिये

नसीर-ए-दौलत-ओ-दीं, और मु'अीन-ए-मिल्लत-ओ-मुल्क
बना है चरख-ए-बरीं जिसके आस्ताँ के लिये

जमान: 'अहद में उसके है महव-ए-आराइश
बनेंगे और सितारे अब आस्माँ के लिये

वरक तमाम हुआ और मद्ह बाक्री है
सफ़ीन: चाहिये इस बहर-ए-बेकराँ के लिये

अदा-ए-खास से गालिब हुआ है नुक्त:सरा
सलाये आम है यारान-ए-नुक्त:दाँ के लिये

ضدِ یحیٰی

۱

قطعہ

گئے وہ دن ، کہ نادانستہ غیروں کی وفاداری
کیا کرتے تھے تم تقریر، ہم خاموش رہتے تھے
بس، اب بگڑے پہ کیا شرمندگی، جانے دو، مل جاؤ
قسم لو ہم سے، گریہ بھی کہیں، کیوں ہم نہ کہتے تھے

जमीम :

१

कृत'अः

गये वह दिन, कि नादानिस्तः शैरों की वफ़ादारी
किया करते थे तुम तक़रीर, हम ख़ामोश रहते थे

बस, अब बिगड़े प क्या शर्मिन्दगी, जाने दो मिल जाओ
क़सम लो हमसे, गर यह भी कहें, क्यों हम न कहते थे

قطعہ

کلکتے کا جو ذکر کیا تو نے ہم نشین
اک تیر میرے سینے میں مارا، کہ ہامے ہامے

وہ سبزہ زار ہامے مطرا، کہ ہے غضب
وہ نازنین بتانِ خود آرا، کہ ہامے ہامے

صبر آزما وہ اُن کی نگاہیں، کہ حَفِ نظر
طاقت رُبا وہ اُن کا اشارا، کہ ہامے ہامے

وہ میوہ ہامے و تازہ و شیریں کہ واہ واہ
وہ بادہ ہامے ناب و گوارا، کہ ہامے ہامے

اپنا احوالِ دل زار کہوں یا نہ کہوں
ہے حیا مانعِ اظہار کہوں یا نہ کہوں

نہیں کرنے کا میں تقریر، ادب سے باہر
میں بھی ہوں واقفِ اسرار، کہوں یا نہ کہوں

कत'अः

कलकत्ते का जो जिक्र किया तू ने हमनशीं
इक तीर मेरे सीने में मारा, कि हाय हाय

वह सब्जःजारहा-ए-मुर्तः, कि है राजब
वह नाजनीं बुतान-ए-खुदआरा, कि हाय हाय

सब आजमा वह उनकी निगाहें, कि हफ़ नज़र
ताक़त रुबा वह उनका इशारा, कि हाय हाय

वह मेवःहा-ए-ताजः-ओ-शीरीं कि वाह वाह
वह बादःहा-ए-नाब-ओ-गवारा, कि हाय हाय

अपना अह्वाल-ए-दिल-ए-ज़ार कहूँ या न कहूँ
है हया माने'-ए-इज़हार कहूँ या न कहूँ

नहीं करने का मैं तक्ररीर, अदब से बाहर
मैं भी हूँ वाकिफ़-ए-अस्वार, कहूँ या न कहूँ

شکوہ سمجھو اسے، یا کوئی شکایت سمجھو
اپنی ہستی سے ہوں بیزار، کہوں یا نہ کہوں

اپنے دل ہی سے میں احوال گرفتاری دل
جب نہ پاؤں کوئی غم خوار، کہوں یا نہ کہوں

دل کے ہاتھوں سے، کہ ہے دشمن جانی اپنا
ہوں اک آفت میں گرفتار، کہوں یا نہ کہوں

میں تو دیوانہ ہوں، اور ایک جہاں ہے غماز
گوش ہیں در پس دیوار، کہوں یا نہ کہوں

آپ سے وہ مرا احوال نہ پوچھے، تو اسد
حسب حال اپنے پھر اشعار، کہوں یا نہ کہوں

۴

ممکن نہیں، کہ بھول کے بھی آرمیدہ ہوں
میں دشتِ غم میں، آہوے صیاد دیدہ ہوں

ہوں دردمند، جبر ہو یا اختیار ہو
گہ نالہ کشیدہ، گہ اشک چکیدہ ہوں

جان لب پہ آئی، تو بھی نہ شیریں ہوا دہن
از بسکہ، تلخیِ غم بچراں چشیدہ ہوں

शिकवः समझो इसे, या कोई शिकायत समझो
अपनी हस्ती से हूँ बेजार, कहूँ या न कहूँ

अपने दिल ही से मैं अहवाल-ए-गिरफ्तारि-ए-दिल
जब न पाऊँ कोई रामख्वार, कहूँ या न कहूँ

दिल के हाथों से, कि है दुश्मन-ए-जानी अपना
हूँ इक आफत में गिरफ्तार, कहूँ या न कहूँ

मैं तो दीवानः हूँ, और एक जहाँ है राम्माज
गोश हैं दर पस-ए-दीवार, कहूँ या न कहूँ

आप से वह मिरा अहवाल न पूछे, तो असद
हस्ब-ए-हाल अपने फिर अश-आर कहूँ या न कहूँ

४

मुमकिन नहीं, कि भूलके भी आर्मीदः हूँ
मैं दश्त-ए-राम में आहू-ए-सय्याद दीदः हूँ

हूँ दर्दमन्द, जब हो या इस्तियार हो
गह नालः-ए-कशीदः, गह अश्क-ए-चकीदः हूँ

जाँ लब प आई, तो भी न शीरीं हुआ दहन
अज बसकि, तल्लिख-ए-राम-ए-हिजराँ चशीदः हूँ

نے سبچہ سے علاقہ، نہ ساغر سے رابطہ
 میں معرضِ مثال میں، دستِ بریدہ ہوں
 ہوں خاکسار، پر نہ کسی سے ہے مجھ کو لاگ
 نے دانہ قتادہ ہوں، نے دام چیدہ ہوں
 جو چاہیے، نہیں وہ مری قدر و منزلت
 میں یوسفِ بقیمتِ اول خریدہ ہوں
 ہرگز کسی کے دل میں نہیں ہے مری جگہ
 ہوں میں کلامِ نغز، ولے ناشنیدہ ہوں
 اہلِ ورع کے حلقے میں ہر چند ہوں ذلیل
 پر عاصیوں کے فرقے میں، میں ہرگزیدہ ہوں
 پانی سے سگ گزیدہ ڈرمے جس طرح، اسد
 ڈرتا ہوں آئینے سے، کہ مردم گزیدہ ہوں

۵

مجلسِ شمعِ عذاراں میں جو آجاتا ہوں
 شمعِ ساں میں تہِ دامنِ صبا جاتا ہوں
 ہووے ہے جادۂ رہ، رشتہ گوہر ہر گام
 جس گزرگاہ میں، میں آبلہ پا جاتا ہوں

ने सुबहः से 'अिलाकः, न सागर से राब्तः
मैं मा'रिज-ए-मिसाल में, दस्त-ए-बुरीदः हूँ

हूँ खाकसार, पर न किसी से है मुझको लाग
ने दानः-ए-फुतादः हूँ, ने दाम चीदः हूँ

जो चाहिये, नहीं वह मिरी कद्र-ओ-मंजिलत
मैं यूसुफ़-ए-बक्रीमत-ए-अव्वल खरीदः हूँ

हरगिज किसी के दिल में नहीं है मिरी जगह
हूँ मैं कलाम-ए-नज़, बले नाशुनीदः हूँ

अह्ल-ए-वर'अ के हल्के में हरचन्द हूँ जलील
पर 'आसियों के फ़िर्के में, मैं बरगुज़ीदः हूँ

पानी से सग गज़ीदः डरे जिस तरह, असद
डरता हूँ आइने से, कि मर्दुम गज़ीदः हूँ

५

मज्लिस-ए-शम्'अ 'अिज़ारों में जो आ जाता हूँ
शम्'अ साँ मैं तह-ए-दामान-ए-सबा जाता हूँ

होवे है जादः-ए-रह, रिश्तः-ए-गौहर हर गाम
जिस गुज़रगाह में, मैं आबलः पा जाता हूँ

سرگراں مجھ سے سبک روکے نہ رہنے سے رہو
کہ بہ یک جنبش لب مثلِ صدا جاتا ہوں

۶

میں ہوں مشتاقِ جفا، مجھ پہ جفا اور سہی
تم ہو ییاد سے خوش، اس سے سوا اور سہی
غیر کی مرگ کا غم کس لیے، اے غیرتِ ماہ
ہیں ہوس پیشہ بہت، وہ نہ ہوا، اور سہی

تم ہو بت، پھر تمہیں پندارِ خدائی کیوں ہے
تم خداوند ہی کہلاؤ، خدا اور سہی

حسن میں حور سے بڑھ کر نہیں ہونے کے کبھی
آپ کا شیوہ و انداز و ادا اور سہی

تیرے کوچے کا ہے مائل دل مضطر میرا
کعبہ اک اور سہی، قبلہ نما اور سہی

کوئی دنیا میں مگر باغ نہیں ہے، واعظ
مُخلد بھی باغ ہے، خیر آب و ہوا اور سہی

کیوں نہ فردوس میں دوزخ کو ملالیں، یارب
سیر کے واسطے تھوڑی سی فضا اور سہی

सरगिराँ मुझसे सुबुक रौ के न रहने से रहो
कि बयक जुँबिश-ए-लब मिसल-ए-सदा जाता हूँ

६

मैं हूँ मुश्ताक़-ए-जफ़ा, मुझ प जफ़ा और सही
तुम हो बेदाद से खुश, इस से सिवा और सही

ग़ैर की मर्ग का राम किस लिये, अय ग़ैरत-ए-माह
हैं हवस पेश: बहुत, वह न हुआ, और सही

तुम हो बुत, फिर तुम्हें पिन्दार-ए-खुदाई क्यों है
तुम खुदावन्द ही कहलाओ, खुदा और सही

हुस्न में हूर से बढ़कर नहीं होने के कभी
आपका शेव:-ओ-अन्दाज़-ओ-अदा और सही

तेरे कूचे का है माइल दिल-ए-मुज़्तर मेरा
का'ब: इक और सही, क़िब्ल: नुमा और सही

कोई दुनिया में मगर बास नहीं है, वा'अिज़
खुल्द भी बास है, ख़ैर आब-ओ-हवा और सही

क्यों न फ़िरदौस में दोज़ख़ को मिलालें, यारब
सैर के वास्ते थोड़ी सी फ़ज़ा और सही

مجھ کو وہ دو، کہ جسے کھا کے نہ پانی مانگوں
زہر کچھ اور سہی، آبِ بقا اور سہی
مجھ سے، غالب، یہ علائی نے غزل لکھوائی
ایک بے داد گرِ رنج فزا اور سہی

۷

ہے غنیمت، کہ بامید گزر جائے گی عمر
نہ ملے داد، مگر روزِ جزا ہے تو سہی
دوست گر کوئی نہیں ہے، جو کرے چارہ گری
نہ سہی، ایک تمنائے دوا ہے تو سہی
غیر سے، دیکھیے کیا خوب نبھائی اُس نے
نہ سہی ہم سے، پر اُس بت میں وفا ہے تو سہی
کبھی آجائے گی، کیوں کرتے ہو جلدی، غالب
شہرہ تیزیِ شمشیرِ قضا ہے تو سہی

۸

ابر روتا ہے، کہ بزمِ طرب آمادہ کرو
برق ہنستی ہے، کہ فرصت کوئی دم ہے ہم کو

मुझको वह दो, कि जिसे खाके न पानी माँगूँ
जहर कुछ और सही, आब-ए-बक्रा और सही

मुझसे, गालिब, यह 'अलाई ने राजल लिखवाई
एक बेदाद गर-ए-रँज फ़िज़ा और सही

७

है गनीमत, कि बउम्मीद गुज़र जायगी 'अुम्र
न मिले दाद, मगर रोज़-ए-जज़ा है तो सही

दोस्त गर कोई नहीं है, जो करे चारःगरी
न सही, एक तमन्ना-ए-दवा है तो सही

ग़ैर से, देखिये क्या ख़ूब निभाई उसने
न सही हमसे, पर उस बुत में वफ़ा है तो सही

कभी आजायेगी, क्यों करते हो जल्दी, गालिब
शोहरः-ए-तेज़ि-ए-शमशीर-ए-क़ज़ा है तो सही

८

अब रोता है, कि बज़्म-ए-तरब आमादः करो
बर्क़ हँसती है, कि फ़ुर्सत कोई दम है हमको

چند تصویرِ بتاں، چند حسینوں کے خطوط
بعد مرنے کے مرے گھر سے یہ سامان نکلا

دو رنگیاں یہ زمانے کی جیتے جی ہیں سب
کہ مُردوں کو نہ بدلتے ہوئے کفن دیکھا

دمِ واپس بر سرِ راہ ہے
عزیزو، اب اللہ ہی اللہ ہے

ہے کہاں، تمنا کا دوسرا قدم، یارب
ہم نے دشتِ امکان کو، ایک نقشِ پا پایا

९

चन्द तस्वीर-ए-बुताँ, चन्द हसीनों के खुतूत
बाँद मरने के मिरे घर से यह सामाँ निकला

१०

दो रँगियाँ यह जमाने की जीते जी हैं सब
कि मुर्दों को न बदलते हुये कफ़न देखा

११

दम-ए-वापसीं बर सर-ए-राह है
‘अजीजो, अब अल्लाह ही अल्लाह है

१२

है कहाँ, तमन्ना का दूसरा कदम, यारब
हमने दश्त-ए-इम्काँ को, एक नक्श-ए-पा पाया

۱۳

اگر آسودگی ہے مدعاے رنجِ یتابی
تشارِ گردشِ پیمانہ مے روزگار اپنا

۱۴

اسد، یہ عجز و بے سامانیِ فرعون توام ہے
جسے تو بندگی کہتا ہے، دعویٰ ہے خدائی کا

۱۵

ہم نے وحشت کدۂ بزمِ جہاں میں جوں شمع
شعلۂ عشق کو اپنا سر و ساماں سمجھا

۱۶

بصورتِ تکلف، بمعنی تاسف
اسد، میں تبسم ہوں پڑمردگان کا

१३

अगर आसूदगी है मुद्‘आ-ए-रँज-ए-बेताबी
निसार-ए-गर्दिश-ए-पैमानः-ए-मै रोज़गार अपना

१४

असद, यह ‘अिज्ज-ओ-बेसामानि-ए-फिर‘ओन तौअम है
जिसे तू बन्दगी कहता है, दा‘वा है खुदाई का

१५

हमने वह्शत कदःए-बज़म-ए-जहाँ में ज्यों शम्‘अ
शो‘लः-ए-‘अिशक़ को अपना सर-ओ-सामाँ समझा

१६

बसूरत तकल्लुफ़, बमा‘नी तअस्सुफ़
असद, मैं तबस्सुम हूँ पशमुर्दगाँ का

خود پرستی سے رہے باہم دگر، نا آشنا
 یکسی میری شریک، آئینہ تیرا آشنا

ربط یک شیرازہ وحشت ہیں اجزائے بہار
 سبزہ بیگانہ، صبا آوارہ، گل نا آشنا

پھر وہ سوئے چمن آتا ہے، خدا خیر کرے
 رنگ اڑتا ہے گلستان کے ہوا داروں کا

از آنجا کہ حسرت کشِ یار ہیں ہم
 رقیبِ تمنائے دیدار ہیں ہم

تماشائے گلشن، تمنائے چیدن
 بہار آفرینا، گنہگار ہیں ہم

نہ ذوقِ گریباں، نہ پروائے داماں
 نگہ آشنائے گل و خار ہیں ہم

१७

खुद परस्ती से रहे बाहम दिगर, ना आशना
बेकसी मेरी शरीक, आईनः तेरा आशना

रब्त-ए-यक शीराजः-ए-वहशत हैं अज्जा-ए-बहार
सब्जः बेगानः, सबा आवारः, गुल ना आशना

१८

फिर वह सू-ए-चमन आता है, खुदा खैर करे
रँग उड़ता है गुलिस्ताँ के हवादारों का

१९

अज्ज आँजा कि हस्रत कश-ए-यार हैं हम
रक़ीब-ए-तमन्ना-ए-दीदार हैं हम

तमाशा -ए- गुल्शन, तमन्ना-ए-चीदन
बहार आफ़रीना, गुनहगार हैं हम

न जौक-ए-गरीबाँ, न परवा-ए-दामाँ
निगह आशना-ए-गुल-ओ-खार हैं हम

اسد، شکوہ کفر و دعا ناسپاسی
ہجومِ تمنا سے لاچار ہیں ہم

۲۰

پھر حلقہ کا کل میں پڑیں دید کی راہیں
جوں دود فراہم ہوئیں روزن میں نگاہیں
دیر و حرم، آئینہ تکرارِ تمنا
واماندگی شوق تراشے ہے پناہیں

۲۱

ہوں گرمی نشاطِ تصور سے نغمہ سنج
میں عندلیبِ گلشنِ نا آفریدہ ہوں

۲۲

اے نواسازِ تماشا، سر بکف جلتا ہوں میں
اک طرف جلتا ہے دل، اور اک طرف جلتا ہوں میں
ہے تماشا گاہِ سوزِ تازہ، ہر یک عضوِ تن
جوں چراغانِ دوالی صف بصف جلتا ہوں میں

असद' शिकवः कुफ़-ओ-दु'आ ना सिपासी
हुजूम-ए-तमन्ना से लाचार हैं हम

२०

फिर हल्कः-ए-काकुल में पड़ीं दीद की राहें
ज्यों दूद फ़राहम हुई रौज़न में निगाहें

दैर-ओ-हरम, आईनः-ए-तकरार-ए-तमन्ना
वामान्दगि-ए-शौक तराशे है पनाहें

२१

हूँ गर्मि-ए-नशात-ए-तसव्वुर से नज़्मः सँज
मैं 'अन्दलीब-ए-गुल्शन-ए-ना आफ़रीदः हूँ

२२

अय नवासाज़-ए-तमाशा, सर ब कफ़ जलता हूँ मैं
इक तरफ़ जलता है दिल, और इक तरफ़ जलता हूँ मैं

है तमाशा गाह-ए-सोज़-ए-ताज़ः, हर यक 'अज़व-ए-तन
ज्यों चराग़ान-ए-दिवाली सफ़ ब सफ़ जलता हूँ

اسد، بزمِ تماشا میں، تغافلِ پردہ داری ہے
اگر ڈھانپے، تو آنکھیں ڈھانپ، ہم تصویرِ عریاں ہیں

فتادگی میں قدم استوار رکھتے ہیں
برنگِ جادہ سرِ کوئے یار رکھتے ہیں

جنونِ فرقتِ یارانِ رفتہ ہے، غالب
بسانِ دشتِ دلِ پُر غبار رکھتے ہیں

ہے طلسمِ دیر میں، صد حشرِ پاداشِ عمل
آگہیِ غافل، کہ یک امروز بے فردا نہیں

مجھے معلوم ہے، جو تو نے میرے حق میں سوچا ہے
کہیں ہو جائے جلد، اے گردشِ گردونِ دوں وہ، بھی

२३

असद, बज़्म-ए-तमाशा में, तशाफ़ुल पर्देदारी है
अगर ढाँपे, तो आँखें ढाँप, हम तस्वीर-ए-‘अुरियाँ हैं

२४

फ़ुताद्गी में क़दम उस्तुवार रखते हैं
बरँग-ए-जादः सर-ए-कू-ए-यार रखते हैं

जुनून-ए-फ़ुक़्त-ए-यारान-ए-रफ़्तः है, ग़ालिब
बसान-ए-दशत दिल-ए-पुर शुबार रखते हैं

२५

है तिलिस्म-ए-दैर में, सद हश्र-ए-पादाश-ए-‘अमल
आगही ग़ाफ़िल, कि यक इम्रोज़ बे फ़र्दा नहीं

२६

मुझे मा'लूम है, जो तूने मेरे हक़ में सोचा है
कहीं हो जाये जल्द, अय गर्दिश-ए-गर्दून-ए-दूँ वह भी

ہے یاس میں اسد کو ساقی سے بھی فراغت
دریا سے خشک گذرے مستوں کی تشنہ کامی

گر مصیبت تھی، تو غربت میں اُٹھالیتے، اسد
میری دہلی ہی میں ہونی تھی یہ خواری، ہامے ہامے

بے چشمِ دل نہ کر ہوسِ سیرِ لالہ زار
یعنی یہ ہر ورق، ورقِ انتخاب ہے

تا چند پست فطرتی طبعِ آرزو
یارب، ملے بلندیِ دستِ دعا مجھے

یک بار امتحانِ ہوس بھی ضرور ہے
اے جوشِ عشق، بادۂ مرد آزما مجھے

२७

है यास में असद को साक्री से भी फ़रागत
दरिया से खुशक गुज़रे मस्तों की तश्न:कामी

२८

गर मुसीबत थी, तो गुर्बत में उठा लेते, असद
मेरी देहली ही में होनी थी यह ख़वारी, हाय हाय

२९

बे चश्म-ए-दिल न कर हवस-ए-सैर-ए-लाल:ज़ार
या'नी यह हर वरक़, वरक़-ए-इन्तिखाब है

३०

ता चन्द पस्त फ़ितरति-ए-तब'-ए-आरज़ू
यारब, मिले बलन्दि-ए-दस्त-ए-दु'आ मुझे

यक बार इम्तिहान-ए-हवस भी ज़रूर है
अय जोश-ए-'अिशक़, बाद:-ए-मर्द आज़मा मुझे

اسد، اُٹھنا قیامت قامتوں کا، وقتِ آرایش
لباسِ نظم میں، بالیدنِ مضمونِ عالی ہے

ہم مشقِ فکرِ وصل و غمِ ہجر سے، اسد
لائق نہیں رہے ہیں، غمِ روزگار کے

اسد، بندِ قباۓ یار ہے فردوس کا غنچہ
اگر واہو، تود کھلا دوں، کہ یک عالم گلستان ہے

آتش افروزیِ یک شعلہٴ ایماں تجھ سے
چشمک آرائیِ صد شہرِ چراغاں مجھ سے

३१

असद, उठना कयामत कामतों का, वक्त-ए-आराइश
लिबास-ए-नज़्म में, बालीदन-ए-मज़मून-ए-‘आली है

३२

हम मश्क-ए-फ़िक-ए-वस्ल-ओ-राम-ए-हिज़ से, असद
लाइक नहीं रहे हैं, राम-ए-रोज़गार के

३३

असद, बन्द-ए-कबा-ए-यार है फिरदौस का गुंचः
अगर वा हो, तो दिखला दूँ, कि यक ‘आलम गुलिस्ताँ है

३४

आतश अफ़रोज़ि-ए-यक शो‘लः-ए-ईमाँ तुम्हसे
चश्मक आराइ-ए-सद शहर-ए-चरागाँ मुम्हसे

اسد، بہارِ تماشاے گلستانِ حیات
وصالِ لالہ عذارانِ سر و قامت ہے

رشک ہے آسائشِ اربابِ غفلت پر، اسد
پیچ و تابِ دل، نصیبِ خاطرِ آگاہ ہے

توڑ بیٹھے، جب کہ ہم جام و سبو، پھر ہم کو کیا
آسمان سے بادۂ گلفام، گو برساکرے

تا چند، نازِ مسجد و بت خانہ کھینچیے
جوں شمع، دل بہ خلوتِ جانانہ کھینچیے

عجز و نیاز سے تو نہ آیا وہ راہ پر
دامن کو اُس کے آج حریفانہ کھینچیے

३५

असद, बहार-ए-तमाशा-ए-गुलिस्तान-ए-हयात
विसाल-ए-लाल: 'अज्जारान-ए-सर्व कामत है

३६

रश्क है आसाइश-ए-अर्बाब-ए-राफ़लत पर, असद
पेच-ओ-ताब-ए-दिल, नसीब-ए-खातिर-ए-आगाह है

३७

तोड़ बैठे, जबकि हम जाम-ओ-सुबू, फिर हमको क्या
आस्माँ से बाद:-ए-गुल्फ़ाम, गो बरसा करे

३८

ता चन्द, नाज़-ए-मस्जिद-ओ-बुतख़ान: खेंचिये
ज्यों शम्'अ, दिल ब ख़ल्वत-ए-जानान: खेंचिये

'अज्ज़-ओ-नियाज़ से तो न आया वह राह पर
दामन को उसके आज हरीफ़ान: खेंचिये

ہے ذوقِ گریہ، عزمِ سفر کیجیے، اسد
رختِ جنونِ سِیل بہ ویرانہ کھینچیے

۳۹

خود نامہ بن کے جائیے، اُس آشنا کے پاس
کیا فائدہ کہ منتِ یگانہ کھینچیے

۴۰

جام ہر ذرہ ہے سرشارِ تمنا مجھ سے
کس کا دل ہوں، کہ دو عالم سے لگایا ہے مجھ سے

۴۱

گدا مے طاقتِ تقریر ہے زباں تجھ سے
کہ خامشی کو ہے پیرایہ بیاں تجھ سے
فسردگی میں ہے فریادِ بیدلاں تجھ سے
چراغِ صبح و گلِ موسمِ خزاں تجھ سے
بہارِ حیرتِ نظارہ، سخت جانی سے
حنامے پامے اجل خونِ کشتگاں تجھ سے

हैं जौंक-ए-गिरियः, 'अज़्म-ए-सफ़र कीजिये, असद
रख्त-ए-जुनून-ए-सैल ब वीरानः खेंचिये

३९

खुद नामः बन के जाइये, उस आशना के पास
क्या फायदः कि मिन्नत-ए-बेगानः खेंचिये

४०

जाम-ए-हर ज़रः, है सशार-ए-तमन्ना मुझसे
किसका दिल हूँ, कि दो 'आलम से लगाया है मुझे

४१

गदा-ए-ताक़त-ए-तक़रीर है ज़बाँ तुझ से
कि खामुशी को है पैरायः-ए-बयाँ तुझ से

फ़सुर्दगी में है फ़रियाद-ए-बेदिलाँ तुझ से
चराशः-ए-सुबूह-ओ-गुल-ए-मौसम-ए-ख़ज़ाँ तुझ से

बहार-ए-हैरत-ए-नज़्ज़ारः, सख्त जानी से
हिना-ए-पा-ए-अजल खून-ए-कुशतगाँ तुझसे

طراوتِ سحرِ ایجادِ اثر، یک سو
بہارِ نالہ و رنگینیِ فغاں تجھ سے

چمن چمن گلِ آئینہ در کنارِ ہوس
امیدِ محوِ تماشاے گلستانِ تجھ سے

نیاز، پردہٴ اظہارِ خود پرستی ہے
جبینِ سجدہٴ فشاںِ تجھ سے، آستانِ تجھ سے

بہانہ جوئیِ رحمت، کمینِ گرِ تقریب
وفائے حوصلہ و رنجِ امتحانِ تجھ سے

اسد، بہ موسمِ گلِ درِ طلسمِ کنجِ قفس
خرامِ تجھ سے، صباِ تجھ سے، گلستانِ تجھ سے

तरावत-ए-सहर ईजादि-ए-असर, यकसू
बहार-ए-नालः-ओ-रंगीनि-ए-फुराँ तुझ से

चमन चमन गुल-ए-आईनः दर कनार-ए-हवस
उमीद महव-ए-तमाशा-ए-गुलिसताँ तुझ से

नियाज, पर्दः-ए-इज़हार-ए-खुदपरस्ती है
जबीन-ए-सिज्दः फ़िशाँ तुझसे, आस्ताँ तुझ से

बहानः जूइ-ए-रहमत, कर्मी गर-ए-तकरीब
वफ़ा-ए-हौसलः-ओ-रँज-ए-इम्तिहाँ तुझ से

असद, ब मौसम-ए-गुल दर तिलिस्म-ए-कुँज-ए-कफ़स
खिराम तुझसे, सबा तुझसे, गुलिसताँ तुझ से

یاض

बयाज

قیمت ۲۵ روپے

ملنے کے پتے:

مکتبہ جامعہ (لمیٹڈ)

پرنس بلڈنگ

بمبئی ۳

رائٹرس ایمپوریم (پرائیویٹ لمیٹڈ)

پوسٹ بکس ۱۴۱۱

بمبئی ۱

اردو پبلشرز

۶۳- مورلینڈ روڈ

بمبئی ۸

انجمن ترقی اردو (ہند)

علی گڑھ،

(یو۔ پی)

ادبی پرنٹنگ پریس بمبئی ۸ میں چھپا

سنہ ۱۹۵۸ء

मिलने के पते :

मूल्य : २५)

मकतब: जामि'अ: (लिमिटेड)

प्रिन्सेस विल्डिंग

दम्बई ३.

☆

राइटर्स एम्पोरियम (पराइवेट लिमिटेड)

पोस्ट बॉक्स १४११

दम्बई १.

☆

उर्दू पब्लिशर्स

६३, मोगलैण्ड रोड

दम्बई ८.

☆

अंजुमन तरक्क-ए-उर्दू (हिन्द)

अलीगढ़

(यू. पी.)

☆

अदबी प्रिंटिंग प्रेस दम्बई ८ में छपा

१९५८

Persian 2nd book

Central Archaeological Library,

NEW DELHI.

891.551

Call No. 891.551/Gha/Jaf

Author— Jaffery, S

Title— Diwan Galib

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI.

Please help us to keep the book
clean and moving.

S. B. 148. N. DELHI.

CHINESE

100